

ДЖОН ФАУЛЗ АРИСТОС

Превод от английски: Невяна Попова, 2009

chitanka.info

УВОД

1

Книгата, която възнамерявате да прочетете, е под формата на записки. Написах я така не защото съм ленив, а за да избегна каквито и да било риторика или убеждаване чрез стилистични похвати. Повечето бележки са догматично изразяване на мнение; отново не възнамерявам да налагам убеждения, а да отхвърля всякаква възможност за внушения чрез изкуствени средства. Не желая идеите ми да бъдат харесани само защото са поднесени по приемлив начин; искам да бъдат приети заради самите тях.

2

Това не е диалог, а само едната страна на диалога. Аз твърдя; а вие, ако желаете — оборвате.

3

Някои мои твърдения страдат от обичайния недостатък на всички размишления и обобщения — липсват доказателства. Ако изобщо ги има, то те се съдържат във вашето съгласие с написаното от мен; а единственото възможно опровержение е във вашето несъгласие. Мнозина съвременни философи биха заявили, че недоказуемите твърдения са безсмислени от научна гледна точка; аз обаче не мога да се съглася, че философията е или че изобщо някога ще бъде само наука.

4

Аз съм преди всичко поет, а след това учен. Това е биографичен факт, не проява на самоизтъкване.

5

Дълбоко съм убеден в здравия разум на човека и онова, което следва, е свидетелство за това ми убеждение.

1. ОБЩАТА СИТУАЦИЯ

1

Къде сме ние? Каква е тази ситуация? Кой я контролира?

2

С вродения ни инстинкт за оцеляване приемаме, че материята е управлявана във времето от два антагонистични принципа: Законът, или организиращият принцип, и Хаосът — източникът на разрушението. Тези два принципа, единият — организиращ и съзидателен, а другият — разрушителен и причиняващ хаос, се намират в постоянен конфликт. Този конфликт е самото съществуване.

3

Всичко съществуващо — поради факта, че съществува и че не е единственото, което съществува — притежава индивидуалност.

4

Познатата вселена е неизменна в своите компоненти и закони. Всичко в нея или всяко индивидуално създание има раждане и смърт във времето. Това раждане и тази смърт са отличителните черти на индивидуалността.

5

Формите на материята са ограничени, но материята е безкрайна. Формата е смъртна присъда, а материята — вечен живот.

6

Индивидуалността е необходима както за да усетим болката, така и за да изпитаме удоволствие. И болката, и удоволствието служат на една и съща задача на цялото: оцеляването на материята.

Всички болки и удоволствия са това, което са, отчасти защото са неразделни, но и защото като функции на индивидуалността те имат край.

7

Законът и Хаосът, двата процеса, които доминират съществуването, са еднакво безразлични към индивида. За Хаоса разрушителен е Законът, за Закона — Хаосът. Те в еднаква степен изграждат, подчиняват и унищожават индивида.

8

В рамките на цялото не съществува несправедливост. За един или друг индивид това може да означава нещастие.

9

В рамките на цялото не може да съществува сила или бог, който да бди над всяко отделно същество, но може да съществува сила, която бди над цялото.

10

Цялото няма любимци.

КОРАБОКРУШЕНИЕТО И САЛЪТ

11

Човечеството на своя сал. Салът в безкрайния океан. Изхождайки от своята настояща неудовлетвореност, човекът стига до извода, че в миналото е имало някакъв катастрофален катаклизъм — корабкрушение, преди което той е живял щастливо; че е имало някакъв Златен век, че е имало някаква Райска градина. Той прави и

друг извод — че някъде напред [в бъдещето] се намира обетованата земя, в която няма конфликти. И докато той се намира в това злочесто състояние *en passage*^[1]; този мит пуска корени, по-дълбоки и от религиозна вяра.

12

На сала се намират седем души. Песимистът, за когото всички житейски радости са единствено съблазни за продължаване на страданието; егоистът, чието мото е *carpe diem* — улови мига, и който прави всичко възможно, за да си осигури най-доброто място на сала; оптимистът, който постоянно се взира в хоризонта, за да зърне обетованата земя; наблюдателят, комуто е напълно достатъчно да води бордовия дневник на пътешествието и да записва информация за условията на плаване, за състоянието на сала и за своите събратя по неволя; алтруистът, който осмисля съществуването си чрез себеотричане и посвещаване на другите; стоикът, който не вярва в нищо освен в своя отказ да скочи зад борда и да сложи край на живота си; и накрая — детето; родено напълно невежо, както други се раждат със съвършен слух — неизменното клето дете, което вярва, че накрая всичко ще се изясни, че кошмарът ще свърши и на хоризонта ще изникне зеленият бряг.

13

Истината е, че не е имало никакво корабкрушение и няма да има никаква обетована земя. И ако някога изобщо е съществувала идеалната обетована земя Ханаан, в нея не биха могли да живеят хора.

14

Човекът вечно търси причината. Търсим причината за това, че сме оставени на волята на вятъра, за нашето пребиваване на сала; тайнствената сила, първопричината, бога, лицето зад мистериозната маска на битието и небитието. Някои създават действащ бог, изхождайки от най-доброто в собствената си природа; един великодушен баща, нежна майка, мъдър брат, очарователна сестра.

Други създават действащ бог от характерни качества: от такива положителни човешки качества като милосърдие, загриженост и справедливост.

Някои пък превъплъщават в действащ бог своите най-лоши качества; един бог, който е садистично жесток и напълно абсурден; един бог, който никога не се появява; безогледен експлоататор на беззащитния човек; зловният тиран от *Битие 3:1-17*^[2].

15

А между тези две племена — на непоколебимо вярващите в деятелния добър бог и на непоколебимо вярващите в деятелния лош бог, — се лута без посока огромната тълпа, притисната между Панглос^[3] и Йов^[4]. Те лицемерно се кланят на някакво фалшиво изображение или просто не вярват в нищо. През това столетие те клонят към Йов. И ако съществува действащ добър бог, то от 1914 година насам той плаща твърде малки възнаграждения.

16

И така, докато човекът успее да разгадае една причина за своето съществуване, друга изниква от тайнствения извор, защото съществуването му продължава. Тази необяснима за него неизчерпаемост го дразни. Той съществува, но се чувства унижен.

17

Човекът е вечна липса, безкрайна недостатъчност, носен по очевидно безбрежния океан на очевидно пълното безразличие към всяко индивидуално нещо. Той смътно осъзнава, че потъват други салове, които са прекалено далеч от него, за да прецени дали на тях има други хора, но същевременно те са твърде многобройни и твърде еднакви, за да предположи обратното.

18

Той живее в един свят, който е оцелял, но винаги е оцелявал на косъм. Всичко, което съществува, е оцеляло там, където би могло и да не оцелее. Всеки свят е и винаги ще бъде своеобразен Ноев ковчег.

19

Древният мит, че неговият сал, неговият свят е специално закрилян и покровителстван, сега звучи нелепо. Човекът е видял и разбрал посланието на далечните супернови [звезди] и знае, че слънцето става все по-голямо и по-горещо и че един ден неговият свят ще се превърне в нажежено до бяло кълбо, обхванато отвсякъде от пламъци; той знае, че водородната бомба на слънцето може да доунищожи вече мъртвата планета. А има и други водородни бомби, чакащи на по-близко разстояние. Откъдето и да я погледне, перспективата пред него е ужасяваща.

НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СЛУЧАЙНОСТ

20

Човечеството обаче се намира в най-добрата от всички възможни ситуации *за човечеството*. Тя може да не е най-добрата възможна за вас или за мен, за един или за друг човек; за една или за друга епоха; за един или за друг свят.

21

Тя е най-добрата възможна ситуация за нас, защото е безгранична ситуация за ограничената случайност; с други думи, неин основен принцип винаги ще бъде случайността, но случайност в рамките на определени граници. Случайност без граници е равносилна на вселена без физически закони, тоест постоянен и тотален хаос.

22

Един бог, който ни разкрива своята воля, който ни „чува“, който откликва на нашите молитви, който може да бъде умилоствивяван, богът, който простите хора често си представят като най-желан: такъв

бог би унищожил всяка наша случайност, всяка наша цел и всяко наше щастие.

23

Случайността ни е приучила да живеем в условия на случайност. Всички наши удоволствия зависят от нея. Дори и да се подготвям за удоволствието и с нетърпение да го очаквам, моята евентуална наслада от него пак е въпрос на случайност. Там, където времето тече, има и случайност. Можем да умрем, преди да сме отгърнали следващата страница.

24

„Аз съм“ означава, че „не съм бил“, че „може и да ме е нямало“, „да ме няма“ или пък че „няма да ме има“.

25

За да имаме смисъл, цел и удоволствие в живота, винаги е било и винаги ще е необходимо да живеем в едно цяло, което да е напълно безразлично към индивидуалността; а точният израз на неговото безразличие е, че за всяко отделно същество продължителността на съществуване и късметът по време на това съществуване са по принцип, но не и безусловно, въпрос на случайност.

26

Това, което наричаме страдание, смърт, бедствие, нещастие, трагедия, всъщност би трябвало да наричаме цена на свободата. Единствената алтернатива на страданието в свободата е освободената от страдание несвобода.

ИГРА НА БОГ

27

Представете си, че сте бог и че създавате законите на вселената. Тогава ще се озовете в Божествено затруднение: добрите господари са

длъжни да управляват всички по един и същи безпристрастен начин. Но нито един акт на управление не може да бъде еднакво справедлив за всички, в техните различни ситуации; може да има само едно изключение.

28

Божественото решение на този проблем е да се управлява чрез неуправление във всеки смисъл, който би означавал управляваните да не се чувстват управлявани; тоест да се създаде ситуация, при която управляваните да се управляват сами.

29

Ако творецът съществуваше, неговото второ дело би било да изчезне.

30

Оставете на масата зарове и напуснете стаята, но се постарайте да убедите играчите, че никога не сте били там, преди да излезете.

31

Добрият човек, а следователно и доброто универсално възпитание дава свобода на развитие или случайност в определени граници.

32

Цялото не е някаква фараонска вселена; сляпо обсебване от пирамиди, строежи и роби. Нашата пирамида няма връх; това не е пирамида. Ние не сме роби, които никога няма да видят върха, защото връх няма. След сто години животът може да бъде по-малко несъвършен, отколкото е днес; но след още сто години той ще бъде още по-малко несъвършен.

Усъвършенстването е безсмислено, защото когато и да се включим в безкрайния *processus*^[5], ще очакваме с носталгия бъдещето да донесе по-добри времена. Това също е вредно, защото съвършенството като крайна цел в бъдещето поражда злокачественото заболяване на настоящето. За привържениците на усъвършенстването крайната цел — постигане на съвършенство в необозримото бъдеще, оправдава днешните несъвършени средства.

33

Ние градим безцелно; ние градим.

34

Нашата вселена е най-добрата възможна, защото в нея не може да съществува Обетована земя; място, където бихме могли да получим всичко онова, което сме способни да си представим. Създадени сме да се стремим: без стремежа ние бихме заприличали на вятърни мелници в един свят, където няма вятър.

35

Емили Дикинсън: *Ако даденост е лятото, къде е на снега вълшебството?*

36

Намираме се в най-добрата възможна ситуация, защото повсеместно знанията ни не проникват по-дълбоко от повърхността; никога няма да узнаем защо; никога няма да познаем бъдещето; никога няма да познаем бог или дали изобщо има бог; дори себе си никога няма да разберем. Тази загадъчна стена, обграждаща нашия свят и нашето възприемане на този свят, не е издигната с цел да ни обезсърчи, а за да ни насочи обратно към настоящето, към живота, към времето на нашето битие.

---

[1] *En passage* (фр.) — на път, в преходен стадий. — Бел.прев. ↑

[2] Битие 3:16-17 — „На жената рече: ще умножа и преумножа скръбта ти, кога си бременна; с болки ще раждаш деца; и към мъжа си ще тегнеш, и той ще господарува над тебе. А на Адама рече: загдето си послушал гласа на жена си и си ял от дървото, за което ти заповядах, като казах: не яж от него, — проклета да е земята поради тебе; с мъка ще се храниш от нея през всички дни на живота си.“ — Бел.ред. ↑

[3] Панглос — герой от „Кандид“ на Волтер (1694–1778). Тук се има предвид оптимизмът, който този герой олицетворява. — Бел.прев. ↑

[4] Йов — старозаветен страдалец, имотен и праведен човек, който имал злочестината да стане обект на облог между Господ и Сатаната. Като богобоязлив и справедлив човек Йов пожелал да разбере защо го сполетяват толкова злини и с какво е заслужил гнева Божи. Така и не узнал за облога, но си възвърнал имуществото и дори се сдобил с още повече. Книгата на Йова е една от най-философските в Стария Завет. — Бел.прев. ↑

[5] Processus (лат.) — процес. — Бел.прев. ↑

КРАЙНОСТ И БЕЗКРАЙНОСТ

37

Космосът е безкрайно възпроизвеждане и разнообразие от огън, атоми, форми, сблъсъци, привличане, новопоявяващи се видове и мутации, случващи се в пространствено-времевия континуум; само така Законът може да надделее над Хаоса и само така Хаосът има шанс да устои на Закона.

38

Само в един безкрайно самовъзпроизвеждащ се космос и редът, и безпорядъкът могат да съществуват едновременно до безкрайност; а единственият космос, който има смисъл да съществува, е този, който безкрайно се възпроизвежда и обновява. От което следва, че той не е бил създаден, а винаги е съществувал.

39

Сътворението, ограничено във времето, е непонятно. Ако създателят не е бил самодостатъчен, би било абсурдно да допуснем, че е имало момент, в който той е осъзнавал това и не е предприел нищо, и заедно с това — момент, в който е поправил този свой недостатък. В кое е по-лесно да се повярва? Че винаги е съществувало нещо, или че някога е било нищо?

40

Християнството твърди, че сътворението има начало, среда и край. Според древните гърци сътворението е неограничен във времето *processus*. И двете твърдения са верни. Всичко, което е сътворено и следователно е индивидуално, има начало и край; но всеобщо начало и край не съществуват.

41

Нашата вселена може да се саморазруши, тенденцията на развитие рязко да промени посоката си. Може би вселените приличат на пулсиращи сърца, които носят спорите на човечеството и те покълват в студените междузвездни пространства, а после умират в есенен колапс. Или пък е възможно вселените да се разширяват вечно и безкрайно.

42

Безкрайността на феникса или безкрайното разширяване. Което и да е вярно, днешните астрофизици знаят това, което някога Хераклит е предполагал: че всяко слънце повишава температурата си и накрая поглъща своята планетарна система. Погледнете през прозореца: всичко, което виждате, е застинал огън, в [миг на] преход от огън към огън. Градове, уравнения, любовници, пейзажи: всички шеметно се носят към водородната пещ.

43

Дори да можехме да установим с точност мига на възникване на нашата вселена, пак нямаше да проникнем в генезиса на онова, което може би съществува, а може би не, отвъд границите на нашите познавателни възможности. За учените е по-лесно да приемат, че всичко, което се намира извън обсега на нашите знания в дадения момент, просто не съществува; но логическите шансове са равни, а практическата вероятност е изцяло на моя страна.

44

Нищо не е уникално в рамките на своя вид, дори космосът, но всяко нещо е уникално в рамките на собственото си съществуване [т.е. само по себе си].

45

Ако космосът е безграничен, то той няма край и цел. В такъв случай съществуването му се обезсмисля. Единствената му цел са средствата, които му служат. Космосът съществува, за да съществува.

46

Само един процес е в състояние да даде възможност на всички съзнателни същества да са равни по значимост: безкрайният. Ако съществуваше каквато и да било крайна цел, към която да е устремена еволюцията, то тогава ние с вас щяхме да сме роби на фараона, строителя на пирамиди. Но ако крайна цел няма, което е възможно само в една безкрайна вселена, то тогава ние с вас сме равни независимо от епохата и света, на които принадлежим. Защото и пред вас, и пред мен стръмният склон е еднакъв, простира се толкова далеч напред, колкото и назад. Това е великото доказателство за безкрайността на цялото. *То никога не е било създавано и никога няма да свърши, така че всичко съществуващо е равнопоставено в него.*

„БОГ“

47

Поставих тази дума в кавички, за да я дистанцирам от всички общоприети значения, които се влагат в нея; за да я пречистя от всички възможни човешки асоциации.

48

„Бог“ е ситуация. Не сила или същество, нито пък влияние. Не е „той“ или „тя“, нито „то“. Не е битие или небитие, а ситуация, в която може да има едновременно и битие, и небитие.

49

И понеже хората не разбират как това, което го няма, може да влияе на това, което съществува, те твърдят, че „Бог“ има и че той ръководи всичко. Но нашето непознаване на „Бога“ и на неговите мотиви винаги ще си остане безкрайно. Да питаш: „Какво е Бог?“ е

също толкова безполезно, колкото и да задаваш въпроса: „Кога започва и свършва безкрайността?“

50

Съществуването е напълно или потенциално познаваемо; „Бог“ е абсолютно непознаваем. Най-многого, което можем някога да узнаем, е защо съществуването е това, което е; защо то се нуждае от определени закони и елементи, за да бъде продължено. Но никога няма напълно да разберем причината на съществуването.

51

Августин Блажени: „Ние знаем само какво Бог не е.“ Съществуването е индивидуално, следователно „Бог“ не е индивидуалност. Съществуването се променя, следователно „Бог“ — не. Съществуването има силата да се намесва, следователно „Бог“ няма. Съществуването е ограничено, следователно „Бог“ е безкраен. Но „Бог“ е вездесъщ, тъй като всичко, което съществува (следователно е индивидуално), не е.

52

„Бог“ е небитие; но небитие, което е вездесъщо и всеобхватно като въздействие. Не може да съществува в нито един познат смисъл, отнасящ се до материалните организми, но това не означава, че тази ситуация е безсмислена за тях. Ако например станете свидетел на сбиване между двама души, но не се намесите (макар че бихте могли), то вие всъщност се намесвате чрез своята ненамеса; точно такава е ситуацията с „Бог“.

53

По същество цялото е ситуация, при която принципите и събитията са всичко, а индивидуалният обект е нищо. След като „Бог“ е така тотално безразличен към индивидуалното, то всички негови симпатии трябва да са на страната на цялото. Но той изразява

симпатиите си чрез небитието си и чрез пълната си непознаваемост. Той е у-вей и у-мин, без-действие и без-име.

54

Даодъдзин^[1]:

LXVII. Ако наподобяваше каквото и да било, то отдавна би изгубило всякакво значение.

LVII. Мъдрецът каза: Аз не правя нищо, а хората се променят сами, предпочитам неподвижността и хората сами да се поправят. Аз не се намесвам, а хората сами преуспяват.

LI. Дава живот на мириадите, но не претендира за собственост, облагодетелства ги, но не търси благодарност; грижи се за тях, но не упражнява власт.

X Можете ли да обичате хората и да управлявате държавата, без да прибегнете към действие?

55

Ако индивидът страда, то е, за да не страда цялото. Това може да се случи само в един свят на индивидуализирана материя, в който случайността, времето и промените играят фундаментална роля.

СЛУЧАЙНОСТТА НА МАТЕРИЯТА

56

Идеята за безкрайността изключва всяка цел, освен тази на безкрайността. Ако изпитваме чувство на щастие, то е само защото материята под формата на човешко същество, изпитващо щастие, служи на целта на безкрайността, а именно — съхраняване на безкрайността. Защото да си щастлив, че съществуващ, означава желание да продължиш да съществуващ.

57

Но ако целта на цялото е единствено да просъществува във времето, то каква е тогава нуждата от еволюция, от причинно-следствените връзки, от сложните закони на физиката? Защо тогава да говорим за преживяването на удоволствие, камо ли за осъзнаването на удоволствието? Защо съществуването да не може да бъде един вечен камък във вечен вакуум или безкраен облак от статични атоми? За човека отговорът на този въпрос винаги е изглеждал прост. Боговете искат да получат свидетелства за възхищение от техните дела; те искат възлияния, псалми и жертвоприношения. Но това е старата и гибелна ерес на антропоцентричната вселена, в която ние, хората, сме Избраните, а всички останали по-низши създания са Масата. В такава вселена е неизбежно присъствието на един много деен бог; и то такъв, който е наша страна, тоест е прекалено предубедена фигура, за да притежава абсолютната власт над цялото.

58

В такъв случай защо материята изобщо съществува? Дори един-единствен водороден атом ще изглежда същинско разточителство, ако едничката цел на безкрайността е изобилие от безкрайност. Но безкрайността не се състои само от време. Времето като абсолютна категория само по себе си не съществува; то винаги е отнесено към някакъв наблюдател или обект. Ако нямам часовник, казвам: „Не знам колко е часът.“ Без материята времето само по себе си е непознаваемо; а безкрайността не съществува.

59

Времето е функция на материята, следователно часовникът е материята, която придава реалност на безкрайността. От нашата много специфична човешка гледна точка някои промени във формата на материята, като например скокообразното увеличаване на размера на мозъка при човекоподобните, появата на самосъзнание, изобретяването на оръдията на труда, появата на членоразделната реч, са безспорни доказателства за някакво благосклонно цялостно отношение към нас. Но за някой хипотетичен външен наблюдател всичко това би могло да

изглежда най-обикновен резултат от въздействието на времето върху материята. Той не би го разглеждал като *прогрес* (настоящата усложненост на материята наистина би могла да изглежда като регрес, като дегенерация, като претрупана орнаментация), а като *процес*.

60

На този страничен наблюдател всички онези специални привилегии, за които претендира човешкият род, всички постижения, с които се гордеем, биха се сторили абсурдно нелепи като екзотичните церемониални труфила на някой първобитен племенен вожд; за наблюдателя те ще са като цветята в моята градина за един земемер. Цветята в градината ми може да означават много за мен, но от това не следва изводът, че целта на еволюцията е да ми ги даде.

61

Единствено заради самите нас и по никаква друга причина сме измислили термина „еволюционен прогрес“. Самото понятие „еволюция“, [заредено] с идеята, която се влага в него — развитие, започващо от някаква начална точка, е подвеждащо. Ние приличаме на учен-физик, който чрез самия акт на наблюдение изкривява природата на наблюдаваната частица.

62

Безразличието на процеса към съставляващите го индивидуални обекти, този „Бог“, който е ситуация, а не личност, и който не се намесва, тази сляпа обсебеност от съхраняването на безкрайността — всичко това може да ни внуши, че човечеството е оставено на произвола. Но дори и при тези обстоятелства се забелязват признаци на висша благосклонност. Нима не я проумяваме? Чрез небитието си според нашето разбиране за битие, чрез своята ненамеса „Бог“ ни предупреждава, че *Homo sapiens*, подобно на всяка друга форма на материята, не е необходимост, а случайност. Ако нашият свят бъде унищожен, а с него и всички ние, то цялото няма да пострада. Сляпа заблуда е наследеното от най-далечните ни предци, че отправянето на

благодарствен молебен може да повлияе на хода на събитията, че тези проекции на нашите чисто човешки съкровени желания ще послужат като доводи в наша полза в цялостния процес.

63

Няма да ни спаси никой, освен самите нас; окончателното доказателство за благоразположението на „Бог“ към нас се заключава във факта, че сме свободни или можем чрез стремежа си към свобода, да избираме развоя на събитията и по този начин поне да се противопоставим на някои от най-неблагоприятните за нас резултати от цялостното безразличие на процеса по отношение на индивида.

64

Свободата на волята е най-висшето човешко благо; невъзможно е да имаме едновременно и двете — и свободата, и благосклонното божество. Доколкото сме форма на материята, ние сме случайни и точно тази ужасяваща случайност ни дава възможността да бъдем свободни.

ЗАГАДКА

65

Никога няма докрай да узнаем защо съществуваме; защо [кое да е] нещо съществува или защо е необходимо. Цялата наша наука, цялото наше изкуство, цялото огромно здание на материята се издигат върху основите на тази безсмисленост; единственото възможно заключение е, че тя е едновременно необходима и благосклонна към продължаването на съществуването на материята.

66

Ние желаем да бъдем ръководени, но не сме подвластни никому. Винаги разсъждаваме по причинно-следствен и йерархичен начин. И процесът, и „Бог“ са еднакво безкрайни и необхватни. Фактът, че не сме безсмъртни ни пречи да осъзнаем тяхната същност, както и тяхната безпричинност.

67

„Бог“ има за своя причина това, което сам причинява; необходимостта от него се поражда от онова, което сам той превръща в необходимост; за нас е непостижимо да го осъзнаем.

68

И така в крайна сметка продължаваме да живеем, защото не знаем защо сме тук и защо живеем. Незнанието или случайността е така необходимо за човека, както и водата.

69

Можем да си представим не-съществуването на който и да е съществуващ обект. Убеждението ни, че той действително съществува, отчасти е подкрепено от факта, че би могло да го няма. Зад формата и масата винаги стои отсъствието — призракът на небитието.

70

Също както атомът е изграден от положителни и отрицателни частици, така и всяко нещо е изградено от своето собствено съществуване и не-съществуване. По този начин „Бог“ присъства чрез отсъствието си във всяко нещо и във всеки миг. Това е непроницаемата същност, загадката, битието — небитието дори и на най-простите неща.

71

Ориген^[2]: *От памтивека Бог не познава изцяло самия себе си. Ако знаеше всичко за себе си, той би могъл да се самоопредели. Ако би могъл да се самоопредели, би си поставил граници. Но той знае за себе си само онова, което е сътворил. Сътвореното от него — това е неговото знание, а несътвореното — това е неговата загадка: загадка в него и за него.*

Всичко това в еднаква степен се отнася и за човека.

72

Вездесъщото отсъствие на „Бог“ в обикновения живот е усещането за не-съществуване, мистерия и неизброими възможности; вечното съмнение относно същината на обекта и начина, по който ние го възприемаме; измерението, в което и чрез което съществуват всички други измерения. Бял лист, на който има рисунка; празно пространство, което включва сграда; тишина, изпълнена със соната; ходът на времето, който не позволява на усещането или на обекта да съществува вечно; всичко това е „Бог“.

73

Мистерията, или незнанието, представлява енергия. Веднага щом бъде разгадана и обяснена една загадка, тя престава да бъде източник на енергия. Ако отидем прекалено далеч с въпросите си, настъпва момент, в който отговорите, ако такива могат да бъдат дадени, биха убили. Можем да искаме да заприщим реката, но на свой риск заприщваме и извора. Всъщност, щом „Бог“ е непознаваем, ние не можем да заприщим извора на най-дълбоката загадка на съществуването. „Бог“ е енергията на всички въпроси и търсения, а следователно — изначален източник на всички действия и желания.

АТЕИЗЪМ

74

Не се смятам за атеист, но това схващане за „Бог“, както и нашата безалтернативна неподвластност, ме задължават да се държа в обществото, сякаш съм.

75

Каквато и симпатия да изпитвам към религиите, каквото и възхищение да изразявам към някои техни последователи, каквато и историческа и биологическа необходимост да виждам в тях, каквато и да е метафоричната истина, която те носят, аз не мога да ги приема

като достоверно обяснение на действителността. За мен невероятността на религиите е пропорционална на настойчивостта, с която те изискват вяра в човешките достойнства и възможност за намеса на божествените сили.

76

Живея в [свят на] случайност и безкрайност. Космосът се простира около мен, необятни поля на галактическата шир, безкрайни тъмни пространства, звездни степи, океани от мрак и светлина. В тях няма милосърден бог, нито специална грижа, нито специално снизхождение. И все пак навсякъде забелязвам живо равновесие, пулсиращо напрежение, безкрайна и мистериозна простота, вечното дишане на светлината. Осъзнавам: съществуването се свежда до разбирането, че трябва да съществувам в света на случайността, но и че цялото не зависи от случайността. Да виждаш и да знаеш това означава да си в пълно съзнание; а да го приемаш, означава да си човек.

---

[1] Древнокитайският трактат „Даодъдзин“, написан от Лаодзъ, е най-важното съчинение в даоизма. Основното понятие *дао* е подобно на вода (податливо и непреодолимо) и от него следва моделът на поведение *у-вей* (не-действие): отстъпчивост, покорност, отказ от желаниа и борба. Владетелят-мъдрец, изповядващ тази философия, би трябвало да отхвърли разкоша и войната, да върне народа към простотата на съществуването, към чистотата и неведението, съществували преди появата на културата и морала. — Бел.прев. ↑

[2] Ориген (ок. 185-253/254) — християнски философ и теолог, опитал се да съчетае платонизма с християнската доктрина, което довело до обявяването на идеите му за ерес през 534 г. — Бел.прев. ↑

2.

ЧОВЕШКАТА НЕУДОВЛЕТВОРЕНОСТ

1

Защо смятаме, че за човечеството този свят не е най-добрият от всички възможни? Защо не сме щастливи в него?

2

Следва описание на различните форми на неудовлетвореността. Твърдя, че всички те до една са необходими за нашето човешко щастие, тъй като са почвата, върху която то вирее.

СМЪРТ

3

Ненавиждаме смъртта по две причини: защото тя прекратява живота преждевременно и защото не знаем какво се крие отвъд нея.

4

В наше време огромното мнозинство от образовани хора се съмнява в съществуването на задгробен живот. Ясно е, че единствената възможна научна позиция тук е тази на агностицизма: ние просто не знаем. Намираме се в Хазартна ситуация.

5

Хазартната ситуация се характеризира с това, че не разполагаме с достоверна информация за някакво предстоящо събитие; но е жизненоважно да вземем решение относно неговата същност. В такава ситуация изпадаме в началото на конни надбягвания, когато ни се иска да узнаем името на победителя. В най-лошия случай можем само да

налучкваме, а в най-добрия — да предскажем след логични умозаклучения въз основа на факти като досегашната му форма, грижите, полагани за него в конюшните, и други подобни. Най-заклетите участници в залаганията знаят, че техният интерес е по-добре защитен при прилагането на втория метод и тъкмо него би трябвало да използваме и ние, когато участваме в залаганията за победителя в спора между задгробния живот и абсолютната смърт. Разполагаме с два коня, но имаме три възможности за избор, тоест можем да не залагаме, което ще означава да останем агностици.

6

За Паскал^[1], който пръв направил тази аналогия със залога, отговорът бил ясен: човек трябва да заложи изцяло на християнската вяра, че след смъртта има живот и този живот носи отплата. Той защитавал позицията, че ако това не е вярно, човек не губи нищо освен залога си. Ако обаче е вярно, заложилият печели всичко.

7

В наши дни дори и атеист — съвременник на Паскал, би се съгласил, че в едно несправедливо общество, в което мнозинството непоклатимо вярва в пламъците на ада, поддържането на идеята за съществуването на задгробен живот, била тя вярна или не, може да има само положителни последствия. Само че днес възгледът за пламъците на ада е отхвърлен от самите теолози, камо ли от нас, обикновените хора. Идеята за ада би била справедлива само в свят, в който всички са еднакво убедени в неговото съществуване: справедлива, единствено в свят, признаващ пълната свобода на волята (следователно, пълно биографично и биологично сходство) за всеки мъж и за всяка жена в него. Можем да спорим доколко поведението на човека се предопределя от външните обстоятелства, но няма съмнение, че до голяма степен то се обуславя именно от тях.

8

Идеята за задгробния живот непрекъснато е преследвала човека поради факта, че и неравенството го е измъчвало непрекъснато. Тази идея е привлекателна не само за бедните, страдащите и злощастните неудачници в хода на историята; тя допада и на всички честни хора с чувство за справедливост, които често са се бунтували против използването на тази идея като начин за поддържане на несправедливото *status quo*. Тази вяра внушава, че абсолютната справедливост все пак съществува и че все някога ще настъпи денят на страшния съд, когато всеки ще бъде наказан или възнаграден според делата си.

9

Истинският стремеж на човечеството обаче не е към задгробния живот, а към установяването на справедливост тук и сега, което би премахнало необходимостта от задгробния живот. Този мит е компенсаторна фантазия, психологически отдушник за безизходността на екзистенциалната реалност.

10

Самите ние сме длъжни да установим справедливост в нашия свят; и колкото повече позволяваме на вярата в живота след смъртта да запада, като същевременно не правим почти нищо, за да поправим очебийната несправедливост в нашия свят, на толкова по-голяма опасност се излагаме.

11

Нашият свят има зле конструиран двигател. Макар в продължение на много векове да е използвал като гориво именно този мит, той така и не е успял да загрее, да вдигне нужната температура и да достигне нужните обороти. А сега нивото на горивото е застрашително ниско. Затова не е достатъчно да останем на позициите на агностицизма. *Длъжни* сме да заложим на другия кон: имаме само един живот и той приключва с пълното изчезване както на съзнанието, така и на тялото.

12

Онова, което има значение, не е нашето вечно обричане на адските мъки или нашето спасение в отвъдното, а мъките и спасението на ближните ни в реалния свят.

13

Втората причина да ненавиждаме смъртта е, че тя почти винаги идва неочаквано рано. Ние страдаме от илюзия, сходна с тази за привлекателността на задгробния живот, като си въобразяваме, че ще сме по-щастливи, ако можем да живеем вечно. Животинските желания винаги са насочени към продължаване на всичко онова, което ги задоволява. Само допреди двеста години човек, доживял четирийсетгодишна възраст, вече е надхвърлял средната реална продължителност на живота по онова време; а вероятно след още сто години столетниците ще бъдат колкото са доживелите до седемдесетгодишна възраст сега. Но и те все така ще бленуват за по-дълъг живот.

14

Функцията на смъртта е да внесе напрежение в живота; и колкото повече увеличаваме продължителността и осигуреността на индивидуалното съществуване, толкова повече напрежение отстраняваме от него. Всяко наше приятно преживяване носи и слаб, но вледеняващ и ужасяващ намек за последната закуска на осъдения на смърт, ехо от завладяващото със своята дълбочина чувство на поета, убеден в приближаването на смъртта, на младия войник, осъзнаващ, че влиза в битка, обречен на сигурна гибел.

15

Всяко изпитано удоволствие е едно удоволствие по-малко за нас; всеки изживян ден — още един ден по-малко от живота ни. Не можем да приемем, че радостите на всеки наш ден и безвъзвратното му

отминаване вървят ръка за ръка. Съществуването ни е скъпоценно именно поради тази неделимост на стойността и ограничеността му във времето — тоест качеството и времетраенето му — които са неделими като времето и пространството според теорията на относителността.

16

Удоволствието е продукт на смъртта, не бягство от нея.

17

Ако имаше доказателство за съществуването на задгробен живот, истинският ни живот щеше да е непоправимо ограбен. Щеше да бъде лишен от смисъл, а самоубийството да се превърне в добродетел. Единственият възможен рай е този, в който няма да знам, че някога съм съществувал.

18

През ХХ век се наблюдават две тенденции: погрешната — да „укротиш“ смъртта, да се престориш, че тя е като живота; а другата — да погледнеш смъртта право в очите. „Укротителите“ ѝ вярват в задгробния живот; те изпълняват сложни ритуали за преминаване в отвъдното. Те изразяват отношението си към смъртта, като употребяват евфемизми; тя е „преход в отвъдното“ или „отиване на по-добро място“. Действителният процес на смъртта и разложението е цензуриран. Тези хора се намират в същото умствено и душевно състояние, в каквото са се намирали и древните египтяни.

19

„Преминаването“ е визуално неточна аналогия. Знаем, че преминаващите обекти, каквито постоянно виждаме всеки ден, съществуват както преди, така и след преминаването, на което сме станали свидетели; ето така стигаме до нелогичното и погрешно третиране на живота като подобно преминаване.

20

Смъртта е в нас и извън нас; тя е навсякъде около нас — във всяка стая, на всяка улица или поле, във всяка кола, във всеки самолет. Тя е онова, което ние не сме във всеки миг от нашето съществуване, а всеки миг от нашето съществуване е онзи, предшестващ поредното хвърляне на заровете. Ние постоянно играем на руска рулетка.

21

Състоянието на смърт е крачка към нищото, към небитието. Умирайки, ние конституираме „Бога“. Нашите тленни останки, паметниците ни, спомените, които оставяме у тези, които ни надживяват, продължават да съществуват; всички те не конституират „Бога“, а процеса. Тези тленни останки обаче са само вкаменени следи, свидетелстващи за нашето предишно съществуване, а не за битието ни. Всички велики религии се стараят да докажат, че смъртта не е фатална, че ни очаква друг живот. Но защо само за хората? Или защо само за хората и за животните? Защо не и за неодушевените предмети? И от кой момент е започнал за хората този друг живот? Преди синантропа^[2] или след това?

22

Ако едно обществено течение се опитва да прикрие смъртта, като намира за нея други названия в опит да я отдалечи от реалността, то друго я извежда на преден план като основен елемент на развлекателния сюжет: в криминалните романи, военните истории, шпионските приключения или в уестърните. С приближаването на края на нашия век такива измислени случки за нечия смърт стават все по-фалшиви, изпълнявайки и ролята на прикрит евфемизъм. Истинската смърт на любимото котенце трогва детското сърце много по-дълбоко, отколкото „умиранията“ на всички телевизионни гангстери, каубои и индианци, взети заедно.

23

Чрез смъртта по специфичен начин осъзнаваме изчезването на индивидите; фактът, че материята не изчезва, а само се преобразява, съвсем не е утеха за нас. Скърбим за индивидуализираната форма, а не за общото съдържание. Всичко, което виждаме край нас, е метафора на смъртта. Смърт е всяка граница, всяко измерение, смърт е краят на всеки път. Дори и зрителното възприятие е смърт, понеже винаги има точка, отвъд която не виждаме и там зрението ни умира. Умираме там, където се изчерпват нашите способности.

24

Времето е плътта и кръвта на смъртта; смъртта не е череп и кости, а циферблат или слънцето, пронизващо морето от разреден газ. Частица от вас вече е умряла в мига, в който сте започнали да четете това изречение.

25

Самата смърт умира. Умира във всеки миг от живота ви. *О, Смърт, къде е твойто жилище, Смърт, аз ще бъда смърт за тебе.*^[3] Живите, а не мъртвите потвърждават това.

26

През ХХ век във всички съвременни държави със стандарт на живот, по-висок от екзистенциалния минимум, ставаме свидетели на рязко увеличаване на интереса към житейските наслади. Причината не се крие само в изчезващата вяра в живота след смъртта, а и във факта, че днес, когато водородната бомба съществува, смъртта е по-реална от всякога, по-осезаема.

27

Колкото по-абсолютна изглежда смъртта, толкова по-истински става животът.

28

Всичко, което обичам и познавам, може да бъде изпепелено за по-малко от час: Лондон, Ню Йорк, Париж и Атина могат да бъдат заличени, преди да преброя до десет. Роден съм през 1926 година; но като имам предвид какво може да се случи днес само за десет секунди, ми се струва, че от този момент ме делят не четирийсет и една години, а цяла неизмерима епоха и моята предишна невинност. Но не съжالياвам за изгубената невинност. Обичам живота по-силно, в никакъв случай по-малко.

29

Смъртта ме обгръща, както ме обгръща моята кожа. Без нея нямаше да бъде това, което съм. Смъртта не е зловеща врата, към която съм се запътил; тя е моето пътуване към нея.

30

И понеже съм мъж, смъртта е моя съпруга; и ето, че тя се разсъблича и е красива, тя иска от мен и аз да се разсъблека, и да се слеем в едно. Това е необходимост, това е любов, това е живот за другия, нищо повече. Не мога, пък и не желая да избегна тази ситуация. Тя иска да се любим, но не да ме изяде като женската на паяка, а да бъде любяща съпруга, за да дадем израз на нашите взаимни чувства, за да зачене и да роди деца. Именно на нейното влияние върху мен и на моето върху нея се дължи всичко най-хубаво в моето съществуване. Тя не е проститутка или любовница, от която да се срамувам, която да се стремя да забравя или за която понякога да се преструвам, че не съществува. Като моя истинска жена тя присъства във всяка важна ситуация в моя живот, тя е изцяло част от живота ми, не е отвъд него, не е против него, не е и срещу него. Аз я приемам изцяло, в пълния смисъл на тази дума, обичам я и я уважавам заради това, което е тя за мен.

И ДРУГА НИКОГА НЯМА ДА ИМАМ

31

Едно от последствията от новото ни осъзнаване на смъртта трябва да бъде и в действителност е тревожното увеличаване както на националния, така и на индивидуалния егоизъм, трескавият Гадарински бяг^[4] към изкушенията на магазините и към предлаганите удоволствия, преди те да са затворили врати или изчезнали завинаги. Историята несъмнено ще потвърди, че този трескав бяг е най-забележимото събитие за третата четвърт на нашия век; защото не икономическите условия дават тласък към повсеместния неудържим стремеж да се пилеят пари и да се търсят наслади без оглед на историческата ситуация, а по-натрапчивото от всякога присъствие на смъртта, породило такива икономически условия, за които най-подходящото название е „Живей, като че ли това е последният ти ден.“

32

В контекста на нашия свят, белязан от мизерия и измъчван от глад, понятия като „благоденстващо общество“ и „нараснало потребление“ са евфемизми, синоними на егоизъм.

33

Да плувам ме научи инструктор от старата школа. Той ни даде два урока. На първия ни бе позволено да ползваме спасителни жилетки, а той ни показва движенията на стила бруст; на втория ни взе спасителните жилетки и ни пусна в дълбокия край на басейна. Такова е и мястото, където се намира сега човекът. Неговият първи инстинкт е да се върне и да се вкопчи в парапета; но се налага някак си да намери сили да се изтласка навътре и да заплува.

34

Небитието след края на живота е общото помежду ни. Щом човекът го осъзнае, тогава никой друг освен възможно най-справедливият свят вече не го удовлетворява. Ако се опитаме подобно на някои религиозни и политически учения да внушим на хората, че това, което се случва в този свят, няма абсолютно никакво значение, защото всички негови несъвършенства ще бъдат компенсирани на оня

свят — под формата на задгробен живот или на някаква политическа Утопия, това би означавало да застанем на страната на дявола. А мълчаливото поддържане на тази вяра, като си оставаме агностици, е почти същото.

35

Водачът на камион, превозващ взривоопасни материали, шофира по-внимателно от колегата си, който е натоварен с тухли; шофьорът на натоварения с експлозивни камион, който не вярва в задгробния живот, е по-внимателен от оня, който живее с тази вяра. Ние, хората, се намираме в камион, натоварен с нитроглицерин.

36

Убедете някого, че има само този живот, и той ще постъпи с него така, както повечето от нас постъпват с къщите, в които живеем. Макар и това да не са къщите на нашите мечти, макар да бихме желали те да са по-просторни, по-красиви, по-нови или по-стари — ние приемаме, че това е къщата, в която се налага да живеем сега, и не жалим усилия да я направим обитаема. Така и в моя реален живот аз не съм временен обитател, нито случаен наемател. Животът е моята къща, при това единствената, която някога ще притежавам. *И друга никога няма да имам.*

МИТЪТ ЗА ДУШАТА

37

Когато бях малък, моята баба от Корнуол ми разказваше, че чистите бели черупки на сепията, които намирах понякога на брега сред изхвърлените от морето отпадъци, били душите на удавени моряци; макар и да сме наясно с фактите, много други също толкова конкретни образи са насадени в съзнанието ни след дълги векове на народни вярвания; както например и аз открих тогава истината за черупките: накрая те пожълтяват и се превръщат в прах.

38

Човекът е принуден да приеме факта, че тялото му не може да избегне смъртта. Затова той се насочва към най-недостъпната и загадъчна част от него — мозъка, и започва да твърди, че някои негови функции преодоляват смъртта.

39

Няма нито една мисъл, нито едно усещане, нито едно осъзнаване на това, нито едно осъзнаване на осъзнаването, което да не е основано на електрохимичен процес в мозъка. „Аз притежавам безсмъртна и нематериална душа“ — това е мисъл или твърдение; но то също така е регистриране на дейността на определени клетки от други клетки.

40

Една толкова сложна машина като човешкия мозък също би трябвало да развие самосъзнание, съвест и „душа“. Тя би трябвало да изпитва задоволство от сложността си, да създаде метафизически митове за себе си. Всичко съществуващо е сътворимо, следователно и подлежащо на унищожение: не е магическо, не е „свръхестествено“ или „свръхсензитивно“.

41

Машините са от „нежива“ материя; мозъкът — от „жива“. Но границата между „неживо“ и „живо“ е трудна за установяване. Никой не би могъл да създаде от „нежива“ материя толкова сложна машина като мозъка, но част от сложността му (доказана от невъзможността да бъде изкуствено конструиран) се основава именно на факта, че той е изграден от „жива“ материя. Нашата неспособност да създадем механичен мозък, равностоен на човешкия, говори само за безсилието ни в научно и технологично отношение, а не за действителна разлика в категориите между машината и човешкия мозък, между механичните функции и предполагаемите „духовни“ мисли.

42

След смъртта остава само един спрял да работи тленен механизъм. Съзнанието е огледало, отразяващо друго огледало, което също отразява огледало; всеки обект, попаднал в тази стая, може да бъде отразяван до безкрайност, а неговите отражения също да бъдат отразявани. Но ако стаята бъде разрушена, не остава нищо — нито огледала, нито отражения.

43

Митът за отделното съзнание отчасти се дължи на доста свободната употреба на думата „аз“. „Аз“ се превръща в обект, в някакво трето лице. Ние постоянно попадаме в ситуации, в които не се чувстваме адекватно, като обясняваме случилото се или с „Нямам никаква вина, защото аз не съм този, който бих избрал да бъда“, или с твърдението: „Аз съм виновен.“ Такава самокритичност и такива извинения ни дават илюзията за обективност и за способност да съдим сами себе си. За тази цел отделяме един самостоятелен обект, който съди, една отделна „душа“. Но тази „душа“ не е нищо повече от способността да наблюдаваш, да помниш и да сравняваш, да създаваш и да съхраняваш образци на поведение. Тя е механизъм, а не ектоплазма; тя е човешкият мозък, а не Светият дух.

44

Животът е цената, която плащаме за смъртта, а не обратното. Колкото по-лош е животът ни, толкова по-голяма е цената, която плащаме, колкото по-добър е той — толкова тя е по-малка. Еволюцията е натрупването на опит и знания, развиването на интелекта, а именно натрупването и развитието водят до моментите на прозрение, моментите, в които съзираме по-дълбоко скритите цели, по-истинските причини, по-очевидните резултати. Тогава получаваме великото прозрение: няма живот след смъртта. Скоро това ще стане така ясно за всички, както за мен, пишещия в тази стая, е ясно, че в съседната няма никого. Вярно е, че без да вляза в нея, не мога да го докажа с абсолютна сигурност; но всички очевидни обстоятелства подкрепят моето убеждение. Смъртта е стая, която винаги е празна.

45

Взаимосвързаните велики митове за задгробния живот и за безсмъртната душа вече са изпълнили своето предназначение — стояли са между нас и реалността. Но техният залез ще промени всичко, това е предопределението му.

изолация

46

Древните религии и философии са изпълнявали ролята на уютни убежища, в свят, който никак не е бил лесен за обитаване от невежото в научно и технологично отношение човечество. „Не се опитвай да ни пренебрегваш, защото зад нас няма нищо друго освен нещастие и ужас“ — това е било тяхното послание.

47

„На улицата е студено и пусто“ — казва майката; но един ден детето излиза навън. Настоящата епоха е нашият първи ден навън, а ние се чувстваме самотни; по-свободни и по-самотни.

48

Нашите стереотипни общества подсилват чувството ни за самота. Те ни слагат маски и изолират истинската ни същност. Всички ние обитаваме два свята: стария уютен антропоцентричен свят на абсолютните стойности и грубия реален свят на относителността. Светът на относителността ни внушава ужас, той изолира и омаловажава всички ни.

49

Парадоксално, но по-голямата обществена загриженост само задълбочава тази изолация. Колкото повече обществото се намесва и надзирава или влиза в ролята на добрия самарянин, толкова по-ненужен и по-самотен става безименният индивид.

50

Все по-ясно осъзнаваме колко далеч сме от личността, която бихме искали да бъдем. Все по-малко вярваме, че човек е в състояние да бъде друг, освен какъвто е по рождение и какъвто е станал под въздействие на обстоятелствата. Колкото повече науката разкрива нашата механична природа, толкова повече потиснатият „свободен“ човек, своеобразният Робин Худ у всеки от нас, се оттегля навътре в дебрите на собственото си съзнание.

51

Но всички разновидности на самотата са част от нашето съзряване, от нашето първо самостоятелно излизане навън, от нашата свобода.

Детето е защитено от подобни страхове и самота чрез създаването на измамно добър и елементарен фантазен свят, който го обгражда отвсякъде. То пораста и го напуска, попадайки в самотата и действителността и там си изгражда по-реална защита срещу изолацията си, черпейки сили от източници като любовта, приятелството и своите чувства към ближните.

52

На пръв поглед изглежда, че бездушният процес на безкрайността пак е успял да ни притисне в ъгъла. Но ние сме се оказали там само поради собствената си глупост и слабост. Пътят към спасението е открит и ясен.

СТРАХОВЕТЕ

53

Страховете или опасенията — така наричаме неприятното въздействие върху всекиго от нас, оказвано ни от всеобщата необходимост от случайност.

Всички страхове и опасения донякъде са стимули. Те могат да подложат на изпитание издръжливостта на слабия; но същественото е, че за човечеството като цяло те са стимули.

54

В един щастлив свят всички страхове щяха да са игри. Страхът или опасението е липса, която причинява болка; играта е липса, която доставя удоволствие. Двама души в идентична ситуация: онова, което би вдъхнало страх на единия, за другия може да е само игра.

55

Страховете са напрежения, възникнали между двата противоположни полюса; единият е нашият реален живот, а другият — въображаемият живот, който бихме искали да водим.

56

Съществуват различни страхове: езотерично-метафизични и страхове с практически и ежедневен характер; всеобхватни, фундаментални страхове и специфични страхове от личен характер. Колкото по-чувствителен, свенлив и по-отговорен към другите става човекът, толкова по-силни ще са страховете и безпокойствата му в неговия настоящ, зле организиран свят.

57

Страхове и безпокойства:

Страхът да си в неведение относно смисъла на живота.

Страхът да не познаваш бъдещето.

Страхът от смъртта.

Страхът относно правилния избор. Докъде ще доведе моят избор? Умея ли да избирам?

Страхът от непознатото и различното. Всичко ми е чуждо, включително по-голямата част от моята собствена същност.

Страхът от отговорността.

Страхът от неспособността да обичаш и да помагаш на другите: на семейството си, на приятелите си, на страната си, на всички хора.

Този страх се задълбочава от увеличаващото се осъзнаване на значимостта на останалите.

Страхът да не бъдеш обичан от другите.

Страховете на *respublica*^[5] — социалната несправедливост, водородната бомба, гладът, расизмът, авантюристичната политика, шовинизмът и така нататък.

Страховете, породени от амбицията. Дали съм човекът, който искам да бъда? Дали съм човекът, който другите (работодателите ми, семейството ми, приятелите ми) искат да бъда?

Страховете на социалното положение. На класата, на произхода, на материалното положение, на обществения статус.

Парите като източник на страхове и безпокойство. Притежавам ли нещата от първа необходимост? Има ситуации, в които частната яхта или галерия с произведения на стари майстори биха изглеждали предмети от първа необходимост.

Времето като повод за безпокойство. Разполагам ли с достатъчно време да свърша всичко, което искам?

Страхът, свързан със секса.

Страхът, свързан с работата. Това ли е подходящата работа за мен? Дали се справям с нея както трябва?

Безпокойството за здравето.

58

Ситуацията да си сам в офиса и дузина телефони да звънят едновременно. Тези страхове ни обединяват. Ние всички ги изпитваме. Но им позволяваме да ни изолират, все едно гражданите на една страна да успеят да я защитят, като всеки се барикадира в своя собствен дом.

случайност

59

Единственото сигурно нещо в моя живот е, че един ден ще умра. Не съм уверен за нищо друго в бъдещето. Но ние или оцеляваме (нали досега, ако се съди по историята, преобладаващото мнозинство винаги е оцелявало) и това, че сме останали живи, когато е било възможно и да не оцелеем, ни вдъхва чувството, което наричаме щастие; или не оцеляваме, но не го знаем.

60

Случайността е от съществено значение за процеса на еволюцията. Някои от нейните въздействия върху личността носят лично нещастие, тъй като по правило, случайността не се съобразява с равенството, нейният принцип не е егалитарен. Тя няма отношение към закона и справедливостта в смисъла, който влагаме в тези понятия.

61

Целта на случайността е да накара нас, хората, а също и всяка друга форма на материята, да се развива. Само чрез процеса на еволюцията ще продължаваме да оцеляваме в един по своята същност еволюционен процес. Следователно целта на човешката еволюция изисква да признаем следното: за да съществуваме, трябва да се развиваме. Както и да изкореним всяко ненужно неравенство — с други думи, да ограничим случайността в човешката сфера. Следователно да се чувстваш нещастен заради случайността е безсмислено като да мразиш ръцете си само заради възможността да бъдат отрязани; както и да не вземеш никакви предпазни мерки, такова нещо да не се случи.

ЗАВИСТ

62

Осъзнаването на факта какво притежават по-богатите от нас и какво не притежават по-бедните от нас, никога не е било толкова широко разпространено, както в наши дни. Затова и завистта, която е желанието да притежаваш онова, което имат другите, и ревността, която е нежеланието другите да имат това, което имаш ти, също не са били така повсеместно разпространени, както в нашето съвремие.

63

Всяка епоха има своя мит за щастливия човек: човекът, надарен с мъдрост, рядък гений, святост, красота, с всяко рядко срещано качество, което Масата не може да има. Щастливият човек на двайсети

век е състоятелният човек. Никога досега решимостта да достигнем идеала за съвършенство не е била по-силна, след като вярата ни във възнаграждаващия живот след смъртта е започнала да изчезва с доста по-бързи темпове от нашата способност да изградим възнаграждаващ ни живот в реалността.

64

Ние се раждаме умни, красиви или пък със заложи за бъдещо величие. Парите обаче са нещо друго. Често казваме: „Той е роден богат“, но точно това не е вярно. Възможно е да се родиш в богато семейство като дете на богати родители. Може да си роден интелигентен или красив, но не може се родиш богат. Накратко, разпределянето на парите за разлика от разпределянето на други завидни качества като интелигентност и красота е напълно поправимо. Тук е полето на действие на завистта. Човешката ситуация изглежда достатъчно нетърпима за Масата и без това непоносимо допълнително крещящо неравенство при разпределението на материалните блага. Как смее синът на милионера да е син на милионер?

65

Три са великите исторически отрицания:

- (a) отхвърляне на липсата на политическа свобода;
- (b) отхвърляне на ирационалните системи на социалните касти;
- (c) отхвърляне на крещящото материално неравенство. Първото отхвърляне е започнало с Великата френска революция; второто е в процес на развитие; третото започва сега.

66

Свободното предприемачество, както ние го разбираме, дава възможност на човека да стане толкова богат, колкото пожелае. Това не е свободно предприемачество, а свободен вампиризм.

67

Голямото уравнение на двайсети век е „аз = ти“. А голямата завист на двайсети век е „аз съм по-малко от теб“.

68

Като всеки друг факт и тази повсеместна завист, това желание да се разпределят поравно световните материални блага е полезна. Ползата е очевидна: тя ще принуди и вече принуждава под формата на Студена война по-богатите страни да се разделят със своите богатства в буквален и метафоричен смисъл.

69

Недостатъците на всяко полезно явление са заложените в него възможности за загуба на актуалност. При завистта има два основни недостатъка. Първият е основаването ѝ на схващането, че да имаш пари и да си щастлив е едно и също. В капиталистическото общество това до голяма степен е вярно, но по принцип не е естествено. Такава е само природата на капиталистическото общество, а хипотезата, че богатството е единственият билет за щастие (хипотеза, която капиталистическото общество трябва да насърчава, за да продължи да съществува), в крайна сметка ще доведе до дълбоки промени в подобни общества.

70

Капиталистическото общество благоприятства съществуването на завистта — да завиждаш и да си обект на завист, но тази обусловеност е и форма на движение на капиталистическото общество към друго, по-добро. Аз не твърдя като Маркс, че капитализмът носи в себе си семената на своето собствено унищожение; аз твърдя, че той носи в себе си семената на своята собствена трансформация. Смятам също така, че е крайно време тези семена да покълнат.

71

Вторият недостатък на завистта е, че тя уравнива; а всяко уравниване води до застои. Ние желаем равенството на всяка цена, но не и застои. Аргументът, че неравенството е извор на революционна енергия, е сред най-убедителните оръжия на защитниците на неравенството — богатите. Тоталното неравенство в разпределението на материалните блага, каквото е сегашното състояние, не удовлетворява; а относителното изравниване в благосъстоянието — ситуацията, към която така болезнено, настойчиво и упорито се стремим, е изпълнена с опасности. Необходима ни е друга възможна ситуация.

72

Какво представлява тази завист, това ужасяващо домогване на костеливите пръсти на световната бедност до начина на живот, до богатствата, които в продължение на векове сме трупали тук, на Запад? Това е човечеството. Човечеството е тази завист, това желание, от една страна, да задържиш, а, от друга, да вземеш. Когато тълпата скандира пред посолството, когато наглата лъжа властва в ефира, когато неприлично богатите стават все по-големи егоисти, а потресавашо бедните — по-отчаяни, когато една раса ненавижда друга, когато най-новият конфликт между хората е подклаждан от хиляди изолирани инциденти, тогава завистта ще ви се стори ужасна. Но аз съм убеден (а това е ситуация, в която убеждението има по-голяма тежест от логическите доводи), че великото здраво ядро на човечеството ще прозре истинската същност на завистта — че тя е велика сила, която цели да направи човечеството по-хуманно, ситуация, допускаща само едно решение — отговорност.

73

Сега сме изправени пред своеобразен пролив, пред изпълнен с опасности път, пред проход, за преминаването на който се нуждаем от смелост и здравомислие. Смелостта да продължиш, а не да се опиташ да се върнеш назад; трезвостта да следваш разума си; не страха, не ревността, не завистта, а именно разума. Нашият кораб трябва да бъде

управляван от разума, чрез разума ще изхвърлим ненужния баласт, защото несъмнено ще се наложи да се освободим от излишното.

74

Сега се намираме на същото място, на което Колумб е стоял, загледан в морето.

---

[1] Блез Паскал (1623–1662) — френски математик, физик, философ и писател. В публикуваните след смъртта му записки, озаглавени „Мисли“, Паскал развива идеята за уязвимостта на човека, намиращ се между две бездни — безкрайността и нищото. Той виждал пътя към постигане на тайните на съществуването и спасението на човека от неговото отчаяние, единствено в християнската вяра, извираща направо от сърцето. — Бел.ред. ↑

[2] Синантроп — най-древният известен тип изкопаем човек (живял преди около 400 хил. години), чиито останки са намерени в Китай. — Бел.прев. ↑

[3] Популярно и често цитирано изречение от първото послание на апостол Павел към коринтяните. В православната Библия, издадена у нас през 1982 г., обаче то (1 Кор. 15:55) звучи по друг начин: „Де ти е, смърте, жилото? Де ти е, аде, победата?“ Същите думи се срещат и в Книга на пророк Осия (Ос. 13:14) — „От властта на ада ще ти изкупя, от смърт ще ги избавя. Де ти е, смърте, жилото? Де ти е, аде, победата? Разкажание за това не ще имам“. — Бел.ред. ↑

[4] *Гадарински бяг* е метафора, заимствана от известния евангелски епизод, описан от евангелистите Матей (8:28-33) и Марк (5:1-15), в който се разказва за изцелението на обладаните от бесове. Матей използва израза „Гергесинска“, а Марк „Гадаринска земя“. „И когато стигна на отвъдния бряг, в страната Гергесинска, срещнаха Го двама, хванати от бяс, излезли от гробищата; те бяха тъй свирепи, че никой не смееше да минава по тоя път. И ето, те извикаха и казаха: какво имаш Ти с нас, Иисусе, Сине Божий? Нима си дошъл тука да ни мъчиш преди време? А далеч от тях пасеше голямо стадо свини. И бесовете Го молеха и думаха: ако ни изгониш, позволи ни да идем в стадото свини. И Той им рече: идете. И те излязоха и отидоха в стадото свини. И ето, сурна се цялото стадо свини низ стръмнината в морето и

се издави във водата. А свинарите побягнаха и, като отидоха в града, разказаха всичко и за онова що се бе случило с хванатите от бяс.“ Това е според Евангелие от Матея, а в Евангелие от Марка случката е описана по следния начин:

„И преминаха отвъд морето, страната Гадаринска. И когато Той излезе от кораба, на часа Го срещна един излязъл от гробищата човек, хванат от нечист дух; той имаше живелище в гробищата, и никой не можеше да го върже даже с вериги; защото много пъти бе окован с окови и вериги, но той разкъсваше веригите, счупваше оковите, и никой не бе в сила да го укроти; и всякога, нощя и днене, по хълмове и гробища викаше и се удряше с камъни; а като видя Исуса, затече се и Му се поклони; и като извика с висок глас, каза: какво имаш Ти с мене, Исусе, Син на Бога Всевишний? Заклевам Те в Бога, не ме мъчи! Защото *Исус* му бе казал: излез ти, дух нечисти, от човека. И го попита: как ти е името? А той отговори и рече: легион ми е името, понеже *ние* сме много. И молеше го много да не ги изпъжда вън от *тая* страна. А там, край планината, пасеше голямо стадо свини. И всички бесове Го молеха и казваха: прати ни в свините, за да влезем в тях. Исус веднага им позволи. И като излязоха нечистите духове, влязоха в свините; и сурна се стадото низ стръмнината в морето, а те бяха до две хиляди; и се издавиха в морето. А ония, които пасяха свините, избягаха, та разказаха в града и в околността. И *жителите* излязоха да видят, що се е случило. Дохождат при Исуса и виждат, че оня, който беше по-рано бесен, в когото имаше легион, седи, облечен и със здрав ум и се изплашиха.“ — Бел.ред. ↑

[5] Respublica (лат.) — букв. държавата. — Бел.прев. ↑

3. НЕМО

1

Връщам се във времето и проследявам посоката, от която идват всички тези страхове и опасения; така стигам до техния главен източник: *немо*.

2

Фройд подходил към човешката психика по начин, сходен с този на деспотичния, но прагматичен Цезар по отношение на Галия — разделил я на три части или на три вида дейности: *суперегото*^[1], което се опитва да контролира другите две части или да ги потиска; *егото*^[2], което е сферата на осъзнатите желания; и *ид*^[3] — тъмният хаос на несъзнателните сили.

Фройд твърди, че основната енергия, която изисква взаимодействие между тези три части на психиката, а едновременно с това и обяснява тяхната функция, е либидото — сексуалното желание, чийто източник и стимул са несъзнателните импулси. Тя е използвана от аза [егото], а в по-малка или по-голяма степен се регулира от свръхаза [суперегото]. Повечето психолози днес признават, че сексуалното желание е много важен елемент от грубата енергия, която насочва и ръководи нашето поведение, но то съвсем не е единственият такъв елемент. Друг много примитивен импулс е нуждата от сигурност и безопасност.

3

Смятам, че човешката психика има и един четвърти елемент, който, ползвайки термин, подсказан ми от фройдистката терминология, наричам *немо*^[4]. Употребявайки го, аз имам предвид не само

понятието „никой“, а също така и състоянието да си никой, състоянието на „безличност“. Казано накратко, също както напоследък физиците допускат съществуването на антиматерията, така и ние трябва да приемем възможността в човешката психика да съществува и анти-азът [или анти-егото]. Именно това е *немо*.

4

И ако психолозите досега не са отделяли особено внимание на идеята за *немо*, това вероятно се дължи на факта, че за разлика от другите два импулса, първични по своя характер — сексуалния и инстинкта за самосъхранение (или за оцеляване), този не е присъствал в целия процес на човешката еволюция.

Желанията за сексуално удовлетворение и самосъхранение дори не са присъщи само на човека; те са характерни за почти всички форми на живата материя. *Немо* обаче е специфично *човешка* психическа сила; функция на цивилизацията, на комуникацията, на уникалната човешка способност за съпоставяне и изграждане на хипотези. Още повече, че това е негативна сила. За разлика от сексуалното желание и инстинкта за самосъхранение тя не ни привлича, напротив — отблъсква ни. Суперегото, егото и ид (поне в най-общ смисъл) изглеждат благоприятни за нашето „аз“ и допринасят за съхраняването както на индивидуалността, така и на вида като цяло. А *немо* е промъкналият се в лагера враг.

5

Ние не само можем да си представим противоположни състояния като например не-съществуването на реално съществуващо нещо, но също така и безброй междинни състояния. И нашето *немо* до такава степен надделява в поведението ни, подсилва увереността ни, че ако липсваха недостатъците в общото състояние на човека, на обществото, на образованието ни или пък на икономическото ни положение, бихме могли да станем такива, каквито си представяме. С две думи, *немо* нараства правопрпорционално в пряка връзка с нашето усещане и осъзнаване на общото и личното неравенство.

6

Налице са основни аспекти на немо, които никога няма да се променят. Аз никога няма да бъда историческият Шекспир или историческата Клеопатра; никога няма да бъда дори някакъв техен съвременен еквивалент. Никога няма да живея вечно... и така нататък. Мога да се видя в своите представи като безброй неща, които никога няма да се осъществят; защото никога няма да се избавя от физическите и психологическите си дефекти, отстраняването на които е непосилно и за мен, и за науката. И макар от логическа гледна точка да е безсмислено да определяме неизбежното като състояние на неравенство, ние в действителност мислим за него именно така. А това може да бъде определено като постоянно метафизическо усещане за *немо* у всеки от нас.

7

Немо е човешкото чувство за собственото ни безсилие и преходност; за собствената ни относителност и за фактическа нищожност.

8

Всички сме неудачници; всички сме смъртни.

9

Няма човек, който да иска да бъде никой. Всички наши действия са насочени до известна степен към запълване или замаскиране на вътрешната ни празнота.

10

На всички ни харесва да бъдем обичани или мразени; това е знак, че ще бъдем запомнени, че нашето съществуване не е било безследно. По тази причина мнозина, неспособни да предизвикат любов, са предизвикали омраза. Тя също е начин да те запомнят.

11

Отделният индивид, изправен пред цялото: моята нищожност на фона на всичко, което е съществувало, съществува и ще съществува. Почти всички сме джуджета с характерните за тях комплекси и психологически характеристики: чувството за малоценност и компенсиращите го качества лукавство и злоба.

12

Всеки от нас има различна представа за това кое точно определя състоянието „да бъдеш някой“; но съществуват и някои безспорни, общоприети характеристики. Необходимо е да се прославя; трябва да притежавам власт — физическа, обществена, интелектуална, артистична, политическа... някаква власт. Трябва да оставя паметници след себе си, да бъда запомнен. Трябва да бъда обект на възхищение, завист, омраза, страх, желание. Накратко, на всяка цена трябва да устоя на времето, да надживея тялото и неговата тленност.

13

Донякъде вярата в задгробния живот е щраусов опит да се излъже *немо*.

14

Новият рай е влизане след смъртта в света на запомнените мъртви, където живите продължават да блуждаят. Човек си е осигурявал достъп до стария рай чрез добри дела и по Божията милост, а достъпът до новия рай е възможен само благодарение на делата — добри или лоши, но непременно паметни. Запазено място в новия рай имат и прочулите се с лоша слава, най-забележителните, най-изтъкнатите измежду себеподобните си — без значение кои са и какво точно ги е прославило.

15

Два са основните начини да победи *немо*: да се приспособя или да встъпя в конфликт. Ако реша да се приспособя към обществото, в което живея, то ще използвам общоприетите символи за успех и за статус, за да докажа, че съм някой. Някои униформени облекла свидетелстват, че съм успял; други прикриват, че съм неудачник. Едно от преимуществата на униформата е, че при евентуален провал част от вината винаги може да се прехвърли върху групата. Униформата поставя всички, които я носят, в равностойно положение. Провалът е общ за всички; ако пък има успех, той се споделя от всички.

16

Мога да се противопоставя на своето *немо* само като встъпя в конфликт; като възприема свой специфичен стил на живот. Изграждайки една сложна, уникална *persona*^[5], аз отправям предизвикателство към масата. Аз съм бохемът, дендито, аутсайдерът, хипито.

17

Съвременното изкуство до голяма степен се обуславя от натиска, оказван от *немо*. Наблюдаваме трескаво търсене на уникален стил, но прекалено често за сметка на съдържанието. Един гений би се справил и с двете изисквания, докато голяма част от по-малко надарените съвременни художници са станали жертва на собствената си „запазена марка“. С това се обяснява огромното разнообразие на стилове и техники през нашия век; тази е и причината за много характерното съчетаване на екзотиката на представяне с баналността на темата. Някога художникът се е стремил към центъра; сега устремно се е насочил към периферията. В резултат сега имаме нашето ново рококо.

18

Някой би нарекъл това положително-негативен ефект на *немо* върху изкуството, но съществува и чисто негативен ефект. Около всяко произведение на изкуството или около всеки художник, смятан за

истински творец, тоест убийствен за *немо*, избуйват джунгли от имитации.

19

Изкуството от епохата на романтизма и постромантизма е изцяло пропито от страха пред *немо*; от бягството на индивида далеч от всичко, което застрашава неговата индивидуалност. Спокойствието, излъчвано от класическите статуи, класическата архитектура и класическата поезия може би изглежда благородно, но и безкрайно далечно; а когато става дума за класическо изкуство, лишено от гениалност, то ни се струва безизразно-сучно и монотонно-безлично.

20

Същевременно голямото изкуство никога не е било така леснодостъпно за толкова много хора. Прекрасното е навсякъде. Колкото по-малки се чувстваме, толкова по-малко сме способни да творим. Това е причината да търсим спасение чрез нови повърхностни стилове и лекомислени нови моди, подобно на обхванати от паника деца в горяща сграда, които се втурват към първия възможен изходи.

21

Живеем в епоха на нетрайни стоки. Повечето от нас са ангажирани в тяхното производство. Понастоящем само малцина създават неща, които едва ще издържат през следващите пет години, камо ли през целия ни живот. Ние сме звено във веригата. Ние сме жертви на тиранията на *немо*.

22

С нарастването на броя на населението удивително нараства и броят на превъзможналите *немо*, и то независимо от техните човешки достойнства.

23

Осуалд уби президента Кенеди, за да убие истинския си враг: своя *немо*. Той не е бил сляп за реалността, а напротив — свръхчувствителен към нея. Онова, което го е тласнало към убийство, е била покваряващата несправедливост както на неговото конкретно общество, така и на процеса като цяло. Всички убийци-анархисти от края на деветнайсети век са ярко потвърждение на този факт: те извършваха своите злодеяния, за да се почувстват равни със своите жертви. Веднъж един от тях казал: „Сега и аз ще бъда запомнен за дълго заедно с него.“

24

По същата причина германците позволиха на Хитлер да доминира живота им. Подобно на отделните личности и расите, и страните могат да изгубят усещането си за значимост и смисъла на съществуването си. Великият диктатор е като униформата; той внушава на всички свои подчинени илюзията, че *немо* е победен.

25

На едно по-безобидно ниво същото се забелязва във всеобщото преклонение пред известните и преуспелите; пред филмовите звезди, „личностите“, „знаменитостите“; в популярността на жълтите издания, в култа към списанията с красиви модели, чиито плакати можеш да си окачиш на стената, в интереса към долнопробните биографии, в подражателската маниерност и пропагандирането на определен стил на живот, широко разпространявани от женските списания.

Виждаме го и в щедро оказваното внимание към всякаква крещяща посредственост и всякакъв мимолетен успех. Не бива да виним само Холивуд, че нарича велика всяка своя продукция: публиката е тази, която се стреми към подобно фалшиво величие.

26

Немо е най-силен при духовно най-извисените и най-образованите хора, а най-слаб — при най-примитивните и най-

невежите. Следователно силата му може само да нараства не само поради постигането на все по-високи стандарти в образованието, но също и поради нарастването на световното население.

Паралелно с появата на нови възможности за развлечение и повече достъпна информация скуката и завистта също бележат ръст. Отключват се ужасяващи верижни реакции. Колкото повече нараства броят на хората, толкова по-малко уникален се чувства всеки от тях; колкото по-ясно личат несправедливостта и неравенството, толкова по-безпомощни се чувстват хората; колкото повече научават, толкова по-силно става желанието им да се прославят; а колкото по-силно е желанието им да станат известни, толкова по-малко вероятно е да го осъществят.

27

Тъй като става все по-трудно да победиш *немо*, като привлечеш към себе си вниманието във външния свят, ние все повече се обръщаме към малкия си личен свят, към приятелите, близките, съседите, колегите. Ако победим *немо* поне там, това пак ще е постижение; така възниква съвременната разточителна и маниакална консумация, подчинена на стремежа да не изоставаме от материалното състояние на съседите, да доказваме превъзходството си навсякъде и по всевъзможни абсурдни начини — уменията си в играта на голф, в приготвянето на италианска храна, в градинарството. Паралелно нараства и увлечението ни по хазарта във всичките му форми и дори прекомерният ни стремеж към неща, които сами по себе си са достойни цели — по-високо материално възнаграждение, по-зdravi и по-образовани деца.

28

Най-обичайните убежища от *немо* са бракът, семейството, домът. Децата, продължаващи рода, са истинската ни застраховка „живот“. *Немо* обаче може да окаже пагубно въздействие в тази ситуация, да накара човек да играе в своя дом роля, каквато може да играе само в мечтите си, но не и в обществото. Нереализираният диктатор се превръща в домашен тиранин, с когото тук трябва да се съобразяват.

Немо може да накара родителите да станат тирани; да тласне съпруга или съпругата към изневяра. Чуждото легло е най-често срещаното убежище за бягащия от *немо*.

29

Обикновеният мъж и обикновената жена са обгърнати от задушаваният смог от разбираня, натрапени им от обществото. Те изгубват всякаква независимост на преценката си, както и свободата на действие. Все по-често гледат на себе си като на ограничени специфични функции, като на части от машина, които не изпитват необходимост и нямат право да играят различна роля в икономическата структура на обществото. Гражданското чувство постепенно атрофира. Работа на полицията е да предотвратява престъпленията, а не ваша или моя; работа на общинската управа е да ръководи града — не ваша или моя; борбата за права на онеправданите е само тяхна грижа — не ваша или моя. И така все повече хора живеят в градовете, но все повече стават лишени от гражданско чувство. Процесите, започнали в предградията, достигат до самото сърце на града.

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ НЕМО

30

Атрофията на гражданското чувство е сред най-поразителните социални феномени на нашия век. Човекът е политическо същество; а тази атрофия е предизвикана от факта, че каквито и успехи да сме постигнали в борбата с *немо* в други области, ние си оставаме безпомощни винтчета в политическата машина.

31

Ние не притежаваме никаква политическа власт. Това положение на нещата не е ново, но има едно ново квазиекзистенциално^[6] осъзнаване на факта, че държавата съществува.

32

В света, в който живеем, демокрацията или правото на всеки психически здрав пълнолетен гражданин да гласува свободно за свободно избран кандидат на свободно съществуваща партия със свободно развиваща се политика, е най-добрата възможна политическа система. Тя е най-добрата не защото непременно довежда до най-добрия политически режим, а защото дава най-голяма свобода на избора на хората, съществата, чиято най-насъщна нужда е именно свободата на избор. Електорат, на който е дадено правото на избор, никога няма да гласува единодушно за който и да било политически курс. Тази основна политическа реалност е базирана на факта, че никъде по света няма икономическо равенство. Кое то пък означава, че всеки режим, който твърди, че правилният избор на ръководната политика е така очевиден, че избирателите нямат нужда, а и не бива да им се дава възможност да гласуват за каквато и да било друга политика, представлява национална и международна заплаха. Твърдението е валидно дори и когато режимът е безспорно прав в избора си на политически курс. Той представлява национална опасност главно поради това, че е международна заплаха.

33

Републиката на Платон е съумяла да наложи хуманизъм и благородство на своите граждани, но самото налагане на онова, което би могло да се изрази свободно, върху онези, които биха могли свободно да го изразят, неминуемо поражда напрежение, опорочаващо положителната стойност на теоретичния замисъл на наложените мерки. Бих могъл да прикрепя изкуствени цветя на дървото, което само няма да цъфне, или да създам условия, при които дървото ще цъфне по естествен път. Ще се наложи да почакам малко по-дълго за истинските цветове, но само те са истински.

34

Демокрацията се опитва да предостави право на избор на колкото е възможно повече хора и това е спасителната ѝ добродетел; но колкото по-всеобхватно е избирателното право, а населението по-многобройно, толкова по-горчива е иронията.

35

Няколко десетки действат активно, докато милиони наблюдават безучастно.

36

Това, че всеки има право на глас, е най-важната гаранция за някакъв вид свобода; но сам по себе си този факт е без значение. Моят глас не влияе върху нищо и не решава нищо. Дали гласувам или не е без значение.

37

Гласувам, защото отказът от гласуване означава отричане на принципа на избирателното право, а не защото гласуването по какъвто и да било начин намалява усещането ми, че съм само една пионка, която става все по-малка и по-незначителна с нарастването на броя на избирателите.

38

В тъмната стаичка образованият петдесетгодишен мъж е равнопоставен с полуграмотната продавачка, напуснала училище на петнайсет, която е информирана за какво гласува не повече от един папагал. За да бъдат удовлетворени принципите на демокрацията, двамата трябва да са равни в тъмната стаичка и най-вероятно пръв образованият петдесетгодишен мъж би го заявил. Разбира се, тази ситуация е жестока, иронична и абсурдна. Образованият интелегент не е равен на неграмотния, но това е посланието на тъмната стаичка.

39

Обичайният резултат от това необходимо, но и безмилостно равенство, е следното разсъждение: със своя глас аз не влияя по никакъв начин на управлението на обществото и страната, в които

живея. За тях ще направя всичко, което законът ме задължава, но цялата ми останала енергия и потенциал ще използвам за осъществяване на свои лични цели. Усещането за абсолютно неучастие, усещането да си пешка в ръцете на шахматистите — управниците и министрите, има външно сходство с космическата ситуация; в нашето възприемане на тази ситуация преобладават тъмните тонове, повлияни от осъзнаването за практическото ни неучастие в управлението на собствената ни страна.

40

Бюлетината, с която гласувам, е безполезен къс хартия, понесен от течението на голяма река; животът ми е като невидим атом, изгубен в безкрайния поток. Негодуванието става прагматично; егоцентризъмът — логичен; а изразяването на политическите чувства чрез незаконни и опасни средства като анархия, бунтове, заговорничество — неизбежно.

41

Има само един практически способ за омаловажаване на комплекса на пионката — към обичайното за демокрацията определение „право на всички пълнолетни граждани да гласуват свободно“, да добавим и фразата „и колкото е възможно по-често“. В наше време вече можем да се справим с евентуални проблеми от технологичен и социален характер, възникващи при по-чести избори по въпроси от общонационално значение; в повечето западни страни можем или бихме могли да обезпечим необходимата защита на свободната преса и свободния достъп до информация, както и задоволително високо ниво на общото образование, което да позволи тя да бъде разбрана и оценявана правилно.

42

Единствената група хора, която със сигурност би отхвърлила тази идея, е групата на самите политици, макар че те отделят все повече внимание на една форма на неофициален (и опасно манипулативен) плебисцит, наречена проучване на общественото

мнение. Техните аргументи са добре известни — непостоянната и изменчива природа на общественото мнение, невъзможност да се управлява без последователност във възприетата политическа линия, необходимост да се запазят в тайна определени фактори, от които зависи взимането на решения, и така нататък. Тези аргументи са основателни. Но хората във властта винаги имат интерес да останат в нея. Каквито и да са политическите разногласия на опонентите, те винаги постигат споразумение за правилата на водената от тях игра; този, който вземе превес, ще се бори със зъби и нокти да остане на власт.

43

Сега обществото се намира в ситуация, подобна на тази, в която е била жената преди еманципацията. И ако тя е била непостоянна и емоционална при вземането на своите решения, то е, защото от нея никога не се очаквало друго, не са ѝ разрешавали или създавали условия да бъде друга. Тази ситуация е била опасна за обществото колкото и сегашното тотално неучастие в държавното управление на преобладаващото мнозинство пълнолетни.

44

Едва ли системата на по-често гласуване би променила съществено цифровото изражение на затрудненото положение на индивида. Отделният глас никога не е бил от значение. Но това е първата стъпка към по-малка изолация. Междувременно обаче ние си оставаме милионите [хора], безсилни да променят нещата.

НЕОБХОДИМОСТТА ОТ НЕМО

45

И все пак *немо*, подобно на случайността и на безразличието на цялостния процес към отделната личност, е от съществено значение за човека. Това е крайният вътрешен ефект, резултат от осъзнаването, че човешкото съществуване е основано на неравенство. *Немо* е едновременно пасивният ужас от това положение и активният източник на енергията, необходима за неговото коригиране.

Немо е еволюционна сила, необходима колкото и егото [азът]. Егото е безспорният факт — това, което съм; *немо* е потенциалът — това, което не съм. Но вместо да оползотворим *немо*, както бихме оползотворили всяка друга сила, ние му позволяваме да ни ужасява, както първобитните хора са се ужасявали от мълнията. Бягаме презглава, ужасени от този тайнствен призрак наред нашия град, макар всъщност истинският страх да не се крие в самия него, а в нашия страх от него.

[1] *Superego* (лат.) — свръхаз. — Бел.прев. ↑

[2] *Ego* (лат.) — аз. — Бел.прев. ↑

[3] *Id* (лат.) — то. — Бел.прев. ↑

[4] От лат. *немо* (*не+немо=пото*) — никой, нито един; Бел.прев.

↑

[5] *Persona* (лат.) — личност. — Бел.прев. ↑

[6] Екзистенциализъм (от лат. *existentia*, букв. съществуване) — философско течение, чийто основни представители са Киркегор, Ясперс, Хайдегер, Сартр, Камю, Мерло-Понти... Централно понятие в него е екзистенцията или човешкото съществуване, което е винаги индивидуално и уникално. Постигайки себе си като екзистенция, човек прави един или друг избор, постига свобода, поема отговорности, включително и по отношение на заобикалящия го свят. Отдавайки право на съществуване на държавата, Фаулз подчертава, че съвременният човек е изгубил едно от най-фундаменталните си права. — Бел.ред. ↑

4.

ОТНОСИТЕЛНОСТ НА КОМПЕНСАЦИЯТА

1

Ако допуснем да попаднем между челюстите на собственото ни въображение и реалността, в която живеем — между по-добрия свят на нашите мечти и по-лошия, който обитаваме, вероятно ще открием, че положението, в което се намираме, е абсолютно незадоволително. Един от традиционните начини за компенсация е да погледнем снизходително на всички онези „по-нисши“ форми на живот, в сравнение с които се смятаме за по-щастливи. Нашият човешки свят може би изглежда жесток и краткотраен, но при останалите форми на живот нещата стоят, меко казано, по-зле. Подобно утешение не издържа на критика, защото онова, което се разкрива при по-задълбочено вникване в нещата, не е вселена на случайно придобити привилегии, място, където човекът стои най-високо на стълбата на щастията, а вселена, в която — с едно-единствено изключение — цари загадъчно равновесие и *равенство* сред всички форми на живата материя. Тази равнопоставеност в съществуването аз наричам *относителност на компенсацията*.

2

Тя може да бъде дефинирана по следния начин: *относителността на компенсацията е това, което позволява на всяко живо същество на всеки етап от еволюцията да получава при нормални условия сравнително еднакво удовлетворение от съществуването, както и всички други съзнателни същества от неговата собствена или от която и да било друга епоха*. Два фактора обуславят тази равнопоставеност между всички форми на съзнателен живот, били те минали или настоящи, прости или сложни, просъществували само един час или десетки години. Първият е, че всички те изпитват удоволствие и болка; вторият е, че нито едно от тях

не може да съпостави своето собствено усещане за удоволствие или болка с това на което и да било друго живо същество. Единственото изключение от тази блажена забрава е човекът.

3

Човекът обаче е изключение само по отношение на своята собствена епоха, не и на миналото или на бъдещето. Представата, че от гледна точка на удоволствието, което може да се получи от живота, съществуват „съвършени“ и „несъвършени“ етапи от еволюцията, е само един мираж. Лишено от основание е твърдението, че като цяло човечеството от нашата епоха е по-щастливо или по-малко щастливо, отколкото живелите през която и да било друга епоха — минала или бъдеща. Не разполагаме със средства [и критерии] за преценка на интензивността на удоволствието, което другите епохи са намирали или ще намерят в съществуването; сигурно е, че цели източници на удоволствие и начини на усещане биха могли да изчезнат, както това се е случило с цели биологични видове. Следователно е невъзможна каквато и да била оценка на някаква специална абсолютна компенсация.

4

Нашият свят може да изглежда по-сигурен, друг — по-вълнуващ. Нашият свят може да е по-осведомен; друг — по-загадъчен. Нашата епоха не притежава никакво очевидно специфично предимство, което не може да се балансира от друго специфично предимство в друга епоха.

5

Всички форми на живота протичат паралелно с другите във всеки даден момент. В скалата на щастието еволюцията е хоризонтала, а не вертикала.

6

Всички кучета — в миналото, настоящето или в бъдещето, са еднакво щастливи. За нас, хората, е ясно, че това не е така, но нито едно куче не го съзнава. Именно заради осъзнаването човекът е изключен от съвременната относителност на компенсацията. Огромната цена на познанието е способността да си представяш и свързаната с нея способност за съпоставяне. „Златният век“ е бил епохата преди съпоставянето и ако наистина е имало Райска градина и Грехопадение, то те трябва да са съществували съответно, когато човекът не е можел да съпоставя и когато е придобил тази способност: между Битие 3:6 и Битие 3:7^[1].

7

Всеки обект на човешката завист поражда две съмнения. Дали той е толкова щастлив в своето положение, колкото ми се струва? Дали аз ще съм толкова щастлив на негово място, колкото ми се струва, че мога да бъда? Тези съмнения би трябвало да смекчат последствията от неравенството. Но капиталистическото схващане, че условията за щастие са еднакви за всички, ни кара да отговорим положително и на двата въпроса.

8

Милионерът си купува [нова] луксозна яхта; чиновникът, пътуващ с обществен транспорт, си купува нова кола; работникът — нова въдица; скитникът — здрав чифт обувки. Аксиомата на капиталистическото общество е скитникът да завижда на работника, работникът — на служещия, а служещият — на милионера. За всички, които вярват в подобни общества, е истински късмет, че не познаваме нито степените на изпитваното удоволствие, нито къде се намира всеки от нас спрямо тях. Но човекът продължава интуитивно да търси далечния спомен за относителната компенсация при животните. Макар да е възможно (в смисъла на изпитваното индивидуално удоволствие) да не се намираме толкова далеч от нея, колкото ни внушава обществото, в което парите са на особена почит, все пак ни дели достатъчно голямо разстояние.

9

Въпреки че в резултат на развитието на съзнанието и въображението човечеството е лишено от относителна компенсация, то притежава — благодарение именно на това развитие, — способността да институира една съзнателна и рационална съвременна относителност от същия вид. За нас липсата на относителна компенсация или неравенството, което познаваме, е основната причина за прогреса. Дадена ни е възможност да разбираме, че не сме справедливо компенсирани и че сме много далеч от този момент. *Но ние сме единствените организми, способни да разбират, да се примиряват с това осъзнаване и да намират изход.*

10

Животните нямат това, което ние сме придобили, а ние сме изгубили онова, което те все още имат. Би трябвало да ги обичаме не заради човешките им качества, а заради тяхната невинност. Когато сме с тях, ние се връщаме в Райската градина, в компанията на себеподобните си ежедневно преживяваме Грехопадението.

11

Всички форми на живот освен човека приличат на бригада строители, които градят в абсолютен мрак, без да виждат нито собствената работа, нито тази на колегите си. Но щом ни е била дадена светлина, за да виждаме, веднага сме забелязали, че работата на едни е по-лека и приятна, отколкото на други — така започнала дългата ера на завистта. Сега постепенно осъзнаваме, длъжни сме да осъзнаем, че всички заслужаваме равен достъп до щастие, дори да не го получим. Посланието, внушавано от нашата ситуация, е ясно: длъжни сме да създадем същото равенство при новата светлина, каквото сме имали при предишната тъмнина.

12

Нямаме никаква гаранция, че човечеството не е някакво отклонение от еволюционния процес, обречена на гибел странична линия. В най-добрия случай бихме могли да сме само един експеримент, една възможност в рамките на процеса. Съзнанието ни дава както възможността да се самоунищожим, така и възможността да се съхраним. Това е най-яркото доказателство, че да си човек не е привилегия, а невъзможност да бъдеш сравнен с друго, освен с човечеството.

ЩАСТИЕ И ЗАВИСТ

13

Ние преценяваме мащабите на неравенството в личния си и обществен живот посредством разбиранията си за щастие и завист. Тези две състояния определят нашето поведение, а ние можем да проследим техния източник още в най-примитивните форми на живот. Щастието означава да притежаваш средствата за оцеляване — „територия“, „подслон“, партньор, прехрана, ефективни средства за защита от хищници и паразити и така нататък; завистта означава да си лишен от тях. Накратко, щастието е сигурност и обезпеченост, която обаче се обуславя от изпитаната несигурност, а именно това е пасивният аспект на завистта.

14

По същество щастието е желанието да продължиш живота си такъв, какъвто е; завистта е желанието да го промениш. Следователно от гледна точка на еволюцията щастието е основна пречка за прогреса, а завистта е нейният основен двигател. Щастието обаче е своеобразно доказателство, че си е струвало да оцелееш *чак* до този момент, също както завистта е един вид намерение да оцелееш *отсега нататък*. И двете състояния са необходими за еволюцията. Едното е отделът за пропаганда, възхваляващ миналите и настоящите успехи на правителството, а другото — постоянно действащ комитет по критиката.

15

Според определението на Платон в справедливото общество всеки човек е щастлив, че е това, което е; с други думи, това е общество без завист. В нашите несправедливи общества всичките ни политически и социални противоречия са между партията на щастието, от една страна, и партията на завистта, от друга; а всички наши настоящи проблеми произтичат от неспособността ни да възприемем тези две партии по начин, различен от обичайния — [а именно] като две противопоставящи се разрушителни сили, способни да заемат само агресивни позиции.

16

Щастието е антисоциално по своята природа. То винаги предполага съпоставяне, осъзнаване, че другите биха могли да се радват, но не се радват, на същото това щастие, което изпитваме ние. Това се отнася както за личното, така и за общественото щастие. Театралната публика, зрителите, изпълнили стадиона, дори цели нации се чувстват щастливи, защото има други, които не присъстват там и не изпитват същото щастие.

17

Щастието е това, което ми се случва; щастието и на най-бедния човек е уникално; за това негово щастие можем само да му завиждаме. То е и може да бъде само негово. Всеки е един Робинзон Крузо; никой друг не познава нашето щастие и нашето нещастие, както самите ние.

18

Ето защо създаването на един неравноправен свят е следствие от самата природа на щастието. Извор на щастието, достъпен за всички, прилича на лека жена, достъпна за всеки. След всяка поредна революция отново и отново ставаме свидетели на парадоксалната метаморфоза на революционния елит в нова привилегирована класа, поставила себе си над всички по отношение на достъпа до удоволствията и богатата, който е отказан на Масите; макар тук да може да прозира и елемент на подражание, подобни елити наистина са

жертва на изконната човешка потребност от щастие, която е антиобществена по характер.

19

Завистниците правят едно типично невярно заключение, изразено в следния силогизъм: щастие произлиза от привилегиите, привилегиите са зло, следователно щастие е зло. На това заключение дължи появата си пуританството, така характерно за ранните етапи на много революции и за неуспешните опити на мнозина леви теоретици да открият нов вид щастие в труда, саможертвата в името на обществото и доброто на страната. Подобни опити са обречени не защото щастие не се съдържа там, а защото се очаква всички да го открият в едни и същи източници. Щастие, налагано от държава или доктрина, или под някаква друга централизирана форма, е пример за терминологично противоречие.

20

Такова наложено щастие, равносилно на пълно пренебрегване на правото да избираш това, което би те направило щастлив, е в самата си същност тоталитарно; то е извращение на завистта, задвижващо един порочен кръг: завистта унищожава щастие, което от своя страна унищожава завистта... и така докато човечеството не се окаже в положението на лабораторно животно, участващо в някакъв експеримент.

21

Истината е, че и двете гледни точки са правилни: тази на завистта, подкрепяща тезата, че обществото трябва да осигури равен достъп до основните източници на щастие — по-справедливи икономически условия и всичко останало, и позицията на щастие, която твърди, че обществото трябва да осигури на всеки човек максимална свобода, за да реши той сам кои да бъдат тези източници. Нито капитализмът, нито комунизмът са в състояние да обединят двете

истини или да изградят общество, *което да предлага равен достъп до всички възможни източници на щастие.*

22

И двете крайни политически системи са осъзнали факта, че състоянието на завист улеснява манипулирането на Масите. За десните то оправдава репресиите, цензурата и тиранията; за левите е оправдание за революции и подривна дейност. Разгневените тълпи оправдават военните диктатори и обратното.

23

Злото не се корени в лично щастие, а в специфичните лични привилегии, които се основават на несправедливите социални привилегии. Голямото зло на капитализма е в това, че при неговите условия не само нямаме равен достъп до източниците на щастие, но и че създава такъв свят, в който *главният източник на щастие е самият достъп до него.* Не само ябълките в овощната градина са привлекателни за онези, на които достъпът е забранен; те завиждат най-вече заради самото право на достъп. Те копнеят да станат членове на елитен клуб не заради специалните условия, които той предлага, а именно защото е елитарен.

24

И все пак капиталистическите общества в най-добрия си вид, макар и да изкривяват природата на щастиято, като го обвързват с икономическите условия, представят точната концепция за щастиято; също както комунистическите общества в своя най-добър вид представят точната концепция на завистта. Голямото достойнство на капиталистическата система е, че тя позволява свобода в преследването на щастиято, което съответства на изконната човешка нужда; голямото достойнство на комунистическата система е, че тя позволява на завистта да се изяви не само посредством разрушителни средства. Тя принуждава богатите да се разделят с онова, което ще бъде унищожено, ако самите богати бъдат унищожени; защото дори и

при най-лекомислените и егоистични касти и култури има един положителен елемент: правото да бъдеш свободен в своето щастие.

25

Проблемът пред нас е да възстановим относителността на компенсацията от времето на нашето досъзнателно минало; да изолираме достойнствата и на завистта, и на щастieto, да лишим завистта от разрушителната агресия, а щастieto — от неговия разрушителен егоизъм, като ги накараме да си взаимодействат. И най-важното — да постигнем това като следваме научни принципи, здравия разум и милосърдието, а не чрез емоции, кръвопролития и шантаж.

---

[1] Битие 3:6-7 „Видя жената, че дървото е добро за ядене и че е приятно за очите и многожелано, защото дава знание, взе от плодовете му и яде, па даде и на мъжа си, та яде и той. Тогава се отвориха очите на двамата, и разбраха, че са голи, па съшиха смокинени листи и си направиха препасници.“ — Бел.ред. ↑

5. ДА ПРАВИШ ДОБРО

1

Остава още един, при това жизненоважен проблем, който поражда неудовлетворение от човешкото положение, а именно — свободата на волята.

2

Тук попадаме в друга Хазартна ситуация; изправени сме пред проблем, който не можем и никога няма да можем да разрешим, но сме длъжни да стигнем до някакъв извод по отношение на него. Аз трябва да се обзаложа, че или нямам свобода на волята и моите действия всъщност не са мои собствени действия, макар да изглеждат свободни и волеви, или че имам или мога да постигна някакъв вид свобода. Третата възможност е да не се обзалагам и да си остана агностик.

3

В много отношения е доста по-лесно да заложа на това надбягване, отколкото на друго, противопоставящо бог, намесващ се в човешките дела и ненамесващия се бог, или животът след смъртта и абсолютното нищо. Повечето религии и правни кодекси предполагат пълна свобода на волята с цел да направят своите етични и наказателни системи ефективни; и това е по-лесно простимо, макар и не по-лесно не доказуемо, отколкото детерминисткото^[1] свеждане на цялото човешко поведение до проста механика. [Изречения като] „Пощальон загина в наводненията“ и „Пощальон загина в престрелка“ може да принадлежат към една и съща категория събития в процеса на еволюцията, но не принадлежат към една и съща категория от гледна точка на тяхната значимост за човешкото общество. Можем да кажем, че даден убиец не е имал свобода на избор, когато е натиснал спусъка;

но не и че всички [останали] хора в сходна ситуация не биха имали избор. Можем да поспорим за степента на свободна воля, притежавана от един или друг човек; но да я отричаме като факт за цялото човечество, би означавало да настояваме за отговор на извечния въпрос — защо всички ние не сме въоръжени убийци или защо сме способни на безпристрастен избор.

4

В крайна сметка може да се окаже, че в известен еволюционен или биологичен смисъл ние наистина не притежаваме свободна воля. Може би всеки наш „свободен“ избор е резултат от определени условия, над които нямаме никаква власт. Дори да можехме да установим обратното, а именно — пълна свобода на волята — пак щяхме да сме ограничени [в някакви рамки], тъй като за постигане на пълната свобода ни е необходимо абсолютно свободно поле за избор, както и свободата да избираме [вътре] в него. На практика ние сме ограничени в рамките на възможните, осезаемите и осъществимите действия. Не мога да избира дали да съм жена или не, защото съм се родил мъж, и така нататък. И все пак неоспорим факт е, че на всички ни се е случвало да *чувстваме* (а по-важното е, че и един страничен наблюдател би изпитвал същото усещане), че правим свободен избор. Навярно (всъщност почти сигурно) ние сме машини, но такива сложни машини, които са развили относителна свобода на избора. Намираме се в затворническа килия, но тя е или може да стане по-просторна място, в нея можем да се почувстваме относително свободни.

5

Може би съществуват ситуации, при които Евклидовата геометрия да не е валидна; но е напълно достатъчно тя да изглежда вярна за обичайните цели и да „работи“ в обичайните ситуации.

6

Шахматът позволява свобода на пермутациите [т.е. на местенето на фигурите] в рамките на установените правила и предписаните

ходове. След като шахматистът не може да мести фигурите *абсолютно* както си пожелае, било то поради [ограничението на] правилата, било поради създадените от конкретната игра условия, означава ли това, че той няма свобода на ходовете си? Всяка партия шах, която играя с реалността, има правила, различни от правилата на вашата партия шах или от тази на всеки друг; единствената прилика помежду им е, че всяка винаги има правила. Моите специфични способности, наследени или придобити, са правилата на играта; ситуацията, в която се намирам във всеки отделен момент, е ситуацията на играта. Моята свобода е в избора на действие и в притежаваната от мен способност да реализирам този избор в рамките на правилата и игровата ситуация.

7

И накрая, начинът, по който придобиваме свободна воля чрез живота си в обществото, е своеобразен парадокс. На най-очевидно ниво окончателното решение на един комитет [т.е. на някакво колективно представителство] действително е израз на свобода на общата човешка воля пред лицето на явно обуславящата я биологична система, макар да е възможно това да не е решението, до което биха стигнали отделни негови членове, ако „следваха свободната си воля“. Може би в психологически аспект именно това е най-привлекателната страна на обществото от гледна точка на индивида; макар че по принцип всеки от нас е склонен да възприема чуждите мнения и убеждения като враждебни и до голяма степен ограничаващи, на по-дълбоко интелектуално ниво осъзнаваме как точно този конфликт поражда по-голяма обща свобода, от която в крайна сметка се ползват всички.

„НЕМОТИВИРАНИ ДЕЙСТВИЯ“^[2]

8

За една радваща се на голяма популярност категория действия — „немотивирани постъпки“ или спонтанно взетите решения без очевидна рационална мотивация — се предполага, че доказват абсолютната свобода на волята. Но всъщност доказват само презрение

към общоприетите условности. Те са породени от онази ерес, според която всяко ограничение е равносилно на затвор; като че ли всичко, което ни е известно — от обзримия космос до елементарните частици, не е ограничено.

9

Ако измеря Кентърбърийския архиепископ^[3] с развалено яйце, с подобна постъпка ще докажа, че не се съобразявам с наложените условности, но това няма да е доказателство за свободната воля. Един свят на ирационални действия не може да положи основата на свят на абсолютна свобода, тъй като за човешките същества анархията е единствената свобода, стига обаче всички да искат именно анархия.

10

В един свят, в който отделният индивид е смазан от действителността или се чувства смазан от нея, е съвсем естествено в неговите очи спонтанният начин на действие да придобие определена романтична привлекателност. Това обаче може само да послужи като обвинение към света такъв, какъвто е, а не като оправдание за немотивирани действия или като доказателство за свободна воля.

ЦЕЛ НА ОТНОСИТЕЛНАТА СВОБОДА

11

Ако ние сме само относително свободни, тогава би трябвало да се стремим към по-голяма относителна свобода. Тази свобода е нещо, което трябва да бъде спечелено както от индивида в течение на собствения му живот, така и от човечеството като цяло в течение на дългата му история.

12

Очевидно е, че тя бива спечелена благодарение на по-голяма интелигентност и по-голямо познание както за самите нас, така и за живота [като цяло]. От гледна точка на социалната практика това предполага по-висок общ стандарт на образование, а също така и

различен тип образование. Но преди всичко предполага социално равенство. Свободата на волята е пряко свързана със свободата на условията на живот.

НЕСПОСОБНОСТТА ДА ТВОРИШ ДОБРО

13

След като е от съществено значение да се проваляме при извършването на злини, понякога е необходимо да се проваляме [и] при вършенето на добро. Подобно на електричеството, волята е аморална сила [т.е. намира се извън всякакъв морал], тя може както да убива, така и да служи. Неспособността ни да действаме е проява на нещо като крайно необходима система за безопасност, подобна на бушоните в електрическата верига.

14

Дори да можехме да осъществим повечето си желания, светът не би станал по-добър, защото нарасналата възможност да действаме съгласно волята си би се отнасяла както за добрите, така и за лошите дела. Следователно осъществяването на нашите желания изисква да се научим да разграничаваме доброто от злото, а не означава, че изпитваме необходимост да вършим повече неща, водени от своята воля.

15

Животните притежават силна воля; те се опитват да вършат всичко, което пожелаят. Те не могат да не действат както пожелаят. Именно така попадат в нашите капани. Слабостта на волята едновременно смазва и предпазва машината на човешкото общество.

16

Нашето неудовлетворение е свързано с това, че не сме в състояние да вършим добрините, плод на нашата свободна воля. В джоба си имам един шилинг, предназначен за кутията за дарения, но

въпреки това я подминавам. Шест са основните причини за подобна неспособност.

17

Първата се корени във фаталистичната вяра, че не разполагаме със свобода на избора, когато ни се иска да направим нещо; тоест вършим онова (ако изобщо вършим нещо), което ни е предначертано. Нашият избор е илюзия; нашите действия — загуба на енергия. Да извършим или да не извършим нещо... не е ли все едно?

18

Втората причина за неспособността да вършим добро произтича от конфликта на намеренията. Развитият интелект води до разнопосочност на интересите и до изострена способност да се предвиждат последствията от всяко действие. [Така] волята се изгубва в лабиринт от хипотези.

19

Всички разклонения на междуселски пътища мечтаят да са главни кръстовища; при атомите, както и при хората усложняването води до загуба на енергия. През вековете интелигенцията е била презирана заради своята неспособност да действа активно. Но само в един свят, в който високоразвитият интелект е синоним и на висок морал, би се породило желание най-интелигентните да притежават най-много власт.

20

Третата причина за неспособността ни да вършим добро се дължи на способността да си представим [резултата от] неговото осъществяване. От опит знаем, че нещата рядко се оказват толкова приятни, колкото сме си ги представяли; а въображаемата идеална последователност от събития може да завладее съзнанието ни до

такава степен, че рискът от разочарование при сблъсъка с реалността да се окаже за нас непреодолимо препятствие.

21

Намерението да се извърши дадена постъпка често пъти се приравнява със самата постъпка. Да *заявите*, че вярвате в извършването на нещо, може да послужи като извинение да не го направите; изключение правят случаите, когато имате свидетели, заради които ще се почувствате принудени да спазите думата си. *Защото извършването на добрина е действие, а не намерение за действие.*

22

Преди да бъде извършено, всяко действие, изискващо съзнателно усилие или воля (което означава, че не е наложено отвън, нито пък е породено от инстинкт), е като въображаема спяща красавица. И то като принцесата, спи в най-дълбоките дебри на омагьосаната гора на възможностите. И неговото реализиране заплашва да унищожи всичко, което би могло да бъде създадено от други действия. Тук откриваме близък паралел с една сексуална ситуация. При любовната игра много по-голямо удоволствие носи удължаването на удоволствието от нея, отколкото самата кулминация. Няма нищо лошо днес да съм скъперник, защото утре ще бъда щедър.

23

Четвъртата причина за неуспеха на добротворството е свързана с желанието ни да доказваме на самите себе си чрез нашето бездействие, че имаме възможност да избираме дали да действаме. Бездействието също е [вид] действие. Аз съм едновременно това, което не правя, и това, което правя. Отказът от действие често е равносилен на спонтанното действие. Основният му мотив е да докажем, че сме свободни.

24

Петата причина за подобен неуспех е, че замисленото действие е така незначително по отношение на крайното намерение, че неговото осъществяване започва да изглежда безсмислено като да преместиш Сахара песъчинка по песъчинка, да изгребеш Атлантика с лъжица... Множество благородни каузи са се проваляли точно поради тази причина.

25

Шестата причина за неспособността да се прави добро, е свързана с онези действия, които са насочени срещу нещо. Онова, което може да предотврати действието, е механизмът на поддържането на противното.

ПОДДЪРЖАНЕ НА ПРОТИВНОТО

26

Ако се почувствам силно привлечен от даден морален, естетически или политико-социален полюс, аз ще намразя и вероятно ще пожелая да потисна неговия контраполюс. Но също така ще си давам сметка, че полюсът, под чието положително влияние се намирам, до голяма степен дължи енергията си на своята противоположност; нещо повече, аз извличам удоволствие от това, че съм привлечен. В такъв случай моето противопоставяне на контраполюса почти сигурно ще изглежда малко странно. Такъв вид противопоставяне аз наричам поддържане на противното.

27

Мога да окажа яростна физическа съпротива на дадена идея или на някаква социална тенденция. Насилието обаче ражда насилие; силата ражда сила; възможността ражда възможност. Безпощадното преследване често прикрива определено тайно желание да оцелеят достатъчен брой преследвани, за да бъде упражнено още по-голямо насилие. Ловците на лисици закрилят лисиците. Най-запалените ловци се грижат най-добре за опазването на дивеча.

28

Насилието дава сили на противника; яростта го закалява. Страстното противопоставяне на нещо го зарежда със страст.

29

Игрите са изобретени като един вид *perpetuum mobile*^[4]; вечен отдушник за човешката енергия. Всички велики игри: битките между животни, ловът, риболовът, игрите с топка, шахматът, картите и заровете — всички те позволяват безкрайно разнообразие на варианти. Великата игра е неизчерпаем извор; именно подобна неизчерпаемост търси противникът в своя враг. Англосаксонската етика на спортсменството и честната игра, произлезли от рицарската идея за *amour courtois*^[5], подчертано ясно са насочени към запазване на принципа на взаимноподдържащото се противопоставяне.

30

Чисто емоционалното противодействие е като бумеранг — винаги се връща, но не за да бездейства. Всяко противодействие, от което врагът може да се възползва, не е противодействие, а поддържане на противното.

31

Най-разпространеният начин за взаимно поддържане на противопоставянето е чрез прикрито толериране. Това е вродена слабост, присъща на високоразвития интелект. Аз демонстрирам пасивна враждебност спрямо противоположния полюс; подобно поведение е толкова всеобхватно и така разпространено, че колкото и активен да съм, сякаш пак няма да съм в състояние да променя ситуацията като цяло.

32

Този, който демонстрира прикрита толерантност, знае, че обектът на неговото противопоставяне е от жизненоважно значение за неговото [собствено] благополучие. Той може — както в действителност обикновено прави, — да се наслаждава, изразявайки вербално противоположната си позиция, но рядко да предприема каквито и да било *активни* действия. Често дори изразява презрение към активните поддръжници на собствената му кауза, които открито се борят с онова, на което се противопоставя и той самият. Той твърди, че подобни хора преследват свои лични цели — те обичат вълнението, което такива постъпки им доставят, или са екстроверти по рождение, докато той самият е прекалено вгълбен и проникателен. Той познава суетата, безполезността и илюзорността на действителното противопоставяне. Тази форма на отчаяние е най-осезаемата, най-разпространената и най-споделяната през нашия век, доставяща най-много удоволствие, ако отчаянието въобще може да носи удоволствие.

33

Сред най-значимите творци на нашия век се нареждат онези, които най-добре изразяват това осъзнато чувство или факт на интелектуално безволие и неадекватност — низвергнатия светец, безволевия човек; както и онези, които представят тяхната действена противоположност — хората на активното действие. Спомнете си за героите на Дивия запад; героите на Бекет и Грийн, Хемингвей и Малро^[6].

34

Съвременните донкихотовци са всички, измамани от мита, че противопоставянето непременно е равносилно на желанието за разрушение и че неспособността да рушиш е трагедия.

35

Във всяко противопоставяне се крият два противоположни мотива. Единият е желанието да се потисне всяка съпротива, а другият — точно обратното, тя да се удължи. Преди да се пристъпи към

противодействие, е необходимо да се определи каква роля играе всяко от тези желания.

36

Освен осъзнатите форми на лицемерието, съществуват още много неосъзнати. Всяко противопоставяне насочва вниманието към предмета на противодействие. Вижте как християнството превърна греха в нещо привлекателно. Най-доброто противопоставяне винаги е научното, логичното, рационалното. Колкото по-обосновано е то, толкова е и по-смислено.

38

Пациентът в психиатричната клиника не може да бъде излекуван, но може да стане по-нормален, ако разбере противоречията в собствената си природа. Той започва смътно да осъзнава как да използва силите, които го ръководят. Да разбираш, не означава само да прощаваш, а също и да контролираш.

37

Преди да решим да се противопоставим, нека си зададем следните въпроси:

До каква степен противопоставянето ми носи удоволствие?

Ако можех с един замах да унищожа всичко, срещу което се противопоставям, бих ли го сторил?

Ще отслаби ли или ще укрепи противопоставянето ми обектът на моето противодействие?

До каква степен ще бъде ефективна моята форма на противопоставяне?

Поза ли е то или е напълно реално?

Доколко то е ръководено от желанието да предизвикам възхищение или да не бъда презиран от онези, към които аз изпитвам възхищение?

Съществува ли нещо друго, на което има повече смисъл да се противопоставя?

39

Противопоставянето е „мой дълг“; да можем поне веднъж да си признаем, че то всъщност ми носи удоволствие...

40

Често пъти сълзите, пролети над вражеските гробове, са поразително искрени; ние всъщност оплакваме нашата собствена вече „бездомна“ енергия.

41

Твърде много примери за противопоставяне всъщност напомнят за атаката на леката кавалерия^[7]. Показателно е, че ние приветстваме техния неуспех повече, отколкото ги презираме заради безполезността им и напразното пропиляване на енергия.

ДОБРОТО Е РАВНОСИЛНО НА ЗЛОТО

42

Съществува един последен отчаян аргумент, изтъкван понякога срещу извършването на добри дела. Той гласи: всички действия, независимо от това дали се замислени като добри или лоши, с течение на времето така плътно се преплитат, че накрая тяхната относителна добронамереност или злонамереност напълно изчезва. И доброто, и злото умират или се преобразяват.

43

Всеизвестно е, че злото за едни може да е добро за други; но ако ползваме като отправна точка принципа, че онова, което е вярно по отношение на цялото или пък на конкретно действие, погледнато от дистанцията на времето, и стигнем до теорията, че всеки човек може да бъде освободен от всякаква етична отговорност за своите постъпки,

би означавало да изпаднем в заблуждението, че вярното по отношение на действието се отнася и за неговия извършител. В крайна сметка човек трябва да прави добро заради собственото си благо, както и заради благо на обществото; не заради самото добро или заради самата постъпка.

44

Ако в края на краищата доброто се изгуби в злото, а злото — в доброто, това само ще допринесе за оцеляването на материята, не и на човечеството.

45

Всички наши преценки за правилно и неправилно са напълно безсмислени от гледна точка на еволюцията. Ние приличаме на съдии, които са принудени да отсъждат. Нашата функция е да отсъждаме, да избираме между доброто и злото. Ако откажем да го правим, то тогава преставаме да бъдем човешки същества и се връщаме до първоначалното си състояние — състоянието на живата материя; но дори и най-лошият измежду нас, пак си остава нещо повече от няколко десетки килограма услужливи молекули.

ЗАЩО ДОБРОТО Е ТОЛКОВА МАЛКО?

46

Колкото и добре да сме запознати с причините за невъзможността да вършим добро и да сме наясно, че това често пъти се дължи на затруднението ни да преценим коя от няколкото възможности наистина е най-добрата, или на действителната ни неспособност да намираме каквато и да било необходимост за извършване на дадено действие (старата ерес на квиетизма^[8]), всички осъзнаваме, че не правим цялото добро, на което сме способни. Колкото и да сме глупави, съществуват елементарни ситуации, в които без проблем можем да съзрем доброто в хода на едно събитие, но въпреки това оставаме безучастни; има и ситуации, при които от нас не се изисква никаква саможертва за извършването на добро дело, независимо от степента на нашия егоизъм, но все пак избягваме и тях.

47

През последните две и половина хилядолетия почти всеки велик мислител, всеки велик светец, всеки велик творец е отстоявал, възпявал и възхвалявал или поне е загатвал за благородството и за възвишеността на добротворството като основа на справедливото общество. Ако се съди по техните дела, неговата обществена и биологическа стойност не буди съмнение. Затова изглежда, че сякаш великите личности грешат, а преобладаващото, скромно по своите възможности човечество е стигнало до една превратна, но по-дълбока истина: че по принцип е по-добре да не правиш нищо, отколкото да правиш добро.

48

Мисля, че тази странна и нелогична апатия до голяма степен е предизвикана от религиозните митове, според които добротворството ще ни донесе удовлетворение, а ако има задгробен живот — вечно блаженство, следователно добрият човек е *по-щастлив* от лошия. Светът около нас изобилства с доказателства, че тези твърдения наистина са само митове: много по-често добрите хора са по-нещастни от лошите; добрите дела в повечето случаи донасят само страдания. Човекът вечно се стреми към възнаграждаване, също както вечно се опитва да открие автора — първоизточник на всяко дело. Той чувства, че за извършените добрини трябва да съществува и още някаква компенсация — нещо повече от чистата съвест и чувството за лично удовлетворение. Така се налага изводът, че доброто дело трябва да носи удоволствие, а преди да бъде реализирано, и да обещава награда. В противен случай не си струва да бъде извършено.

49

Съществуват два очевидни „начина“ да получим удоволствие. Единият можем да наречем *целенасочен* заради това, че събитието, което ни носи удоволствие — срещата с любимия човек, посещението на концерт — е предварително запланувано и очаквано. Вторият и

много по-важен начин е *непредвиденият*, който се отнася за случаите, когато удоволствието идва неочаквано — не само ненадейната среща със стар приятел, изненадващата красота на някой уж банален пейзаж — той се отнася и за всички онези елементи на целенасочения стремеж към получаването на удоволствие, които не биха могли да се предвидят. В действителност, запланувайки някакво целенасочено удоволствие, ние винаги подсъзнателно се настройваме да получим в добавка и някакво непредвидено удоволствие. В този случай нашият подход е като този на пътешественика, който е планирал своето пътешествие и има определени очаквания за предвидените удоволствия, но очаква и много други, непредвидени, свързани както с планирани, така и с неочаквани събития. По този начин ние се подсигуряваме — ако очакваните удоволствия ни разочароват, има и неочаквани, както и обратното.

50

Това, което веднага прави впечатление относно тези два начина за получаване на удоволствие, е, че те до голяма степен зависят от случайността. Девојката може да е запланувала своята сватба от много дълго време, но когато денят най-накрая настъпи, тя осъзнава, че е имала късмет. Нищо не е попречило на сватбата, въпреки че много обстоятелства биха могли да я осуетят. Може би в този момент тя се връща назад в спомените си към първата случайна среща с мъжа, който става неин съпруг, и тогава я завладява усещането за всемогъщата случайност. С други думи, за нас е нормално да гледаме на тези два начина за достигане до удоволствието най-вече като на резултат от играта на случайността. *Не толкова ние достигаме удоволствието, колкото то идва при нас.*

51

Но ако възприемаме удоволствието като някакъв спечелен облог, а после на свой ред очакваме да получим същото удоволствие и от своя морален избор, и от своите действия, значи сме на погрешен път. Атмосферата на случайност, която владее единия свят, неминуемо ще обхване и другия. Случайността ръководи законите на удоволствието,

затова си казваме: „Нека ръководи и законите на добротворството.“ И нещо по-лошо — оттук стигаме до заключението, че си струва да се извършват само добри дела, които обещаваха удоволствие като награда. Удоволствието може да дойде от одобрението на околните, от личната благодарност, от личния интерес (надеждата за доброто, което ще се върне), от надеждата за възнаграждаващ задгробен живот, от надеждата за освобождаване от чувството за вина, ако то е било „внушено“ от заобикалящата ни културна среда. Но във всички случаи мотивът, който ни стимулира, колкото и оправдан да изглежда от историческа или от прагматична гледна точка, създава една несъмнено нездрава атмосфера около нашите намерения да творим добро.

52

Да се извърши добро дело с цел да се получи обществено признание, не е добротворство: то е извършване на нещо заради общественото признание. Фактът, че такова дело има добри последици, може да изглежда като негово оправдание; но това, както ще докажа, е опасно оправдание.

53

Съществува и трети, по-малко очевиден „начин“ за получаване на удоволствие, с който обикновено не свързваме идеята за удоволствие, макар и да имаме някакво усещане за него. Бихме могли да го наречем *функционално* удоволствие — тоест удоволствието, което получаваме от всички необходими за съществуването ни дейности — хранене, отделяне, дишане и най-вече от самото съществуване. В известен смисъл това са единствените удоволствия, от които не можем да се окажем. И ако не им отделяме особено внимание, то е само поради факта, че те остават в сянката на другите два, много по-осъзнати и по-сложни начини за получаване на удоволствие. Когато избирам храната си, аз получавам целенасочено удоволствие; когато храната ми доставя по-голямо от очакваното удоволствие, аз получавам непреднамерено удоволствие; а някъде скрито зад тях остава функционалното удоволствие от храненето, защото да се храниш, означава да продължаваш да живееш. Ако използваме

терминологията на Юнг^[9], тази трета разновидност е архетипна^[10], а аз съм убеден, че именно от нея би трябвало да черпим нашия мотив за добри дела. Изразено чрез терминологията на телесните функции, ние би трябвало да *отделяме* доброто, а не да го *изхвърляме*.

54

Естествените ни телесни функции никога не довеждат до пресищане. За тяхното извършване не очакваме признание, понеже знаем, че наградата е самото им извършване. Неизвършването им би означавало заболяване или смърт, както неизвършването на добри дела би довело до гибел на самото общество. Благотворителността, милосърдието, борбата срещу несправедливостта и неравенството трябва да бъдат *хигиенни навици, а не начини за получаване на удоволствие*.

55

В какво тогава се състои така постигнатото функционално „здраве“? Най-същественят му елемент е следният: доброто дело (от понятието „добро дело“ изключвам всяко дело, чийто истински мотив е общественото одобрение) е възможно най-убедителното доказателство, с което някога ще разполагаме, че наистина притежаваме една относителна свобода на волята. Дори когато извършването на добро дело не изисква да се изправиш срещу собствените си интереси, то изисква липса на личен интерес, както и проява на ненужна (от гледна точка на нашите биологически потребности) енергия. Това е действие против инерцията, против онова, което иначе ще бъде ръководено от инерцията и естествения процес. В определен смисъл това е божествен акт в старинния смисъл на думата „божествен“: тоест намеса на свободната воля в материята, окована в своята чиста материалност.

56

Всички наши представи за Бог са представи за нашите собствени възможности. Благотворителността и състраданието, които

навсякъде по света са били приписвани на Бог — независимо от многообразните му облици — открай време са били качества, които се стремим да развием в себе си. Те нямат нищо общо с каквато и да било външна „абсолютна“ реалност; те са отражение на нашите надежди.

57

В обикновения живот е доста трудно да отличим користните мотиви от предложените от мен „хигиенни“ мотиви за действие. Но хигиенният мотив винаги може да бъде използван [като критерий] за оценка на останалите. Той може да послужи за модел на действие, особено за онази известна и за съжаление много разпространена категория постъпки, при които замисълът в съзнанието на извършителя изглежда благороден, но последствията са безусловно негативни. Със сигурност е имало членове на Инквизицията, протестантски свещеници-ловци на вещици, дори нацисти, налагащи расов геноцид, които искрено и безкористно са вярвали в добронамереността на делата си. Но дори и да получеха някакво оправдание за своите постъпки, те всички са били поблазнени от илюзорното възнаграждение за „добрите“ си дела. Те са се надявали на по-добър бъдещ свят за себе си и за своите съмишленици, а не за еретиците или за евреите, които са унищожавали. *Постъпвали са така не в името на по-голямата свобода, а в името на по-голямото удоволствие.*

58

Свободата на волята в един свят без свобода е като риба в свят без вода. Тя не може да съществува, защото не може да се прояви. Най-голямата заблуда за политическата тирания е, че тиранът е свободен, докато поданиците му са поробени; но всъщност той е поробен от собственото си потисничество, тиранизиран от собствената си тирания. Той не е свободен да постъпва, както пожелае, защото желанията му по принцип са строго ограничени от нуждата да се поддържа установената тирания. Тази политическа истина е валидна и за личните взаимоотношения. Ако доброто дело не цели установяването на по-голяма свобода (а следователно и на по-голяма

справедливост и равенство) за всички, то отрицателните последствия ще засегнат не само обекта, но и извършителя, защото ще ограничат собствената му свобода. Ако използваме аналогията с функционалното удоволствие, ефектът му ще бъде подобен на неизхвърлената от организма храна, чиято хранителна стойност ще бъде напълно неутрализирана от щетите, причинени от вредните елементи, ако не бъдат изхвърлени от организма.

59

През последните двеста години се забелязва голям напредък в поддържането на личната и обществената хигиена и чистота; а това до голяма степен се дължи на убеждаването на хората във факта, че да си нечистопльтен и апатичен пред лицето на болестите, не е волята Божия, а напълно предотвратим естествен процес; не са никакви злочестини, а контролируеми житейски механизми.

60

Вече сме осъществили първия — физическия етап на хигиенната революция; време е да застанем на барикадите за втория — духовния етап. Да не извършиш доброто, когато можеш, не е просто неморално, а е равносилно на това да се разхождаш пред очите на всички с ръце, изцапани с екскременти.

---

[1] Детерминизъм (от лат. *determinare* — определям) — философска концепция, признаваща обективната закономерност и причинно-следствената обусловеност между всички явления в природата и обществото. Съгласно нея вселената е напълно рационална, тъй като абсолютното познаване на дадена ситуация гарантира безпогрешното предсказване на бъдещото ѝ развитие. Според детерминизма всички събития, включително моралният избор, са напълно предопределени от причини, заложи в миналото, които изключват свободната воля и възможността индивидът да действа по друг начин. — Бел.ред. ↑

[2] Английският термин, който Фаулз използва, е *gratuitous acts*, и той крие в себе си различни значения и нюанси — може да означава

както доброволни и безкористни постъпки и действия, така и спонтанни, дори неоправдани, немотивирани и ненужни действия и постъпки; в случая обаче най-уместното значение е „немотивирани действия“. — Бел.ред. ↑

[3] Кентърбърийският архиепископ е примас на англиканската църква. — Бел.ред. ↑

[4] *Perpetuum mobile* (лат.) — вечен двигател. — Бел.ред. ↑

[5] *Amour courtois* (фр.) — средновековен кодекс, регулиращ поведението на рицарите и техните дами; в западноевропейската литература от края на XI-XIV в. съществувало силно литературно течение, което прославяло подвизите на рицарите и тяхното служене на дамата на сърцето, ритуалите на рицарската чест и прочие. — Бел.ред. ↑

[6] Самюъл Бекет (1906–1989) — ирландски писател, един от основоположниците на театъра на абсурда („В очакване на Годо“), развил също така традициите на романа в стила на „потока на съзнанието“. Навсякъде в творчеството му присъства образът на човека, който се бори със собственото си схващане на заобикалящия го свят.

Греъм Грийн (1904–1991) — английски писател. Самият той е определял персонажите си като герои на своето време — хора, които се борят за правото на поне относителна душевна хармония.

Ърнест Хемингуей (1899–1961) — американски писател, изразител на идеите на „изгубеното поколение“ в литературата. Често срещан мотив в творчеството му е човекът, изправен пред трудностите на съдбата, и неговото мъжество и достойнство.

Андре Малро (1901–1976) — френски писател, философ и държавник, последовател на Дьо Гол. Изразител на идеята, че изкуството трябва да даде на хората съзнанието за скритото величие на човека. — Бел.ред. ↑

[7] При битката за Балаклава по време на Кримската война леката кавалерия, командвана от лорд Кардиган, атакува толкова неумело руските сили, че губи 40% от личния си състав и позволява на руснаците да установят контрол над маршрута, по който се превозват доставките за английските войски. — Бел.ред. ↑

[8] Квиетизъм (от лат. *quietus* — спокоен) — религиозно учение, възникнало през XVII в. в рамките на католицизма и осъдено от

църковните инстанции. Квиетизмът довежда пасивното подчинение на божията воля до изискване за безразличие към собственото спасение. В преносен смисъл това е съзерцателност, дори съзерцателен мистицизъм, безучастно-пасивно отношение към живота. — Бел.ред. ↑

[9] Карл Густав Юнг (1875–1961), швейцарски психолог и философ, основоположник на аналитичната психология. — Бел.прев. ↑

[10] От ἀρχετύπος (ст.гр.) — първообраз, оригинал. — Бел.ред. ↑

6. НАПРЕГНАТИЯТ ХАРАКТЕР НА ЧОВЕШКАТА РЕАЛНОСТ

1

Благодарение на способностите ни да разсъждаваме, да си представяме, да предполагаме, ние мислено живеем в един свят на противоположности, противопоставяния и отрицания. Възможно е да съществува някаква абсолютна реалност, различна от тази. Възможно е да съществуват и други относителни реалности. Но ние, хората, обитаваме именно тази напрегната полярна реалност.

2

Всичко, което съществува или което можем да си представим, че съществува, е полюс. Всички чувства, идеи и мисли са полюси; а всеки полюс си има своята противоположност — своя контраполюс.

3

Има две категории контраполюси [т.е. противоположности]. Едната е небитието, несъществуването на полюс. Другата е всичко, което опровергава, напада, омаловажава, противопоставя се или се отклонява от полюса.

4

Очевидният контраполюс на една идея е противоположната ѝ идея. *земята е кръгла; земята не е кръгла.* о всичко друго, което стои между моята мисъл и нейната непрекъсната съсредоточеност върху идеята (*Земята е кръгла*), също е контраполюс. На пръв поглед противоположната идея (*Земята не е кръгла*) е най-опасният враг на

своя полюс; но всички онези второстепенни контраполюси (други съображения, други събития, други неотложни грижи, други идеи), които отвличат съзнанието от полюсната идея, я застрашават много повече, тъй като не привличат вниманието към нея, а по този начин я пренебрегват, свеждайки я до нула. От тук следва и парадоксалният извод, че именно противоположната идея сигнализира и поддържа своята полюсна идея, на която привидно е най-ярко противопоставена.

5

Дори когато противоположните твърдения са лишени от смисъл или са явно погрешни, те поддържат живота и дават смисъл на позициите, на които противостоят, точно както несъществуването на „Бог“ (според нашите човешки понятия) дава живот и смисъл на всичко съществуващо.

6

Нашето първо и най-непосредствено осъзнаване на това полярно противопоставяне е придобито от собствения ни опит — на тялото ни, а после и на разума ни.

ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИТЕ НА „АЗ“

7

Аз съм устроен така, че постоянно да осъзнавам различното естество на нещата около себе си. В определен смисъл всички те са мои контраполюси. Последователят на екзистенциализма на Сартр^[1] би казал, че те ме ограничават и тиранизират, че посягат на личността ми. Но именно те ме определят, казват ми кой съм, в противен случай няма да го знам. Осъзнавам също, че всички други обекти се намират в абсолютно същата ситуация: нищожен полюс в безбрежния океан от контраполюси, аз съм безкрайно изолиран, но моята ситуация се повтаря безкрайно.

8

Всички части на моето тяло: ръцете ми, езикът ми, храносмилателният ми тракт, са външни по отношение на самия мен. Думите, които изричам, са контраполюси. Няма умствена дейност, от която да не мога да се откажа и да се отнеса към нея като към контраполюс. По този начин самият аз съм изтъкан от противоречия. Моето тяло, моите мисли и моите думи приличат на градината, стаите и мебелите на къщата ми. Естествено, че за мен те са по мои [т.е. по-близки], отколкото вашата градина или стаята, в която се намирате и четете в този момент; но един кратък анализ ми показва, че те не са мои нито в някакъв общ, нито в някакъв научен смисъл. Те са мои според изкуствената мяра на закона и според нелогичността (или биологичния характер) на емоциите. Моята градина е съвкупността от тревата, почвата, растенията и дърветата, която притежавам според закона и на която мога да се радвам, докато съм жив; но тя не е „моя“. Нищо не е „мое“, дори и това, което наричам „аз“; индивидуалността и противоположността ме отделят от всичко.

9

Виждам тези странни инструменти — дланите и пръстите, с които завършват ръцете ми; виждам тези странни инструменти — ръцете си, които висят от раменете ми; виждам тези странни инструменти — раменете си, които се разклоняват от шията ми; виждам този странен инструмент — шията си, която крепи главата ми; виждам този странен инструмент — главата си, която вместила моя мозък; виждам този странен инструмент — моя мозък, който сам вижда себе си и нарича сам себе си инструмент, опитва се да намери в себе си нещо, което да не е инструмент, за което той да е инструмент.

10

Къде тогава се намира главният полюс? Къде е *азът*, който ми позволява да направя всички тези описания? Който ми внушава, че всичко, което е в мен и извън мен, е друго? Той не е нищо повече от регистриране на феномени; безличен механизъм, отличаващ се от други подобни само по своето разположение в пространството и

времето. В крайна сметка, аз е само обичайното състояние на човешкия ум.

11

Описанието, което обикновено даваме, е следното: „Осъзнавам нарушението в мозъка си.“ Но по-точно би било да се каже: „Това нарушение предизвика безпокойство, и то в конкретна област на житейския опит, в която се намира отражателят на безпокойството, изказващ това твърдение.“ Следователно „аз“ е само удобно географско описание, а не абсолютно битие.

12

Ако полюсът „аз“ може да се определи, то той е сборът от отразените (и запазените в паметта) нарушения в тази определена област. Ако не съществуваха нарушения нямаше да има „огледало“; нямаше да има „аз“. Накратко, „аз“ дължи своето съществуване на своите противоположности; без аза тях е нищо.

13

В определен смисъл обаче всеки отделен контраполюс [т.е. всяка отделна противоположност] трябва да изглежда враждебен по отношение на „призрака“, наречен „аз“, който е съставен от всички останали контраполюси. Контраполюсът, директно противоположен на „Аз съществувам“ е „Аз не съществувам“. Но колкото и парадоксално да изглежда, това не е най-враждебната ми противоположност, тъй като дори смъртта ми (както свидетелстват надгробните плочи) в крайна сметка говори за моето съществуване. Обикновено мислите за собствената ни смърт не са мрачни; напротив, това е един от най-простите начини да осъзнаем, че сме живи. Но всички контраполюси, външни по отношение на моето тяло, на моето непосредствено обкръжение и на моето имущество, всъщност ме прикриват. Те разсейват моето (както и това на другите хора) съсредоточаване върху себе си. Те ме омаловажават. А по този начин те увеличават моето лично усещане за *немо*.

14

Съзнателно или подсъзнателно ние очакваме и изискваме от контраполюса да сигнализира и потвърждава нашето съществуване по някакъв начин; защото ние го притежаваме законно, защото той ни обича, мрази или се нуждае от нас; защото той ни признава; защото можем да се идентифицираме било с него, било чрез самия процес на взаимно противопоставяне срещу него. Колкото повече осъзнаваме нищото в неподвижния център на нашето битие — нищо, което прикриваме с говорене за „аз“, толкова по-усилено се мъчим да открием тези качества в контраполюсите, отразяващи егото (или разрушителни за него), които можем да изберем, за да „обзаведем“ своя живот.

15

Между всички тези контраполюси, както избираеми, така и неизбежни, и полюса „аз“, съществува връзка; но тъй като самите контраполюси са полюси със свои собствени контраполюси (един от които е установен от „аз“), ситуацията на полюса „аз“ напомня сложна игра на теглене на въже. Трябва да си представим неизброимо количество участващи отбори, въжетата на които са преплетени в сложен възел в центъра; отбори, различаващи се по сила, някои от които са пряко свързани, други — индиректно въздействащи, а много от тях — диаметрално противоположни. Възелът в центъра — това е „аз“, а разнопосочните сили, резултат от тегленето, създават състоянието на напрегнатост.

НАПРЕЖЕНИЕ

16

Напрежението е резултатът от въздействието върху личността на противоречащите си чувства, идеи, желания и събития. Понякога тегленето на въжето е едностранно в смисъл, че човек прекрасно знае коя „страна“ желае да победи. При повечето конкретни политически и обществени ситуации това е именно така. Антисемитът не може да бъде привлечен от ционизма, а пацифистът — от въоръжената агресия.

И все пак напрежение има, доколкото човек е наясно, че в обществото съществува и противоположната гледна точка. Но в много други ситуации конфликтът се крие във всеки отделен човек. Дърпат го ту в едната, ту в другата посока. Този модел може да се превърне в приятно и ритмично движение като при нормалното сексуално сношение, но може да заприлича и на истинско изтезание; а в извънредни случаи обтегнатите въжета (индивидуалното съзнание) може да не издържат и да се скъсат под въздействие на голямото напрежение.

17

Ефектът от напрежението може да бъде положителен или отрицателен: игра или тревога. Подобно на всеки друг механизъм в общия процес напрежението е безразлично към организмите, които засяга. То може да ги доведе до екстаз, но може и да ги унищожи.

18

Всеки един от нас, всяко едно общество, всеки един свят е център на мрежа от подобни напрежения; а онова, което наричаме прогрес, е просто резултатът от противодействащи му сили. Да бъдеш човек или човешка институция е като да си принуден да ходиш по въже. Трябва едновременно да балансираш и да се движиш напред.

19

Никога няма да постигнем състояние на пълно равновесие. За нас единственото идеално равновесие може да бъде житейското. Дори ако за миг постигнем такъв идеален баланс, времето няма да ни позволи да го задържим. Времето придава реалност на това равновесие.

20

Еволюцията се променя, за да остане същата; а ние се променяме, за да станем други. От наша, човешка гледна точка

времето тече, за да може всеки миг да е подчинен на случайността и да се нуждае от баланс.

21

Нашето удоволствие и нашата болка, нашето щастие и нашата завист във всеки даден миг ни съобщават дали пазим равновесие или падаме. Живеем в най-добрия от всички възможни за човечеството светове, защото дотолкова сме се адаптирали и развили, че за нас той не може да бъде нещо друго; чувстваме се най-добре и най-щастливи в тази напрегната въжеиграческа ситуация, в която колкото по-високо се издигаме, толкова повече усъвършенстваме уменията си. В тази ситуация височината се определя основно от нашата способност да се самоунищожаваме. Колкото по-високо се издигаме, толкова по-стабилни — а какво е стабилността, ако не една форма на равенство? — трябва да станем. В противен случай падаме.

МЕХАНИЗЪТ НА НАПРЕЖЕНИЕТО

22

Фундаменталното напрежение е между удоволствието и болката; а трите основни области на противопоставянето удоволствие-болка са второстепенните напрежения, формирани от добро-зло, красиво-грозно, сигурност-несигурност. Фундаменталната истина за тези напрежения е, че „положителността“ на техните „добри“ полюси (тяхната ценност за нас) изцяло зависи от „отрицателните“ контраполюси. Всеизвестно е следното: прекалено много красота може да се превърне в грозота, болката може да се превърне в истинско удоволствие... и така нататък за всичко останало.

23

Противопоставянето красиво-грозно може да послужи като модел за механизма на напрежението при останалите двойки. Подобно на двете разновидности на удоволствието: преднамерено и непреднамерено, така съществуват и две разновидности на подхода ни към прекрасното: *обективен* и *действителен*. *Обективната* красота на един предмет или на едно преживяване е неизменна и не зависи от

никакви субективни реакции и чувства на този, който ги преживява. *Действителната* красота е това, което изпитвам в даден конкретен случай; тя е въздействието, което имат върху мен обектът или преживяването *в един определен момент*.

24

В детството ни учеха да възприемаме великото изкуство (а и много други неща като религията например) по един обективен начин, сякаш е възможно всяко действително преживяване на въздействието на всяка велика картина да е еднакво за всеки от нас. Резултатът може да се наблюдава в която и да било прочута галерия в периода на летните отпуски — тълпи от блуждаещи хора с безизразни погледи се спират пред великите произведения на изкуството. Не проумяваме защо красотата на шедеврите не предизвиква у тях очакваната реакция. Причината е, че по силата на своето възпитание те не могат да приемат *в действителност*, че една реклама на „Кока-кола“ *може* да е по-красива отколкото най-великото произведение на Микеланджело.

25

Обективната красота, разбира се, е мит — много удобен мит, на който се основават обучението в областта на изкуствата и „науката“ на художествената критика. Това е един много човешки мит, защото да търсиш обективната красота в нещо означава опит да я усетиш чрез по-изтънчените сетива на околните. Всички велики произведения на изкуството са светски икони; а тяхното обективно възприемане е светско тайнство на участието.

26

Обективната красота обаче има двама големи врагове: реалността и отличното познаване. Абсолютната реалност на естетическото преживяване е онова, което ние действително изпитваме както в скоби, така и извън скоби. Отличното познаване, фамилиарността, поражда презрение, в скоби — скука. Възприемането

на обективната красота се превръща в дълг, а ние знаем, че представите за дълг и за удоволствие рядко се покриват; второто посещение на галерията е също и посещение на първото посещение. Това съвсем не означава, че всяко повторение на красивите преживявания обезценява първоначалната красота. Много често този принцип не важи за изкуството, а със сигурност като цяло не важи и за много други неща, като например правенето на любов. Въпреки всичко у човека съществува дълбока и първична неприязън към установения ред, дължаща се на необходимостта от оцеляване (оцеляването е точното изпълнение на рутинните действия, били те свързани с уменията в лова и намирането на храна при първобитния човек, или трудовите умения на човека от индустриалната епоха, насочени към по-високо заплащане на труда). Удоволствието е силно зависимо от неочакваната (непреднамерен способ) и новата, неизживявана красота.

27

Разбира се, възможно е да се открие и усети такава красота, каквато аз наричам *девствена*, и в познати неща, също както може да бъде открита метафорична девственост у любимия или любимата много след загубването на буквалната девственост. Такъв тип девствена красота е нормално възприемана от децата, поетите и художниците, а понякога и под въздействието на наркотични вещества като алкохол и ЛСД. Но за преобладаващото мнозинство зрели хора тя може да бъде постигната само чрез едно ново преживяване.

28

Вярно е, че сме измислили заместители на изгубената девствена красота на нещата. Тази картина е красива, защото е моя; защото я притежавам, защото си я спомням или пък защото разбирам нейните тайни. Предметът става мой, а не просто предмет сам по себе си. Преживяването отстъпва пред притежаването.

29

Всеобща тенденция в модерното общество е да ни натрапва обективната красота. Именно тази красота занимава критиците, а ние живеем в епохата на критиците. Именно тази красота представлява комерсиален интерес. Средствата за масова комуникация, вулгаризиращите похвати, замяната на нравоучителния морал на деветнайсети век с нравоучителната култура на двайсети век като доказателство, че органът, разпространяващ всичко това, „служи“ на обществото, увеличаването броя на музеите и художествените галерии, потоците от книги с информация — всичко това принуждава нас, реалните в основата си същества, да гледаме на света по един характерен „обективен“ начин.

30

Характерното за съвременния свят пристрастяване към наркотиците и философии като дзенбудизма, улесняващи докосването до девствената красота в познатите неща, може да се обясни с нашия протест срещу явния натиск, който модерното общество упражнява върху нас. Съществуват истински и важни приложения на обективната красота; но понякога ни се иска нещо по-малко... по-малко наименования, по-малко етикети, по-малко анализи и исторически обяснения — накратко, по-малко „култура“. Искане ни се нищо да не застава между обекта или преживяването и съзнанието и сетивата ни сега, в този момент. Искане да се докоснем до обекта такъв, какъвто е.

31

Нашите стремеж и принуда да търсим неизпитаното до този момент, ни поставят в ситуацията на [цар] Мидас. Всичко, което той докоснал, се превръщало в злато и вече ставало безполезно за него. Копнеем за девствената красота, но веднага щом я изживеем, тя се превръща в злато... или в отегчение. Ние трябва да продължаваме напред. Задоволяването на едно желание поражда ново желание.

32

В нашето търсене на неизпитани изживявания на красивото има, разбира се, и още един елемент. Дори и най-ненаблюдателният сигурно е забелязал, че тук се проявява същият неумолим закон, който действа и при глада: лошото или очевидно враждебното отношение са необходими, за да се насладим на доброто и „дружелюбното“.

33

Гладът и апетитът са едно и също нещо. Имате ли апетит? Да, гладен съм. Гладен ли сте? Да, имам апетит.

34

Това важи и за всички други големи напрежения. Едно удоволствие е много по-голямо, ако идва след период на страдания. Безопасността е по-въздействаща след опасност. Доброто — ако идва след злото. Вярно е, че ние може би не се стремим активно към „лошите“ контраполюси и че нашето отдалечаване от „добрите“ им противоположности може да се дължи повече на апатия, отколкото на действително желание да си причиним болка, да рискуваме безсмислено живота си или да бъдем въвлечени в престъпление. И все пак не можем без редуването на тези противоположни състояния, и докато се чувстваме онеправдани поради недостатъците на обществото и на образованието, поради ненужното неравенство в нашия свят, докато сме лишени от така необходимото ни изживяване на девствената красота, ние ще насърчаваме това състояние на нещата.

35

В сегашното злощастно състояние, в което се намира нашата цивилизация — толкова много време е изминало, а толкова малко е наученото — е съвсем естествено мнозина да придават прекалено голямо значение на девствените [т.е. непосредствените и първичните] изживявания, независимо от позицията им между социалните полюси „добро“ и „зло“. Тези хора винаги намират оправдание за престъплението (факт, прекрасно илюстриран от Жан Жьоне^[2]), за злото без престъпен умисъл (непрестанното прелюбодеяние,

безскрупулната търговия и много други), както и за предизвикателствата пред сигурността (опасните увлечения и рискованите професии, като алпинизма и автомобилните състезания).

36

Дори онези, които се опитват да намерят удоволствие в „добрите“ полюси, изпитват не по-малка необходимост и от „лошите“, макар и да не търсят активно изживявания там.

37

На пръв поглед може да изглежда, че този механизъм на редуване е проникнал толкова дълбоко в нашата същност и в същността на обществата ни, че сме безсилни да променим каквото и да било. С други думи, това би означавало, че науката и разумът са безсилни пред принципа на удоволствието и нашето пристрастие към девствените изживявания; че ние никога няма да можем да контролираме сегашното мощно въздействие на тези напрежения върху всеки от нас и върху обществата, в които живеем. Аз напълно отхвърлям този песимистичен и фаталистичен възглед за човешката съдба и предлагам тук модел и метод, които да разгледаме като възможно разрешение на проблема.

СПРАВЯНЕ С НАПРЕЖЕНИЯТА

38

Моделът е бракът; методът — преминаване; а това, което се надяваме да постигнем, разбира се, че не е пълното премахване на напрежението, а само избягване на напразното пропиляване на енергия, безсмислените конфликти и ненужните страдания. Необходимо е да се пие вода, но не е необходимо тази вода да е мръсна.

39

Съединяването е първият принцип; протонът се свързва с електрона, атомите, съединявайки се, усложняват структурата и

образуват молекули; амебата се свързва с амеба, мъжкият екземпляр се свързва с женски, разумът с разум, страната със страна: съществуването е единение. Съществуването е единение, а колкото по-високо е нивото на битието, толкова по-сложно и тясно е единението.

40

Бракът е най-добрата обобщаваща аналогия на съществуването. Тя е най-добре познатата ни полярна ситуация с най-познатото ни напрежение; а самият факт, че размножаването изисква полярност на ситуацията, е важно биологическо обяснение на причината да мислим полярно.

41

Подобно на всички състояния на напрежение и бракът се разкъсва между мита и реалността. Обективният мит е онзи за Идеалния брак, тоест предполагаемо постижимо състояние на абсолютна хармония между партньорите. Реалността, това е всеки конкретен брак, какъвто и да е той.

42

Естествено, брачните двойки се опитват да представят пред обществото, пред своите приятели, а дори и пред децата си своя брак като версия на Идеалния брак; но дори да не го правят, те все пак обясняват и преценяват несполуките си, следвайки общоприетите стандарти за Идеалния брак.

43

Като критерии за предполагаемия Идеален брак се приемат страстта и хармонията. Но страстта и хармонията са антиподи. Един брак може да започне със страст и да завърши в хармония, обаче не може да бъде едновременно и страстен, и хармоничен.

44

Страстта — това е полюсът, пълното сливане; тя може да бъде постигната само както люлката достига най-високата си точка по време на люлеене — с преминаването от полюса на съвкуплението до контраполюса на разтрогването; от двама слети в едно, до двама отделни души. Цената на страстта е липсата на страст.

45

По време на Белия терор^[3], полицията заловила двама заподозрени, мъж и жена, които били страстно влюбени един в друг. Полицейският началник измислил ново мъчение. Той накарал да ги завържат здраво, обърнати с лице един към друг. В началото влюбените се утешавали с това, че поне са заедно, макар и свързани като сиамски близнаци. Но постепенно започнали да си омръзват и да изпитват взаимна неприязън; те станали мръсни, страдали от безсъние; а накрая се намразили. В крайна сметка така се отворили един от друг, че след като ги освободили, никога повече не си проговорили.

46

Много малко са браковете, които не са съпътствани от взаимна омраза и кавги още от самото начало на съжителството. Възможно е да бъде написана музика, където всеки интервал да е свършена кварта, но тази музика няма да е свършена. Повечето бракове се изправят пред следния парадокс: страстта унищожава страстта, както докосването на Мидас унищожава притежанието.

47

Всяка интелигентна брачна двойка би стигнала до следното заключение: щом искат да запазят страстта в отношенията си, трябва съвсем съзнателно да се карат и да се мразят, за да могат после да се устремят един към друг с удвоена страст. Факт е, че обикновено жените първи започват семейните скандали; те знаят повече за човешката природа, за мистерията и за поддържането на огъня на страстта. Сигурно има биологични причини за менструацията, но тя е

и ефикасно средство за възраждане на страстта; а жените, които се противопоставят на еманципацията, са наясно какво точно желаят да постигнат.

48

И все пак идва момент, когато страстта се заплаща с твърде много кавги. За да се преодолеят рутината и монотонността на ежедневието, са необходими все по-дълги и по-решителни раздели, затова или двата полюса се карат все повече и по-яростно в своя брак, или търсят нов полюс извън брака.

49

Страстта може да бъде контролирана само по един начин; чрез пожертване на нейните удоволствия.

50

Но това пожертване вече е почти неосъществимо поради нашето отношение към остаряването, поне в западното капиталистическо общество това е така. Успоредно с отслабването на вярата ни в задгробния живот и съпътстващата я потребност от равенство се появява и една обща тенденция на опит за бягство на човека от смъртта и от възрастта, на която тя настъпва. Във всички аспекти на нашите общества, като се започне от изкуството и се стигне до търговската реклама, наблюдаваме издигането в култ на стремежа към вечна младост... а следователно и към страстта, което, добавено към нашето неутолимо желание за първични изживявания, обяснява огромните промени в разбиранията ни и в стандартите на съпружеската вярност, на които сме свидетели.

51

В тази ситуация мъжете са в по-голяма степен виновни от жените, защото именно те открай време се стремят повече към публично и общественозначимо признание, отколкото към

емоционално домашно признание. Въпреки съществуващия мъжки мит за женската суетност, именно мъжете по-неотклонно преследват химерата на вечната младост. Мъжете в съвременното западно общество все повече приемат идеите на мюсюлманите по отношение на брака и на жените. Все още не сме въвели законно полигамията, но разпространеният и станал популярен обичай мъжете между четирийсет- и петдесетгодишна възраст да изоставят своите съпруги-връстници заради любовни връзки или заради нов брак с момиче, което би могло да им е дъщеря, а понякога дори и внучка, вече *de facto* е полигамна институция в средите на богатите и преуспелите в по-малко обвързаните с условности професии (особено онези, които позволяват мобилност, като по този начин избягват моралната зависимост от близкото социално обкръжение). Това може да се окаже нормално, дори в крайна сметка здравословно нововъведение в обществото. То би могло да е *справедливо* само в случай, че и на жените на средна възраст им бъде позволено да следват същия модел на поведение. На практика обаче те си стоят у дома и страдат, поставени в условия на робство, по-рафинирано, но не по-малко жестоко от робството, от което уж се предполага, че са се освободили през последните петдесет години.

52

Естествено, тази стъпка назад във взаимоотношенията между половете е, от една страна, напълно обяснима като последен възможен начин отхвърленият Адам да протестира срещу победителката Ева, което само по себе си може да ви се стори доста встрани от основната ни тема. Това обаче е много симптоматично за нашата неутолима нужда от по-ярко изразени противоречия в житейската тоналност — от по-силно напрежение. Никой не би отрекъл, че на моменти страстта е необходима, а никое притежание не е истинско, ако не е свързано със страст. Само че тази страст, както и страстният етап на всеки брак са животински по характер; човешки характер има само хармоничният брак. Казват, че в страстта се чувстваме по-близо до същността на нещата, и това е вярно: ние сме по-близо до нещата, отколкото до човешката същност.

53

Множество книги дават насоки за различни сексуални техники, но нито една не учи на също така важната техника на прехода от страстни към хармонични взаимоотношения.

ПРЕХОД

54

Първата стъпка е да направим така, че бракът да престане да бъде източник на напрежение. Втората — да приемем единството на брака. При страстта всичко е между теб и мен, при хармонията — между тях и нас. Отношението „аз — ти“ е страст, „ние — те“ е хармония. Вече имаме думата „егоцентричен“, време е да въведем и думата „носцентричен“^[4].

55

Разбира се, не е възможно един брак да бъде напълно хармоничен. Но ако стане *носцентричен*, той незабавно добива способността да открива различни контраполюси извън себе си, които на свой ред могат да спомогнат да се определи природата, да се създаде и утвърди *nos*, полюсът „ние“, също както полюсът „аз“ се определя от своите контраполюси. Определени контраполюси, като например проблемът за стареенето и приближаването на смъртта, ще се превърнат в общи проблеми на всички бракове.

56

Съществува обаче едно друго средство за установяване на хармоничен брак. В нашето съзнание дисонансът е обичайната противоположност на хармонията. Но както заявих по-рано, съществува и друг, при това много важен контраполюс на всеки реално съществуващ обект, а това е неговото не-съществуване — небитието, състоянието „Бог“. Във всяко музикално произведение именно дисонансът се възприема като противоположност на хармонията, но съществуват също и паузи, и тишина. Именно такова състояние (а не дисонанс), именно „тиха“ не-хармония е необходима, за да създадем

хармоничния брак. На практика това означава да приемем, че съществуват лични интереси, несподеляни от другия партньор, да приемем и временното прекъсване на взаимоотношенията като израз на разбиране, че постоянното съжителство става така непоносимо, както онова, при подложената на изтезание двойка от времената на Белия терор, ако в брака не са заложили периоди на раздяла поне в психологически смисъл. Сега е ясно, че способността да се признае правото на такива странични интереси, да се поддържа такава контролирана раздяла, от която да се роди истинската хармония, изисква специфична освободеност, дължаща се както на образователен и икономически стандарт, на какъвто в нашия свят се радват само малцина щастливи избраници; а това е още един аргумент за стремежа към по-голямо равенство между хората.

57

Всичко, което казвам за брака, съвсем не е новина, знае го всяка щастлива съпружеска двойка на средна възраст. Но моята цел тук е да изтъкна, че *при нашия метафоричен брак, в който наш партньор е удоволствието, в частност, удоволствието да си в безопасност, да твориш добро и да изживяваш красотата, ние фактически изграждаме същия тип страстни взаимоотношения, каквито изграждаме и в брака.* Чувстваме истинска страст към тях, но за да продължим да я изпитваме, трябва все по-често да прибегваме към техните противоположни полюси.

58

Еквивалентът на това състояние при брачните отношения е дискомфорт, познат като „седемгодишен непреодолим копнеж“^[5]; отегчението от верността и постоянството. То е метафоричен „сърбеж“, досада от стабилността и съобразяването с общественоприетите норми на поведение и разбиране за добро, което като правило настъпва в брака във възрастта между трийсет и четирийсет години — през четвъртото десетилетие. Това състояние се задълбочава (и винаги ще се задълбочава) от онези членове на обществото на възраст, при която страстното изживяване е и право, и

желание, и почти задължение: тоест — от младите. И след като издигаме в култ младостта и младите (което правим в наше време), то тогава страстната атмосфера (страстно-пламенните политици, изпълненото със страст изкуство и други подобни) неминуемо ще обхване нашите общества.

МЕЖДУНАРОДНОТО НАПРЕЖЕНИЕ

59

Конфликтът между хармонията и страстта придобива особено голямо значение при взаимоотношенията между отделните страни и между блоковете, към които принадлежат. Страданията, които си причиняваме поради собствената си глупост, са поне ограничени в пространството; но заплахите и възможните поражения, спотаени в подземните бункери и лабораториите за бактериологично оръжие, докато изчакват момента да се стоварят върху която и да било национална или правителствена глупост и егоизъм, са толкова мащабни, че не можем да си позволим да останем безучастни и да пренебрегнем важността на тези въпроси.

60

Страните и блоковете също живеят в отношения, напомнящи брачните. За да се радват на страстна любов (за да живеят в мир — в нашия свят това е състоянието, когато на свръхпривилегированите се дава възможност да се радват необезпокоявани на привилегиите си), те трябва да водят и войни. От което следва, че периодите на сигурност и просперитет пораждат свои контраполюси. Всеки период на мир сам поражда своето отрицание — периода на война.

61

За „международното напрежение“ и за „ядреното унищожение“ е прието да се говори като за ужасни неща. Обаче ние сме привързани към ужаса. За нас той е необходим като солта. Живеем под заплахата от унищожителна война, но живеем и за нейна сметка.

62

И двете световни войни са били между общества, подвластни на емоции, присъщи на подрастващите. И за двете страни — Изтокът и Западът, свързани в страстен и нещастен брак, светът е дом, а взаимната любов — омраза е източник на сила и енергия. Всеки поддържа вълнение, възбуда и трепет у другия. Те се стимулират взаимно по много различни начини, не само икономически.

63

В човешката ситуация има предостатъчно враждебни фактори (свръхнаселение, бедност, болести, невежество), които формират безброй извънбрачни контраполюси. Човекът не е изправен пред неизбежната необходимост да е най-страшният си враг. Има достатъчно други сили, спотаили се в очакване да изпълнят тази роля.

ВЪРХОВНОТО НАПРЕЖЕНИЕ

64

Силата на напрежението е пропорционална на неговата мистерия. Осъзнаването и разбирането на едно напрежение поражда две следствия. Подобно на светкавица в тъмна нощ разкрива и осветява всичко наоколо, както и пътя напред. По този начин ни дава възможност да извършим преход към друго напрежение, което е по-малко опасно от лична или обществена гледна точка. Така напрежението може да бъде контролирано, а не да контролира.

65

Следователно познаването на напрежението поставя началото на две ситуации: пълното разбиране на старото и страстния копнеж по новото. И тъй като обичаме загадката и се нуждаем от нея, често с неохота анализираме ситуациите, при които мистерията явно присъства. Основната сред тях е в самите нас, в напреженията, в които съществуваме. Презираме примитивните култури заради табутата, с които те обкръжават свещени гори, пещери и други подобни; но това не ни пречи да поощряваме точно такива табута в старомодните пейзажи на своето съзнание.

66

Но дори и тук трябва да направим разлика между егоистичната привързаност към мистерията (тоест нашият ленив отказ да разсъждаваме и действаме) и насыщната ни нужда от остатъчна мистерия в живота като цяло. Именно тази мистерия играе ролята на върховно напрежение между това, което знаем, и онова, което осъзнаваме, че никога няма да узнаем.

67

Колкото повече познания придобиваме, толкова повече се задълбочава мистерията. От наша гледна точка може да изглежда, че тя се смалва, но в действителност става по-непроницаема.

68

Склонни сме да смятаме, че еволюцията оказва неудържим натиск върху мистерията. Смятаме, че нашата най-висша цел е да узнаем всичко. Ето защо се опитваме да игнорираме, да разрушим или да опорочим всяка истинска мистерия, която може да се срещне в живота.

69

Възнамеряваме да разгадаем повечето тайни; но това е пагубно за нас. Налага се да изобретим различни видове защита срещу слънцето при много ситуации; но включва ли това и желанието да унищожим самото слънце? По-достъпните тайни, тези на повърхностно ниво — какво кара нещата да функционират или каква е „причината“ да се появят нещата — до голяма степен са разгадани. Много хора ги приемат за цялата мистерия. Цената на осигуряването на течаща вода във всеки дом е фактът, че вече никой не цени водата.

70

Задачата на образованието е да покаже разгаданите мистерии, но и да покаже къде мистерията не е била и никога няма да може да бъде разкрита — включително в най-добре познатите неща и събития. Загадки има достатъчно и посред бял ден; няма нужда да се умножават среднощните ритуали.

71

Контраполюсът на всичко, което съществува и е познато или познаваемо, тоест „Бог“, трябва да си остане вечна загадка, защото само така напрежението ще продължи да опазва човечеството от достигането до абсолютното познание, с други думи до „идеалния“ свят, което би означавало идеален ад. От напрежението познание — мистерия не следва никакъв преход нататък; и точно това е източникът на човешкото битие.

72

Всички предсказания са и един вид облози. Всички предсказания за бъдещето се отнасят за събития, които не са абсолютно сигурни от научна гледна точка, а само допустими или вероятни. Тази принципна несигурност е от съществено значение за живота. Всеки поглед напред е потенциална илюзия. Това утолява нашата потребност от несигурност, защото в една вечна ситуация на безкрайна несигурност ние сме принудени постоянно да се стремим към познание и сигурност, макар никога да не можем да ги постигнем напълно.

---

[1] Жан-Пол Сартр (1905–1980), френски писател, философ и публицист, един от духовните бащи на френския екзистенциализъм. В основата на неговите възгледи е противопоставянето на обективното и субективното, свободата и необходимостта. Сред основните теми на художествените му произведения са абсурдността на битието, самотата, стремежът към абсолютната свобода. — Бел.прев. ↑

[2] Жан Жьоне (1910–1986) — френски писател и драматург. Пиесите му разказват за живота на убийци, крадци, хомосексуалисти и проститутки. Много от героите му са както уважавани в обществото личности, така и обикновени хора. Самият Жьоне на младини е бил

крадец, а през 1948 г. е получил и доживотна присъда за престъпленията си. За смекчаването на присъдата му са се застъпили известни френски писатели. — Бел.ред. ↑

[3] Вероятно тук става въпрос за преследванията на расова почва по време на Гражданската война в САЩ (1861–1865) и за терора след появата на Ку-клукс-клан през 1868 г. — Бел.прев. ↑

[4] Nos (лат) — ние. — Бел.ред. ↑

[5] Английският израз *seven year itch* отразява поверието, че след 7 години съвместен живот се появява чувство на неудовлетвореност от брака; това е и заглавието на комедия от 1954 г. с участието на Мерилин Монро. — Бел.ред. ↑

7. ДРУГИ ФИЛОСОФИИ

1

Някои от тях бихме могли да отхвърлим, както се отказваме от дома, в който не желаем да живеем; но не можем да ги отхвърлим като дом, в който никой друг не би трябвало да живее; не можем да отречем тяхното частично удобство, частичната им красота или частичната им целесъобразност; а като цяло не можем да отречем и частичната истина.

2

Ернст Мах^[1]: „Едно конкретно знание никога не е погрешно или правилно, а само в по-голяма или в по-малка степен полезно от биологична или еволюционна гледна точка.“ Всички догматични учения са приблизителни: такава приблизителност формира почвата, върху която израстват нови, по-добри приблизителни теории.

ХРИСТИЯНСТВО

3

След стотина години клерикалното^[2] християнство ще изчезне напълно. Християнската църква вече е една зле функционираща институция. Актуалната екуменическа^[3] мания — „великото ново братство“ на всички църкви, е безплодно усилие, скрито зад паравана на реалността.

4

Невъзможно е да се отрече приносът на християнството за човечеството. Неговото начало е било поставено от личност с толкова силно въздействащ философски и еволюционен гений, че никак не е

чудно защо той незабавно е бил обожествен (което е и абсолютно необходимо условие за неговата историческа ефикасност).

5

По силата на своята еволюционна напредничавост християнството е защитавало най-уязвимата част от човечеството. Но с цел по-лесното разпространяване на еволюционните си принципи, то било принудено да „лъже“ и временно тези „лъжи“ имали положително въздействие, но в крайна сметка му навредили.

6

Далеч в необозримото бъдеще е моментът, в който много от основните общи социални закони и принципи, залегнали в основата на християнството, ще се превърнат в архаизъм, защото те са основани на състраданието и на здравия разум. Във всяка велика религия обаче се наблюдава процес, подобен на този при изстрелването на космически кораб; един елемент дава начален тласък при отделянето от земята, а друг елемент излита в космоса. Тези, които се придържат строго към християнската метафизична догма, се опитват да обединят в едно изстрелващия механизъм и летателния апарат.

7

И още — основната притегателна сила на всяка религия винаги ще се дължи на някакъв расов принцип и поради това ще е достъпна за тази народност или група, която я е създала, отколкото за останалите. Религията е специфична реакция на обкръжението и на предизвикателствата на историческия момент и затова няма да е толкова подходяща за тези, които живеят в друго обкръжение и изпитват други трудности на историческата ситуация.

8

Първоначално устоите на догматичната вяра укрепват, а после се вкаменяват. Така и тежката защитна броня на някои праисторически

влечуги отначало е спомогнала за оцеляването им, сетне е станала причина за изчезването им. Догмата е форма на реакция на специфична ситуация; тя никога не може да бъде адекватна реакция на всички ситуации.

9

Ето ви една „облогова ситуация“: колкото и многобройни да са доказателствата на теолозите за историческата истинност на невероятните (от гледна точка на съвременната наука) събития от живота на Исус, те никога няма да могат да докажат, че тези събития са станали именно така, както те твърдят. Същото важи и за всяко друго отдалечено историческо събитие. В крайна сметка, следвайки непоколебимите логическите доводи, ние сме принудени да вземем някакво решение, подобно на стъпката в тъмното на Киркегор^[4] или на облога на Паскал; ако откажа да повярвам, че тези невероятни събития действително са се случили, може да се каже, че аз не правя нищо повече от една сляпа стъпка в противоположната посока. Определен тип сляпо вярващ последовател, не непременно обвързан с християнството, макар и характерен за него от времената на Тертулиан^[5], използва очевидния абсурд и произтичащото от него отчаяние, дължащо се на нашата вечна неспособност да открием непоколебимост във вярата като източник на енергия и смелост, за да пристъпим в тъмнината, и като указател за посоката, в която тази стъпка да бъде направена. И тъй като (както се твърди) съгласно всяко емпирично човешко определение за знанието не е възможно да узная нищо докрай, аз съм принуден рязко да сменя позицията, която би ми позволила да постигна абсолютно познание — едно състояние на увереност — „над“ и „отвъд“ обсега на каквито и да било емпирични или рационални средства. Това е като да се озова в съмнение и в мрак и да взема решение мигом да скоча, вместо предпазливо да опипам пътя пред себе си; и не просто да скоча, а да скоча отчаяно, при това в най-тъмната част на заобикалящия ме мрак.

В този безразсъден скок от бойната кула на благоразумието несъмнено има някакъв предизвикателен героизъм; а в предпазливото пристъпване напред под мъждивата светлина на предположението и вероятността, сред пресекливото блещукане на научния подход (все

пак мястото е отдалечено и непознато) несъмнено се усеща липсата на духовен блясък. Но аз вярвам (а моят разум ми подсказва, че имам основание да вярвам), че пристъпването в тъмнината е екзистенциално предателство и богохулство, което се състои в твърдението, че научната правдоподобност няма нищо общо с въпросите на вярата. Тъкмо обратното; аз смятам, че правдоподобността трябва да играе главна роля. Вярвам в описаните в първата част на тези записки ситуация и космос именно защото те ми изглеждат най-правдоподобни. Никой друг освен Исус не е бил роден от девица или е възкръсвал на третия ден; а тези, както и други невероятни факти, свързани с него, наистина са далеч от правдоподобността. Шансовете да съм прав в моя отказ да повярвам на определени твърдения на библейските притчи за неговия живот, са безброй милиарда към едно и също толкова вероятно е да грешите, ако им вярвате.

10

Изключването на тези невероятни факти от живота на Исус не би отнело нищо от неговата божественост, напротив, би го възвеличило. Ако християнството заявеше, че тези невероятни събития и произлезлите от тях доктрини и ритуали трябва да се възприемат метафорично, то тогава аз бих могъл да стана християнин. Бих могъл да повярвам в Непорочното зачатие (в това, че всяко дете е плод на еволюцията като цяло); във Възкресението (защото Исус е възкръснал отново в съзнанието на хората); в Чудесата (защото е нормално всички да се стремим към същите благородни дела); в Божествеността на Христос и в Трансубстанцията (всички се допълваме взаимно, а всички допълваме „Бог“); бих могъл да повярвам във всичко, което засега моят разум отказва да приеме. Консервативното християнство обаче би обявило това за липса на вяра.

11

Интелигентните атиняни от пети век [пр.н.е.] знаели, че техните богове са метафори, олицетворяващи [природни] сили и закони. Налице са множество признаци, че вече е започнал процес на „атинизация“ на християнството. Второто пришествие на Исус

Христос ще стане осъзнаването на факта, че Исус от Назарет е бил във висша степен човек, най-великият човек, а не бог; това обаче би означавало той да бъде принизен до ранга на философ, а огромният ритуален, църковен и свещенически апарат да бъде сведен до празна черупка.

12

Не е важно какво Исус е мислил за човеците, а за какво са го мислили те.

13

В противоречие със самата философия на Исус християнските църкви често са превръщали в своя основна грижа собственото си увековечаване. Те са поощрявали бедността или безразличието към нея; заставяли са хората да обръщат поглед към отвъдното; злоупотребявали са с детинската представа за ада и адския огън; подкрепяли са реакционни светски режими; осъждали са безброй невинни удоволствия и са налагали вековен религиозен фанатизъм; обявявали са се за убежище и прекалено често са принуждавали онези, които се намират пред техните порти, да се нуждаят от убежище. Сега ситуацията е доста по-добра, но не сме забравили, че промяната настъпва едва когато историята постави пред църквата ясният въпрос за избор: реформиране или гибел.

14

В съвременната християнска теология се води подобен спор, подобно „почистване на дома“, само че той е започнал прекалено късно. Срещат се „напредничави“ мислители, които представят един бог, който почти не се различава от описания по-рано от мен. Те се стремят да „очовечат“ Исус, да демитологизират Библията, да представят християнството като странно подобие на ранния марксизъм. Казват ни, че всичко, което преди сме смятали за християнство, е метафора на една по-дълбока истина. Но ако сега сме в състояние да видим тази по-дълбока истина, то метафората става

излишна. Новите теолози режат клона, на който седят; падането им е неизбежно.

15

Най-лошото е, че църквите ревниво са заключили Исус в клетка. Какво право имат да заявяват, че никой не може да се обръща към него и да достигне до него освен чрез тях? Длъжен ли съм да вярвам в боговете от Олимп и да упражнявам древногръцките религиозни ритуали, преди да мога да се доближа до Сократ? Църквата се е превърнала не в тялото и духа на Исус, а в параван и ограда, издигната около него.

16

Исус е бил човек. Той навярно е бил убеден, че е онзи, за когото се е представял, но обстоятелството, че не е бил онова, което е твърдял, че е, няма абсолютно никакво значение, защото той е бил човек и защото същината на неговото учение не зависи от неговата божественост.

17

Не съществува нито изкупление, нито опрощаване на греховете; грехът няма цена. Не е възможно той да се откупи, докато самото време не бъде откупено.

18

Децата отрано биват приучавани на двойствения морал, внушаван от догматичната църква. Те се молят на Бог и нищо не се случва. Научават, че има два типа поведение: абсолютното — в църквата и относителното — извън нея. Преподава им се наука, а след това им се казва да вярват в неща, които са очевидно ненаучни. Учат ги да благоговаят пред Библията, но дори и те разбират, че, от една страна, тя е своеобразен сбор от митове, племенни небивалици, необузdana отмъстителност, безумен пуританизъм, изопачена

историческа истина и абсурдно едностранчива пропаганда, а, от друга, че е паметник на великолепна поезия и дълбока мъдрост, увенчани от трогателната човешка история на Исус.

19

Трябва да виним църквите, работещи за увековечаването на двойния стандарт, а не децата, на които се внушава той. Да твърдим за нещо, че принадлежи към особената категория на абсолютната истина или реалност, би означавало да произнесем неговата смъртна присъда: абсолютна истина и абсолютна реалност не съществуват.

20

В епохата след платонизма, обкръжен от една вдетинила се, намираща се в упадък класическа религия от късния период на Римската цивилизация, на средиземноморския човек не му е оставало друго, освен да развие монотеистична и етично ориентирана алтернативна религия. Появата на личност, подобна на Исус, и на религия, подобна на християнското учение, била неизбежна, както за по-късните етапи на индустриалната революция са били неизбежни появата на Маркс и на марксистката теория.

21

Човечеството прилича на висока сграда. То се нуждае от скеле — етаж след етаж. Религия след религия, философия след философия; невъзможно е да построим двайсетия етаж, без да стъпим на скелето, издигнато за първия.

Великите религии правят всичко възможно да попречат на Масите да виждат и да мислят. Ако те можеха да виждат и да мислят, светът не би станал отведнъж по-щастливо място; но това не е оправдание за догматичните религии. Изхвърля ли някой патерицата на сакатия само защото не е най-нов модел? И дали е напълно достатъчно, ако му се даде в ръцете този най-нов модел? Възможно е той да не знае как да я използва. Но това не може да послужи като довод против най-новия модел.

23

Религиозна вяра: мистерия. Рационална вяра: закон. *Научен факт* е, че фундаменталната природа на реалността е загадъчна по своя характер. Религиите се основават на мистерията и тайнството, затова те са по-научни от рационалните философии. Но има мистерии и мистерии; а християнството по един глупав начин се е опитало да раздели основната мистерия на отделни части. Главната и единствената тайна е същността на онова, което християнството нарича Бог или Провидение. Църквата обаче устройва цял панаир от псевдомистерии, които нямат нищо общо с голямата истина, а *само с истината, че мистерията притежава сила.*

24

Човекът жадува мистерията: жадува я толкова страстно, че за него дори най-незначителните загадки притежават притегателна сила. Ако писателите престанат да пишат криминални романи, хората ще започнат да препрочитат старите. Непорочното зачатие прави Исус уникален; мистерията на тази дръзка уникалност е толкова привлекателна, че трудно може да ѝ се устои.

25

В повечето страни по света конят и каруцата като вид транспорт са били заменени от автомобила. Но това не е повод да кажем, че конят и каруцата са несъстоятелни или че само защото автомобилът по принцип е по-удобен и по-бърз, трябва да бъдат отречени всички коне и всички каруци. Все още има места, където конят и каруцата са незаменимо средство за придвижване. Там, където те се използват и са полезни, тяхното приложение е еволюционно оправдано.

26

Войнстващите антирелигиозни движения се основават на следната механистична заблуда: че най-ефикасната машина трябва да

бъде и е най-добрата. Всъщност най-добрата машина е тази, която е най-ефективна за определени условия.

27

Ако обстоятелствата налагат определена ситуация да бъде смекчена, завоалирана или притъпена, то християнството е напълно подходящо за целта. А подобни ситуации има много. Ако християнството облекчава смъртта на един човек, който умира от рак, тогава дори всички аргументи на всички антихристияни няма да са в състояние да ме накарат да повярвам, че в *тази ситуация* християнството не е истина. Тази истинност обаче има донякъде утилитарен характер, а и като цяло ми се струва, че чистото стъкло е по-полезно от заскреженото.

28

На всеки християнин, който приема безрезервно цялата догма на своята църква, се падат хиляда, които вярват наполовина само защото чувстват, че човек трябва да вярва в нещо. Ако старите религии продължават да съществуват, то е защото те са удобни приемници на желанието да се вярва; и още защото, макар и да не са особено удобни, все пак са пристанища; и накрая защото те поне се опитват да утолят потребността от тайнственост.

29

Всички стари религии водят до варварско разхищение на нравствена енергия; разнебитени мелници, разположени на река, която би могла да задвижва хидроелектрически генератори.

30

Всички богове, за които се предполага, че са способни да се намесват в нашето битие, са идоли; всички изображения на богове са идоли; всички молитви, отправени към тях, всяко преклонение пред тях е идолопоклонничество.

31

Благодарността за това, че си роден и че съществуваш, е архетипно човешко чувство, също както и доброто здраве, късметът, щастието. Но подобна благодарност трябва да се насочи обратно към реалния живот около нас, към конкретния ни начин на съществуване, а не да бъде запратена в неизвестна посока, някъде към небесата, или пък изразена чрез най-отвратителната форма на завоалиран нарцисизъм — молитвата. Религията застава между човешката благодарност и реалните дела, в които хората биха могли да вложат своята енергия. Едно добро дело струва повече от един милион красиви думи; и това би било вярно дори и ако „над“ нас имаше един Бог, всевиждащ и възнаграждаващ ни за добрите дела.

32

Аз отхвърлям християнството наред с другите велики религии. Повечето от неговите мистерии са далеч от истинската мистерия. И макар да се възхищавам от нейния основоположник, макар и да се възхищавам от много духовници и от много християни, аз презирам църквата. Тя дължи съществуването си само на факта, че хората искат да са добри и да вършат добро; подобно на комунизма и тя паразитира върху по-дълбокото и по-скритото благородство у човека, което всяка друга съществуваща религия или политическо учение трудно биха могли да удовлетворят.

ЛАМАИЗЪМ^[6]

33

Животът е болка, страдание, предателство, катастрофа и даже удоволствията в него са измамни; мъдрият се учи да освобождава съзнанието си от всяка ненужна дребнавост, от потока на безсмисленост около себе си, като по този начин се учи да живее в състояние на мистичен вътрешен мир. Човекът е на този свят, за да може чрез *ascesis*^[7] да се приучава да се оттегля от него и така, както

се твърди, да се издигне над него. Затова лама отказва да участва в обществения живот; изтръгвайки своите животински желания и оставайки встрани от суетата на живота в обществото, той демонстрира истинска свобода. И не се съпротивлява на *немо*; а го призовава при себе си.

34

Най-скорошните събития в световната история доведоха много хора от всички континенти до този житейски възглед. Малцина могат да се оттеглят напълно от своите общества. Съществува обаче един широкоразпространен светски ламаизъм. Тези „полулами“ се характеризират със следните особености: те отказват да изразят мнение по каквито и да били обществени, политически или метафизични въпроси, но не защото са подвластни на действителен скептицизъм, а поради дълбокото им безразличие към обществото и всичко, свързано с него.

35

Полуламата смята, че ако не искаш нищо от ближните си, това ти дава право да отстояваш позицията си, че и от теб не бива да се очаква нищо; което, изразено с езика на всекидневието, означава, че ако не правиш дългове, не дължиш никому нищо. Ние всички обаче плаваме на един сал. Съществува само един въпрос — какъв тип корабокрушенец да бъда?

36

Свободата на волята се развива само чрез упражнения. Единственото място, където това може да бъде осъществено, е обществото; а да решиш да не участваш, означава сам да се откажеш от избор. Ако скоча от висока сграда, ще докажа, че умея да скачам; но именно аз съм този, който се нуждае най-много от това доказателство. Доказателството е безсмислено, ако не съм в състояние да го приложа. Защо да доказваме на един труп Питагоровата теорема?

37

Ламата позволява на своето желание за независимост от обществото да го заблуди, че е наистина свободен. Той престава да вижда стените на затвора. Нищо не е в състояние да го накара да повярва, че те съществуват.

38

Източният ламаизъм се характеризира с тънък усет към „божествената“ природа. Погрешно е обаче да се използва този усет, това разбиране като модел за подражание. Ламаизмът ни учи непрестанно да се опитваме да постигаме единство с „Бога“ или с небитието. Живеейки, трябва да се науча да не съм, или да живея така, все едно че ме няма; бидейки личност, да изгубя всякаква индивидуалност; да се оттегля напълно от живота и в същото време да остана в пълна хармония с него. Но ако всички станем лами, то ще е като всички да мастурбираме: така животът би приключил.

„Бог“ е нашата противоположност; той е нашият полюс. И ние не му отдаваме почит чрез подражание, както ни препоръчва „Даодъдзин“; нито пък нашата почит му е необходима.

39

По принцип всеки полулама е чувствителен човек, изпитващ разочарование и ужас от суетата и грозотата на заобикалящата го действителност. По принцип неговата отдаденост на ламаизма е изкуство, към което той се отнася по един специфично нарцистичен и безплоден начин. Той се наслаждава повече на формата, отколкото на съдържанието; по-скоро на стила, отколкото на смисъла; на външния блясък, а не на обществената значимост; на изтънчеността, а не толкова на силата. По-голяма наслада му носят по-незначителните, а не големите изкуства и по-обикновените произведения, а не по-значимите. Той се превръща в тънък познавач, колекционер и свръхчувствителен критик, в дегустатор, език, небце, око или ухо, а всичко останало от неговата личност атрофира и изчезва.

40

Безспорно е, че ламаизмът, особено в такива форми като дзенбудизма, може да ни разкаже много за насладата от нещата като такива; за красотата на едно листо и красотата на едно листо, понесено от вятъра. Но подобно усъвършенстване на естетическия усет и избистряне на вътрешната метафора у всекиго от нас е неприложимо като начин на живот. То може да е (или почти сигурно е станало) важна страна от добрия живот; но самото то не е добрият живот.

41

Ламаизмът или оттеглянето с цел самовглъбяване и самонаслада е вечна, изначална философия; тоест философия, върху отрицанието на която са изградени всички останали (например християнството) философски учения. За да съхраним психическото си здраве, трябва да подхранваме своето „аз“ — това е също така важно, колкото и храната, която консумираме. Ясно е, че подобна философия ще процъфтява най-вече когато личността се чувства най-уязвима и най-застрашена. Най-популярният аргумент в нейна защита е, че човек трябва да пази и поддържа възможно най-високи норми на живот. В живота на най-егоистичните касти и елити има нещо *само по себе си* добро; но то е възможно най-относителното добро на света. Ранният севърски порцелан безспорно е прекрасен; той обаче е изработен не просто от глина, но и от изтощената плът и костите на всеки френски селяк, гладувал по времето на неговото производство. Всеки предмет на лукса е заплатен със същата цена; в крайна сметка нито едно икономическо или културно оправдание не би изглеждало достатъчно убедително. Под каквото и название да се крие — хедонизъм, епикурейство, битническа философия — ламаизмът винаги е бил убежище за онеправданите. Възможно е да има светове и системи на съществуване, където това да е напълно смислено и уместно; но не и в свят като нашия, намиращ се в състояние на вечна еволюционна война.

ХУМАНИЗЪМ

42

Хуманизмът е философия на закона, на всичко, което може да бъде рационално обосновано. Той има два големи недостатъка. Единият е присъщото му презрение към мистериозното, ирационалното и емоционалното. Другият е, че хуманизмът по своята природа е толерантен, но толерантността е качество на наблюдаващия, а не на управляващия.

43

Обичайното поведение на хуманиста е да наблюдава отстрани; да живее в сабинска ферма; да пише: „*Odi profanum vulgus, et arceo.*“^[8] Хуманистът вижда доброто както у своите врагове, така и в техните философии; вижда доброто у своите врагове, защото не може да приеме, че са лоши по своя воля, а доброто в техните философии вижда, защото няма философия, която да е напълно лишена от здрав смисъл и хуманност. Той се придържа към златната среда, към здравия разум, към средата на пътя, към съобразяването с двете страни; той печели уважението, но не грабва въображението.

44

Прието е да се смята, че античният политеистичен хуманизъм е изчезнал, защото е бил нереалистична и във висша степен изкуствена система. Но в определен смисъл той е бил и реалистичен, както е нормално да се очаква от всяка религия с древногръцки произход. В крайна сметка олимпийските богове са олицетворявали *действителни* човешки качества или разнообразни и много често противоречащи си архетипни човешки наклонности, докато староеврейската система е обединяването на *желаните* (нравствени) човешки качества, въплътени в един бог, и е била изкуствено построена. В много отношения древногръцката система е по-рационална и интелигентна, което може би обяснява защо е била и по-малко привлекателна. Древноеврейският бог е творение на човека, а древногръцките богове са отражение на човека.

45

Често забравяме до каква степен Ренесансът и всички негови достижения се дължат на обръщането към древногръцката система.

Връзката между езичеството и свободата на мисълта е прекалено добре известна, за да се нуждае от доказателство; а всички монотеистични религии са в определен смисъл пуритански по своя дух и дълбоко в себе си тиранични и фашистки. Великите научни постижения на древните гърци, тяхната логика, демокрация и изкуства — са били възможни благодарение на доста свободното и променящо се схващане за божествеността; а тъкмо това е характерно и за последното столетие от човешката история.

46

Разбира се, противоречието не е само между „либералния“ политеизъм и „нелибералния“ монотеизъм. За човека религията открай време е ясно определено поле за изразяване и защита на собствените интереси; а да се споразумяваш или сляпо да вярваш в няколко богове едновременно е много по-трудно, отколкото само в един. Изразеният скептицизъм и агностицизъм, така характерни за най-добрата древногръцка мисъл, са естествен продукт на политеизма, също както монотеизмът поражда емоционален ентусиазъм и мистичен плам. Този конфликт между скептицизъм и мистицизъм далеч предхожда християнската ера.

47

Подобно на съвременните хуманисти, древните милетци^[9] не вярвали нито в задгробния живот, нито в каквито и да било богове. По-късно, през VIII-VII в. пр.н.е., настъпва инвазията на орфическото^[10] възраждане с неговата невероятна смесица от изкупление, спасение и предопределение, съчетани с цялата мощ на необузданите му мистерии. През V в. пр.н.е. битката между орфическия мистицизъм и милетския скептицизъм се води непрекъснато. Оттогава насетне между Дионис и Аполон никога не е имало мир и никога няма да има.

48

Така или иначе, в историята винаги настъпват периоди, когато ясно проличава кое учение най-добре отговаря на всеобщите нужди.

Монотеизмът е превел човечеството през мрачните векове след рухването на Римската империя; днес обаче изглежда, че най-подходящ за нашата ситуация е добронамереният скептицизъм на хуманизма. Явно е нелепо да се разглежда това противопоставяне като някаква борба или битка, в която едната страна трябва да бъде победена, а другата — обявена за победител; напротив — то би трябвало да се възприема като особеност, присъща на човешкото политическо устройство, *sine qua non*^[11] на обществения живот и на еволюцията.

49

Християнинът казва: „Ако всички бяха добри, всички щяха да са щастливи.“ Социалистът казва: „Ако всички бяха щастливи, всички щяха да станат добри.“ Фашистът казва: „Ако всички се подчиняваха на държавата, всички щяха да са щастливи и добри.“ Ламата казва: „Ако всички приличаха на мен, щастието и доброто щяха да са без значение.“ Хуманистът твърди: „Щастието и доброто трябва да бъдат подложени на по-обстоятелствен анализ.“ Последното мнение е най-приемливото.

СОЦИАЛИЗЪМ

50

Веднъж Наполеон казал: „Обществото не може да съществува без материалното неравенство, а материалното неравенство не може да съществува без религията.“ Разбира се, той не е говорел като историк-теоретик, а само оправдавал своя конкордат^[12] с Ватикана; но това макиавелианско твърдение по един превъзходен начин илюстрира както целите, така и проблемите на социализма.

51

Социализмът и комунизмът са опит за прекрояване и ново интерпретиране на християнството. Но измежду онези особености на

християнството, които те изпращат на гилотината, има и една много съществена — мистерията. Християнството загнива, защото се опитва да запази една фалшива мистерия; социализмът ще загние, защото се опитва да пренебрегне истинската мистерия.

52

Подобно на християнството, социализмът се опитва да задържи изстрелващия механизъм прекалено дълго след старта. Целейки постигане на по-голяма социална справедливост, ранните социалисти разпространяват различни впечатляващи, но незрели теории за равенството, материализма и историческото развитие; те идеологизират пролетариата и очернят всичко, което се различава от него. Те използват социализма като тояга, като огромна експлозия. Само че не огромна експлозия е това, от което се нуждаем сега. Необходими са ни по-малко сила и повече мисъл; по-малко доктрини и повече анализ.

53

Макар че социализмът се отнася враждебно към по-ранните религии, той самият е религия и това проличава най-ясно от неговата омраза към ересите, към всякаква критика, неприемаща определени догми като абсолютно неопровержими твърдения за реалността. Приемането на догмата се превръща в основно доказателство за нечия вяра и преданост към убежденията. Това неминуемо води до застой.

54

Големият проблем на социализма е следният: за да бъде осигурена социална справедливост за масите, лидерите на социализма са принудени да им поверят власт. Но пролетариатът много по-лесно определя какво иска, отколкото от какво има нужда; ето защо предоставянето на власт на пролетариата му дава властта да заяви какво иска, но не и обективно разбиране на това, от което има нужда. Масите се нуждаят най-вече от образование; те изпитват необходимост да бъдат водени, а не водещи. На социалистическите лидери се налага

да съблюдават следния деликатен баланс — от една страна, за да останат на власт, трябва да удовлетворяват нуждите на масите от потребителски стоки, от баналните дреболии на ежедневието, за да не позволят надделяване на дясното крило (каквото има дори и в най-твърдолинейните комунистически страни). От друга страна, трябва да убедят масите, че в живота има по-благородни идеали от свободната частна инициатива и стремежа към сметановата торта и телевизионните шоупрограми. Те се нуждаят от властта и силата на народа, а после и от съгласието му с постулата, че правото не е на страната на силата; че зле образованият електорат трябва да бъде ръководен, както и да се подчинява на избраните от него представители и управници.

55

Социализмът има свой еквивалент на мита за задгробния живот, но не в някакъв хипотетичен друг свят, а в хипотетичното бъдеще на този реален свят. И марксизмът, и ленинизмът провъзгласяват, употребяват и злоупотребяват с идеята за постигане на съвършенство, твърдейки, че целта оправдава недотам добрите средства.

56

Социализмът има и други митове, като например мита за благородството, присъщо на труда. *Но в крайна сметка не капиталистът, а самият труд експлоатира работника.*

57

Държавата, която се грижи за благосъстоянието на всички, осигурява материално благополучие и психологическо неблагополучие. Прекалената социална обезпеченост и равенството пораждаат индивидуално напрежение и неудовлетворение, което е резултат от липсата на случайност и недостига на разнообразие. Кошмарът на социалната държава е скуката.

58

Липсата на безработица, плановата икономика, държавната собственост върху най-важните отрасли на промишлеността, държавното застраховане и безплатното медицинско обслужване са чудесни придобивки за всяко общество. Но подобни блага имат своите последствия. Укрепваме единия фланг, като разчитаме, че врагът няма да нападне другия. Но еволюцията не познава рицарското благородство. Колкото по-висок е жизненият стандарт, толкова по-голяма е потребността от разнообразие. Колкото повече е времето за развлечения и свободни занимания, толкова по-осезаема е липсата на напрежение. И така цената на солта се покачва.

59

Според съвременните ни представи държавата на всеобщото благосъстояние пренебрегва факторите, които еволюцията високо цени: случайност и мистерия. Това не е довод против основния принцип на социалната държава, а против несъстоятелността на съвременните представи за такава държава и за равенството. Ние се нуждаем от по-малко *egalité* и от повече *fraternité*^[13].

60

Общественият застои възниква най-често в екстремалните общества — крайно справедливите или крайно несправедливите, и неизбежно довежда до едно от следните последствия: война, упадък или революция.

61

Нуждаем се от наука, която да изучава размера на разнообразието, потребността от силни усещания, от промяна, от всички видове риск, необходими на средностатистическия човек и средностатистическото общество; както и от обяснение на тази необходимост.

62

Социализмът е завладян от духа на непрестанния и необмислен стремеж към невъзможното равенство, консерватизмът — от сляпата вяра, че облагодетелстваните на всяка цена трябва да обезпечат своето добро състояние. И християнството, и социализмът са се провалили отчасти. В ничията земя между двете бездейни армии има място само за една философия: на консервативното самосъхранение.

63

И все пак както християнството, така и социализмът привличат последователи поради простата причина, че и двете се борят срещу едно по-зловредно учение. Освен това те явно са най-точните обществени изразители на индивидуалните представи за справедливост. В известен смисъл те приличат на производителите на оръжие. Тяхното благополучие зависи от продължаването на битката, в която са въвлечени, и следователно (колкото и парадоксално да изглежда) и от самите цели, на които публично са заявили, че се противопоставят. Там, където има бедност и социална несправедливост, могат да процъфтяват и християнството, и комунизмът.

64

Комунизмът и социализмът допринасят за укрепването на капитализма и християнството и обратното. И двете страни мечтаят за пълно унищожаване на опонента; но за момента се нуждаят един от друг и противопоставяйки се, взаимно се поддържат.

65

В един свят, в който много общества и расови групи са на прага на такова разрастване, че ще се наложи взаимно да се изстребват, за да оцеляват, и в който средствата за реализирането на това изстребление винаги са леснодостъпни, консерватизмът, тоест философията на неограничената свободна инициатива, на „аза“ и на запазването на *status quo*^[14], е несъмнено погрешна и опасна. Ако днес

консерватизмът, или дясното крило притежава толкова много власт и влияние в така наречения „свободен“ свят, причината е, че доктринерският социализъм от комунистически тип изглежда още по-лоша алтернатива. Ако хората трябва да избират между несправедливото свободно общество и справедливото несвободно, те винаги се спират на първата алтернатива, защото свободата привлича човека като магнит. От това следва, че в парламентарния социализъм от типа, развит в Западна Европа, има повече надежда за човечеството в сравнение с която и да било друга политическа тенденция; и то независимо от доктринерството и от другите недостатъци, за които споменах по-рано.

66

Жизненоважната идея, която за социализма е по-скъпа от всяка друга, е, че в този свят има прекалено много неравенство и че е възможно то да бъде премахнато. В най-добрия случай социализмът се стреми да постигне максимална свобода с цената на минимално социално страдание. Това намерение е справедливо, колкото и неправилни да са понякога средствата за осъществяването му.

67

Задачата на парламентарния социализъм е да изрази ясно и да отстоява своята политика пред зле образования електорат в общество, в което съществува свобода при избора на народни представители; с други думи, там, където винаги съществува опасност електоратът да предпочете себе си пред обществото. Ако в името на електоралните цели политиката на социализма подражава на консерватизма и прибягва до определени мерки, водена от доктринерски съображения, аз отричам подобен социализъм; ако водената от него политика отнема на електората основното му право — правото на избор, както е при комунизма, аз го отричам. Но когато изразява желанието на хората с право на свободен избор да предпочетат друга, по-добра политика, да изберат пътя към един по-справедлив свят, аз го приемам. А и как хората на добрата воля биха могли да изберат някое друго политическо убеждение?

68

Фашизмът твърди, че дълг на силните и интелигентните хора е да установят контрол в държавата с цел Масите да бъдат организирани и управлявани. В най-добрия си платоновски вариант това е най-реалистичната политическа философия. Но тя винаги се сблъсква с един и същ препъникамък: човешката личност.

69

Именно личността в нас ни кара да се отнасяме с подозрение към мерките, които одобряваме. Ние винаги можем да се поставим на мястото на тези, които не ги одобряват. Индивидуалността е проводник, средство за общуване между хората. Тя е пропуск към всичките ни събрата. Фашизмът си поставя за цел да унищожи именно тази уникална способност на интелигентните индивиди да общуват помежду си. Фашизъм и въображение са две несъвместими понятия.

70

Фашистите се опитват да създадат еднополюсно общество. Всички трябва да са обърнати с лице на юг, никой не трябва да гледа на север. В подобни общества обаче съществува едно фатално привличане към противоположностите на всичко, което е наложено [насила]. Ако заповядайте на човек да гледа към бъдещето, той ще гледа към настоящето. Ако му заповядайте да се кланя на Бог, той ще се кланя пред човека. Ако му заповядайте да служи на държавата, той ще служи на себе си.

71

Обществото се нуждае от известен конформизъм, както машината се нуждае от смазка и от части със заоблени ръбове. Много общества обаче налагат конформизъм в случаи, когато е необходимо обратното на конформизма, а нонконформизъм позволяват там, където би трябвало да е забранен. За едно общество няма нищо по-ужасно от

подобно разточителство или злоупотреба с желанието за приспособяване.

72

Добро човешко общество е онова, в което никой не се приспособява, без да се замисли защо го прави, и никой не се подчинява, без да се замисли защо се подчинява; в което никой не се приспособява от страх или от мързел. Такова общество не е фашистко.

ЕКЗИСТЕНЦИАЛИЗЪМ

73

Всички държави и общества са фашистки по своята природа. Те се стремят да станат еднополюсни, да принудят другите да се приспособят. Затова истинската противоположна за фашизма е екзистенциализмът, а не социализмът.

74

Екзистенциализмът представлява бунт на индивида против всички онези мисловни системи, психологически теории, обществени и политически форми на натиск, които се опитват да го лишат от неговата индивидуалност.

75

В най-добрата си форма екзистенциализмът се опитва да възроди у човека чувството за собствена неповторимост, осъзнаването на ролята на страха като противоположна за интелектуалното самодоволство (или застой) и осъзнаването, че трябва да се научи да избира и да контролира собствения си живот. Следователно наред с всичко останало екзистенциализмът е и опит да се опълчиш на вездесъщото и опасно нарастващо чувство за *немо* в съвременния човек.

76

По своята същност екзистенциализмът е враждебен към всякакви обществени организации и убеждения, които не дават възможност на индивида да избира принадлежността си към тях, при това толкова често, колкото желае. Упорството и неотстъпчивият индивидуализъм го тласкат към превратно тълкуване на онези *soi-disant*^[15] екзистенциалисти, които всъщност са анархисти и бохеми, и го излагат на нападите на поддръжниците на традиционните възгледи за социална отговорност и обществен договор^[16].

77

В екзистенциализма съществува тенденция да се отричат традиционните норми за морал и поведение, особено когато са наложени от властта без каквото и да било друго оправдание освен традицията. В него съществува и постоянен стремеж да се изучават внимателно мотивите; първият екзистенциалист бил не Киркегор, а Сократ. Школата на Сартр е измислила обвързването. Постоянното обвързване с религиозната и политическата догма обаче (така нареченият католически и комунистически екзистенциализъм) е дълбоко неекзистенциално; екзистенциалистът трябва да преценява всяка ситуация през призмата на собствените си убеждения, да преосмисля своите мотиви преди всяка ситуация и едва тогава да избира. Той никога не се обвързва изцяло, както всяка организация изисква от своите членове.

78

За мен е невъзможно да отхвърля екзистенциализма, макар че е възможно да отхвърля едно или друго екзистенциално действие. Екзистенциализмът не е философия, а начин за възприемане или използване на други философии. Това е една теория на относителността, заобиколена от теории на абсолютната истина.

79

За повечето хора приспособяването и принадлежността са вид удоволствие; екзистенциализмът е очевидно несъвместим с

политическата или обществената подривна дейност, доколкото той е неспособен на организирана догматична съпротива, нито дори на формулирането ѝ. Той е способен само на индивидуална съпротива; на лично изразяване на възгледи, каквото е тази книга.

---

[1] Ернст Мах (1838–1916) — австрийски физик и психолог, за когото постоянен интерес е представлявало историческото развитие на идеите, залегнали в основите на механиката. — Бел.прев. ↑

[2] Клерикален (от лат. *clericalis*) — духовнически, църковен. — Бел.прев. ↑

[3] Екуменизъм (гр.) — движение за обединение на всички християнски църкви. — Бел.прев. ↑

[4] Киркегор (1813–1855) — датски теолог, философ и писател. Смятан е за един от основателите на екзистенциализма и е оказал огромно влияние върху развитието на религиозната мисъл и философия. Според него истинската вяра предполага да бъде допуснато приемането на „абсурдното“. — Бел.прев. ↑

[5] Тертулиан (ок. 160 — след 200 г. от н.е.) — християнски теолог и писател. Изтъквайки огромната разлика между библейското откровение и гръцката философия, той твърдял, че силата на вярата е именно в нейната несъизмеримост с разума. — Бел.прев. ↑

[6] Ламаизъм — едно от теченията в будизма, появило се в Тибет през VII век. — Бел.ред. ↑

[7] *Ascesis* (гр. упражнение) — отшелничество, подвижничество, аскеза. — Бел.прев. ↑

[8] *Презирам и отбягвам невежата тълпа* (лат.) — начален стих от „Оди“ на Хораций. Споменатата тук „сабинска“ ферма е намек за имението на Хораций, подарено му от Меценат. Намирало се е в земите на сабиняните на север от днешния град Тиволи. — Бел.прев. ↑

[9] Милет — град в Мала Азия, търговски, занаятчийски и културен център през античността. Прочут заради основаната в него от Талес, Анаксимандър, Анаксимен и др. през VI в. пр.н.е., Милетска школа — първата философска школа в древна Гърция. — Бел.прев. ↑

[10] Орфизъм — разпространено в древна Гърция учение, носещо името на митичния певец Орфей; последователите му били обединени в митични общества, където се занимавали с науки, духовно самоусъвършенстване, образователна,

общественополитическа и религиозна дейност; организирали и провеждали процесии и храмови богослужения в чест на Дионис. — Бел.прев. ↑

[11] *Sine qua non* (лат.) — задължително условие. — Бел.прев. ↑

[12] Конкордат (лат.) — договор между папата и някоя държава за уреждане на отношения между държавата и католическата църква в същата страна. — Бел.прев. ↑

[13] *Egalité* — (фр.) равенство, *fraternité* (фр.) — братство; лозунгът на Френската революция от 1789–1793 г. бил *Liberté, fraternité, égalité* — Свобода, равенство, братство. — Бел.ред. ↑

[14] *Status quo* (лат.) — статукво, установено положение. — Бел.прев. ↑

[15] *Soi-disant* (фр.) — така наречен. — Бел.прев. ↑

[16] Обществен договор — теория за произхода на държавата, получила особено разпространение през XVIII в. Привържениците ѝ смятали, че държавата е възникнала в резултат на договор между хората, в който се предвиждал доброволен отказ на отделни лица от естествените им права в полза на държавната власт, призвана да опазва собствеността и сигурността на своите граждани. — Бел.прев. ↑

8. ОБСЕБВАНЕТО ОТ ПАРИТЕ

1

Повечето от нас не живеят, *следвайки* каквато и да било догматична философия, дори и когато твърдим обратното. В най-добрият случай при определени ситуации постъпваме повече или по-малко в съгласие с дадена философия, която одобряваме.

Позволяваме на различни философии да направляват живота ни много по-рядко в сравнение с различни натрапчиви идеи; няма никакво съмнение кое е било най-мощното, определящото живота ни обсебване през последните сто — сто и петдесет години. Това, разбира се, са парите.

2

Обсебващата идея кара другите философии да изглеждат по-слаби, нещо, което става съвсем очевидно, ако разгледаме относителната популярност на различните философски учения от Великата френска революция насам. Най-голям успех сред тях са имали най-егалитарните теории; а без съмнение доминиращата философия през XIX и XX в. е утилитаризмът: вярата, че най-благородната цел на човешкото общество е възможно най-голямото щастие за възможно най-голям брой хора. В наше време на всяка философия ѝ се налага да се продава, и то в истинския пазарен смисъл. Накратко, нашето обсебване от парите — този най-очевиден и вездесъщ източник на неравенство, а следователно и на нещастие, се отразява върху цялото ни съществуване и върху начина, по който възприемаме живота.

3

Да имаш, а не да бъдеш — този принцип господства в наше време.

БОГАТСТВО И БЕДНОСТ

4

Съдебният процес над парите като единствен източник на щастие вече е започнал в по-богатите страни на Запада и той неизбежно ще се провали. Богатството само по себе си е невинно. Богатият сам по себе си е невинен. Но богатството и богатите, обградени от нищета и бедняци, са виновни.

5

Това напрежение между полюсите на бедността и богатството е сред най-мощните в нашите общества. То е толкова силно, че много бедняци по-скоро биха останали бедни, но с шанс да забогатеят, отколкото да бъдат нито бедни, нито богати и без шанс за промяна.

6

Нищо не разделя така, както богатството; нищо не уеднаквява така, както бедността. Затова всички искаме да сме богати. Искаме да сме различни. Само парите могат да ни осигурят и двете — и сигурността, и разнообразието, от които се нуждаем. По този начин срамното преследване на парите изведнъж се превръща в благороден и достоен стремеж към разнообразие и сигурност.

7

Парите са възможност; едновременно контрол над случайността и достъп до нея; те са свободата да избираш; [те са] власт. Някога богатите смятали, че с парите ще си осигурят място в рая; раят вече се е преместил тук и сега. Богаташът обаче не се е променил; а неговата вяра, че все пак може да си купи мястото в рая на земята, изглежда, се сбъдва.

8

И богатите, и бедните поддържат противопоставянето на настоящото несправедливо разпределение на материалните блага. Колкото повече една политическа система изравнява разпределението на богатата, толкова по-популярни стават начините за избягване на подобно изравняване.

9

Както бедните с противопоставянето си поддържат богатите, така и бедните страни с противопоставянето си поддържат различията в разпределението на богатствата сред страните в света. Америка и страните в Западна Европа са обект на омраза, но и на завист; на тях им подражават. Бедната страна е богатата, която още не е забогатяла.

10

Лотариите, футболните залагания, игрите на бинго и други подобни са основните средства за защита на съвременните богати срещу яростта на съвременните бедни. На уличния стълб бесят онзи, когото мразят, а не онзи, на когото искат да подражават.

11

Парите са ни необходими, за да ни осигуряват всичко, което едно добро общество би осигурило безплатно: знание, разбиране и опит; възможност да прочетем за далечни места, но и да ги посетим; а не да преминем през живота, без да разбираме по-голямата част от видяното, което е равносилно да не видим повечето от това, което гледаме. Най-ужасното при бедността не е гладът, а духовният застои, който задължително го придружава.

12

Богатството осигурява разнообразие. Това е великият закон на капиталистическите общества. Единственият начин да се избегне

психологическият срив в тях е да натрупаш богатство. Всички други изходи са блокирани.

13

За да се натрупат пари, не е задължително да се притежава нито едно от благородните човешки качества. Ето защо трупането на пари е своеобразен уравнилел. Вече е съвсем естествено да се съди за човека по това, което може да спечели — тоест парите; а не по онова, което не би могъл да получи при никакви обстоятелства, освен по наследство.

14

Речниците определят парите като „средство за размяна“. Аз ги определям като човешкия отговор на нечовешката случайност, която господства над съществуването. Геният, интелектът, здравето, мъдростта, силата на волята и на тялото, физическата красота — всички те са награди от лотария, която се разиграва още преди нашето раждане. Парите са един вид човешка лотария-заместител, която компенсира частично онези, които не са имали късмет при първата космическа лотария.

При паричната лотария обаче не всички имат равни шансове, защото печалбите от първото теглене, провело се преди раждането, представляват тесте безплатни билети за участие в следващото. Ако сте били късметлии при първото теглене, по-вероятно е да ви провърви и при второто.

15

Бедните толерират богатството в следната последователност: на първо място — богатството, придобито с чист късмет, след като си бил роден; на второ — богатството, спечелено честно съгласно действащата социална система; и на последно място богатството, придобито по рождение — наследеното богатство.

16

Най-висшата проява на случайност е, че аз съм този, който съм. Синът на тексаски мултимиллионер или на централноафрикански пигмей. Колкото и големи комарджии да сме, губим самообладание при мисълта, че тази случайност е толкова сляпа, а очевидните загуби и печалби са безкрайно отдалечени.

Но тази аналогия с лотарията толкова успешно смекчава суровата реалност, че дори и най-несправедливите награди и привилегии ще бъдат подкрепени от своите противници. Аз смятам, че тази аналогия не е добра, и всякаква вяра в нея по принцип е позорна.

Държим се като комарджии, които превръщат неуспеха в добродетел, и заявяват: „Само един кон може да победи. Всичко зависи от късмета в играта. Все някой трябва да загуби.“ Това обаче е описание, а не предписание. Ние не сме само играчите, които залагат, но сме и конете, на които други залагат. За разлика от истинските състезателни коне към нас не се отнасят еднакво добре, без значение дали губим или печелим. А и ние изобщо не сме коне, понеже можем да мислим, да сравняваме и да общуваме.

17

Човешката раса се състои от равноправни същества, а не от съперници. Ние сме надарени с интелект и свобода, за да се противопоставяме и да контролираме последствията от въздействието на случайността, която е в основата на цялото битие, а не чрез тях да оправдаваме несправедливостта.

ОСТОЙНОСТЯВАНЕ НА УДОВОЛСТВИЕТО

18

Някога човекът вярвал, че сам може да си осигури удоволствията; сега обаче е убеден, че трябва да си плати за тях. Сякаш цветята вече не растат в полята и градините, а могат да бъдат намерени само в цветарските магазини.

19

Капиталистическите общества изискват максимални възможности за харчене; както поради специфични икономически

причини, така и поради факта, че главното удоволствие за преобладаващото мнозинство от хората се състои именно в харченето. За улесняване на това удоволствие са развити системи за разсрочено плащане; разнообразни форми на лотарии неудържимо привличат мечтаещите за богатство така, както някога ярко осветените павилиони на пътуващите панаири са омайвали селските жители. Наблюдават се всички онези симптоми, известни като „консуматорска невроза“, но това далеч не е най-лошото последствие.

20

Най-лошото е остойносттаването на удоволствието, неспособността да си го представим по друг начин освен като неразривно свързано с придобиване и харчене. Невидимата патина върху предмета сега е неговата парична стойност, а не действителната му красота. Преживяването сега е нещо, което трябва да се притежава като предмет, за който си заплатил; нещо повече, други човешки същества — съпрузи, съпруги, любовници, деца, приятели, се превръщат в предмети, притежавани или непритежавани, асоциирани със стойности, свързани повече със света на парите, отколкото със света на човешките ценности.

21

Притежателят е този, който винаги се оказва притежаван. Манията ни да колекционираме не само скъпи предмети, но и скъпи преживявания, и отношението ни към подобна съкровищница от преживявания като доказателство за истинско съществуване (точно както за скъперниците и сребролюбците трупането на пари представлява специфична добродетел) най-накрая ни превръща в бедняци във всяко отношение, освен в едно — икономическото. Струва ни се, че живеем в изгнание, изолирани от всичко, което не можем да си позволим. Безплатните удоволствия започват да изглеждат без всякаква стойност. Някога хората са отнасяли със себе си в рая своите добри дела; а сега възприемат *като* рай своите придобивки и размера на своите разходи.

22

Икономиката на широкодостъпното потребление гласи: работниците трябва да получават достатъчно, за да произвеждат повече и да купуват повече. Целта е да се консумира много, следователно стоките трябва да са изработени така, че да траят възможно най-кратко време — колкото да се залъже лековерната публика. Занаятчийската прослойка е на изчезване; произвеждайки качествени дълготрайни стоки, занаятчията извършва най-тежкото престъпление. Отиват си хората на духа и творците, а мястото им се заема от работници и машини. А работниците, разбира се, искат не творчество, а евтини и повърхностни удоволствия.

23

Като естествен резултат от това сред интелигенцията и буржоазията се появява една всеобща страст към старинното, към ръчната изработка и масивното, към отличаващото се, дълготрайното, към магазините с художествено изработени изделия, към стоките, изработени в страни, прекалено бедни, за да си позволят машинно производство.

24

Евтините и популярни развлечения намаляват способността на човека сам да си осигурява развлечения. Механичният радиоприемник превръща самия човек в механичен радиоприемник. Не харесваме механичните кокошки-играчки, задвижвани от батерии, но самите ние се превръщаме в механични хора.

25

Проституцията е неизбежна във всеки град, в който живеят прекалено много мъже. Всяко приятно изживяване се превръща в проституция — независимо дали го предлагаме, или го получаваме. Материално обезпечените работници, на които общественият напредък е позволил да се измъкнат от редиците на пролетариата, загубват

всякаква увереност в собствения си вкус и в способността сами да намират забавленията си. Цената, която заплащат за това, че разполагат с пари за харчене, е отстъплението от някогашната свобода на работническата класа в културната област пред умелите технолози, формиращи масовия вкус, служещ на търговските интереси. Техният труд вече не е предмет на експлоатация, експлоатират се умовете им.

26

Целта на търговията открай време е да превърне в предмет на покупко-продажба всяко възможно удоволствие и да го продаде на колкото се може повече хора. И производителят, и търговецът на дребно са безпристрастни — те не претендират за морал, а само удовлетворяват общественото желание.

Но все повече ни се предлага не самото удоволствие, а неговото търговско възпроизводство. Не истинската песен на полската чучулига над ливадите, а аудиозапис; не оригинална картина на Реноар, а нейна репродукция; не пиеса в театъра, а нейна „телевизионна“ версия; не истинска супа, а „бързоразтворима“, полуготова, на прах; не истинските Бермудски острови, а документален филм за тях.

27

Не липсата на потребително търсене, а единствено технологични проблеми пречат на производството на консерви с тропически залез, тубички с топъл тихоокеански бриз или пакетчета с лесноразтворимо сексуално удоволствие. Ние сме в състояние да възпроизведем почти всяко удоволствие, достъпно за слуха и зрението; някой вече е изобретил автомат за аромати; само „чувствата“, описани от Олдъс Хъксли^[1], продължават да са напълно недосегаеми за нас.

28

Причините за повишеното търсене на преживявания „втора ръка“ или имитации на преживявания са напълно очевидни. Животът никога не е изглеждал толкова кратък, но и толкова богат; а смъртта — така абсолютна. А след като социалните и икономическите условия

поставят много от непосредствените удоволствия извън обсега на мнозинството, тогава те съвсем естествено и разбираемо се стремят да се сдобият с всякакви заместители на истинските неща, каквито могат да се намерят.

29

Това остойносттаване на удоволствието е само временна мярка, подпомагаща преминаването ни през този исторически период, в който мнозинството е лишено от непосредствен достъп до нещата, които желае. Колкото повече хора осъзнават значението на пълноценното съществуване и факта, че техните общества са пречка към реализирането на това пълноценно съществуване, търговията с репродукции и имитации на източници на удоволствие — заместители на истинските източници на удоволствие — ще придобива все по-голямо значение.

30

Говорим за потребителски стоки и потребителски услуги; всъщност те са плацебо [безвредно, но и безполезно лекарство], все по-често предлагано от обществото на неговите членове, които все повече осъзнават истинските си нужди, както и факта, че тези нужди до голяма степен са причинени от поправими недостатъци на социалната, политическата, международната и човешката ситуация. В това отношение всички, които контролират доставките на своеобразното плацебо, тоест управляващите, се намират в еднакво затруднено положение, колкото и да са отдалечени един от друг в политическия спектър.

ВАКУУМЪТ НА АВТОМАТИЗАЦИЯТА

31

Ето че в тази ситуация се появява нов ужасяващ фактор, който още повече усложнява положението. Това е кибернетиката, вече напредналата технология за контролиране на едни машини от други машини.

32

Човекът е на път да бъде лишен от един велик полюс — работната рутина. Безработицата е кошмарът на капиталистическото общество; трудовата заетост ще бъде кошмарът на кибернетичното общество.

33

Чували сме абсурдни предложения: масите от безработни да бъдат заставяни да участват в задължителни игри; да се залавяме с мащабни дела като например прокопаването на канали и преместването на планини посредством примитивни методи; преобладаващото мнозинство от населението да бъде стерилизирано. Тези идеи, разбира се, са смехотворни, но потенциалните мащаби и дълбочината на чувството за безизходност в кибернетичното общество са ужасяващи.

34

Несъмнено има само едно приемливо разрешение. Онази енергия, която е била вложена в старите методи на работа, трябва да бъде насочена към новите методи на образование — в обучението и в преподаването, а също така и в развлеченията. Работата за пари, които да бъдат похарчени и да доставят радост, трябва да се превърне в работа за знания и за възможност благодарение на тях да намиращ радост и наслади.

35

Еволюцията е на път да поеме нова посока — на преориентиране на целите, на преаклиматизиране на човека. Изчезването на работната рутина ще доведе и до изчезването на нейния контраполюс — тоест на повечето удоволствия, които изпитваме. От гледна точка на капиталистическите или *laissez-faire*^[2] икономически условия, повечето от нас ще бъдат старомодни и остарели машини, които

работят с несъществуващо вече гориво; нещо като професионални войници в условията на внезапно настъпил вечен мир.

36

Единствените хора, показали способности да запълват неограниченото си свободно време, без това да навреди на обществото, до този момент са само онези с енциклопедични познания, учените и художниците, многостранно развитите личности. Единствената работа, която никога не свършва, е стремежът към знания и тяхното изразяване.

37

Държавата на бъдещето няма да бъде индустриалната държава, а и не би могла да бъде, освен ако процесът на автоматизация [на производството] не се забави по изкуствен път. Тя ще бъде университетската държава в класическия смисъл на думата „университет“^[3]: държава на безкрайните възможности за придобиване на знания, с максимално развита образователна система (от типа, който предлагам в деветата група от моите записки); държава, в която са налице всички необходими и общодостъпни условия за учене, творчество, пътуване и преживявания; където елементът на случайността и на изненадата е включен в обществената система и където удоволствието няма парично изражение.

38

Робовладелските общества са пример за очевидните опасности, които заплашват класата на богатите безделници. Робовладелците или тънели в пасивен разкош, или проявявали агресивен милитаризъм. Безделието, чиято единствена цел е продължаването на това състояние, доколкото е възможно, води до упадък или война, защото мирът и безделието се нуждаят от чести прочиствания. След не повече от сто години машините ще се превърнат в роби — роби, които няма да се бунтуват; а човечеството, евентуално ще се превърне в класата на

безделниците. С тази разлика, че времената на клизмите и кръвопусканията безвъзвратно са отминали.

39

Изглежда, че еволюцията винаги се опира на някаква сила, подобна на обсебеността от парите, защото животът е по-лесно да бъде организиран, ако имаш под ръка някаква сила. Такива сили неизбежно поставят човечеството в положението на Мидас, а в този случай — почти в буквален смисъл. Непреодолимото желание да се открият по-евтини методи за производство, като автоматизацията например, най-накрая унищожава самото желание. Ние се стремим към наградата, получаваме я и тогава откриваме, че истинската награда винаги е следващата. Автоматизацията може да изглежда самоцелна като купуването на удоволствие; но тези лъжливи самоцели просто ни отвеждат до мястото, откъдето можем да видим, че не отговарят на очакванията ни.

ЗАДЪЛЖЕНИЯТА НА СВОБОДНОТО ВРЕМЕ

40

Пуританите не одобряват бездействието заради липсата на задължения, заблуждавайки се, че на труда му е присъщо благородство. Тази исторически обяснима необходимост да се подчертае достойнството на труда е предприета с единствената цел да се оправдае получаването на възнаграждение; тя е създала атмосфера, в която прекалено многото външни удоволствия и наслади бързо втръсват. Погрешно е да се смята, че за един човек, за когото от дълго време е било нормално да се радва на триседмичен годишен отпуск, непременно ще се почувства по-щастлив, ако изведнъж му се даде шестседмичен отпуск. Каквато и да е ситуацията, в която се намираме, ние се опитваме да извлечем от нея някаква относителна компенсация; затова в ситуация, в която страничният наблюдател не открива никаква възможност за щастие, един *habitué* винаги намира някакъв повод за щастие. И ако човек действително открие възнаграждение в дадено положение, то той почти сигурно е *habitué*. Нашата способност да получаваме удоволствие зависи от ситуацията, в която е трябвало да се научим да го откриваме.

41

И така, първото задължение на свободното време е да се научим да му се наслаждаваме; а това изглежда далеч по-трудно, отколкото биха искали да ни внушат оптимистите. Досега нито един профсъюз не е призовавал своите членове да стачкуват за по-малко заплащане и за увеличаване на работното време; но е възможно да настъпи и този миг.

42

Второто задължение на свободното време повече прилича на едно от предишните. То се състои в споделяне с другите, тоест предоставяне на част от него на онези, на които не достига.

43

Бедността е контраполюсът, който ни движи сега; не след дълго тази роля ще играе невежеството. Гладният мозък, а не празният стомах; недостигът на знания и опит, а не липсата на храна. Обществото на свободното време като начало трябва да е общество на малцинството. Контраполюсът на невежеството лесно ще бъде открит извън неговите граници. Основното задължение на първите общества, разполагащи с достатъчно свободно време, ще бъде образованието и увеличаването на свободното време в по-изостаналите държави в света. Не може да съществува никакво истинско свободно време, докато то не бъде разпределено равномерно по целия свят.

44

Именно тази е голямата промяна, която трябва да настъпи в човешката история. Богатите общества трябва да раздадат не само излишъка от парите си, но също така и излишъците от свободно време и възможности за образование.

45

Всичко това никога няма да се случи без планиране, най-вече планиране и преориентиране на нашите образователни системи. В „Майор Барбара“, [Джордж Бърнард] Шоу показва, че е немислим какъвто и да било морален напредък преди постигането на икономически прогрес. В някои страни такъв икономически напредък вече е постигнат до голяма степен; но няма никакви признаци за каквато и да било промяна в образователните им системи. Те все още обслужват нуждите на първия етап — конкретния икономически резултат, за който настоява Андрю Ъндършафт^[4], и не отговарят на представите на дъщеря му Барбара за истинско образование.

МАСОВАТА СМЪРТНОСТ

46

Над цялата ни обсебеност от парите и над стремежа ни към равномерно разпределение на щастието като черен облак е надвиснал проблемът с увеличаването на световното население. Това е най-големият ужас на настоящата ситуация.

47

При сегашното ниво на раждаемост населението на света ще се удвои в рамките на петдесет години. Още докато са живи повечето от нас, всеки проблем, причинен от пренаселването — неврозите на големия град, трафикът, гладът, инфлацията, мръсният въздух, унищожаването на природата, обезличаването на индивида — ще се задълбочи поне двойно. При тези обстоятелства човешките и икономическите ресурси, насочени към космически пътешествия и ядрена надпревара, дават най-изумителния пример за суета и разточителство в момент, в който човешката цивилизация е заплашена от загиване.

48

Две са главните възражения срещу контролираното намаляване на раждаемостта — че подобно контролиране е неморално и че то е неправилно от гледна точка на еволюцията.

49

Към групата на „моралната“ опозиция се числят три основни лагера: религиозни, политически и личностни.

50

В миналото църквата насърчавала раждаемостта, водена от доста съмнителни съображения: на бял свят идвали повече религиозни последователи, а големите фамилии създавали или увековечавали икономическата ситуация, при която бедността, невежеството и отчаянието тласкали жертвите в „прегръдките“ на църквата. Подобни стратегии обаче имали ефект само в среди, доминирани от свещеници, каквито днес почти не съществуват, с изключение на няколко изостанали страни.

51

Има един много по-убедителен религиозен аргумент и той е следният: контролът над раждаемостта насърчава безразборните сексуални връзки и особено съпружеските изневери. Това е трудно да се отрече, но също толкова трудно е да се докаже, че ограничаването на контрола на раждаемостта (преследването на безразборните сексуални отношения) ще донесе стабилност на обществото. Течението на еволюционния поток е съобразено със сексуалната свобода. Въпросът вече не е в това потокът да бъде препречен, а да бъде контролиран. Всъщност той е много по-опасен от водата.

52

Някои религиозни представители все още вярват, че контролът над раждаемостта противоречи на Божията воля. Но „Божията воля“ не е против предпазните парапети, инсектицидите, хирургията, компютрите, антисептичните средства, вълноломите или пожарните команди. Защо тя позволява всички тези форми на научнообоснован контрол (като с някои се злоупотребява) над случайността в живота, а не допуска контрол на раждаемостта?

53

Друг абсурден религиозен аргумент е следният: предпазването е убийство, защото то пречи да бъде заченато дете. Тази доктрина обаче, дори и ако някой приеме нейните предварителни уговорки (че ние съществуваме още преди да сме заченати), засяга сериозни проблеми. Съществуват хиляди начини да се попречи на зачеването на едно дете, без да се прибегва до специфични противозачатъчни средства. Трябва ли съпрузите да заминават в командировки? Извършват ли те убийство, като отсъствайки пропускат момента, благоприятен за зачеване? Дали всички сексуални пози, които не са подходящи за зачеване, също са убийство?

54

Можем да попречим на зачеването на едно бебе; но не можем да убием незаченатото бебе. Всички закони изискват наличието на труп.

55

На нас ни е дадена свобода, за да контролираме; не може да има специални области, в които контролът е напълно забранен, в които, с други думи, ние сме обречени да не сме свободни.

56

Противниците, водени от политически съображения, заявяват следното: всяка силна държава се нуждае от многобройно население, а колкото по-висока е раждаемостта, толкова повече войници и работници ще има тя.

57

След появата на атомното оръжие става ясно, че във военно отношение са важни не броят и количеството, а владението на технологиите; тази ситуация започва да се очертава веднага след

изобретяването на картечницата. Дори от гледна точка на конвенционалните военни стандарти днес всяка страна в света може да се смята за пренаселена.

58

С навлизането на автоматизацията [на производството] става съвсем ясно, че все повече неквалифицирани работници в целия свят ще останат без работа. Една консервативна оценка на безработицата в най-развитите страни на света през 1967 г., показва, че *на всеки четирима работещи се пада един безработен.*

59

Необходимостта от големи семейства може да се отстоява само в условията на немеханизираната аграрна икономика, като например тази в Индия; но дори и да се съгласим с тези доводи, съвсем ясно е, че те ще бъдат необходимост само докато светът позволява подобни икономики да останат немеханизирани.

60

Противниците, водени от личностни съображения, заявяват следното: изборът на големината на семейството е една от последните възможности за избор, която е останала на пълнолетните хора в цивилизованото общество. Да бъдат заставени да ограничават размера на семействата си, ще е равносилно на предаване на последната крепост на индивидуалността. За мен тези аргументи са най-приемливи; но и те не издържат под натиска на реалността. Причината за решението да имаш или да нямаш определен брой деца далеч не е само въпрос на личен избор. Ако мъж и неговата съпруга решат да имат шест деца, решението засяга цялото им общество и техния свят, далеч надхвърля рамките на техните собствени права като индивиди и надминава границите на тяхното собствено съществуване.

61

Проучванията на американски социолози са установили един зловещ страничен ефект на икономическия просперитет — „допълнителното“ дете се превръща в желан и достъпен придатък към пълноценния охолан живот. Оттук то става символ на благоденствие и успех в живота. Многодетните семейства винаги са били насърчавани от политиците и свещениците; лесно е да се предизвика преклонение пред тези велики божества — Мъжката сила и Плодовитостта. Но в свят, в който децата умират от глад, едно дете повече в семейството е лукс, който благоденстващите щастливци нямат право да си позволят. Ако започнем да твърдим, че сме свободни да се размножаваме като зайци, то еволюцията ще се погрижи да започнем да измираме като зайци.

62

Третата категория противници твърдят, че от гледна точка на еволюцията е погрешно раждаемостта да бъде контролирана. Съществува [своеобразен] егоизъм на поколенията: нека нашите деца се оправят сами. А има и един по-убедителен аргумент, който гласи: нашите възможности за размножаване вървят (и трябва да вървят) ръка за ръка с възможностите ни за осигуряване на прехрана. Но според тази теория от типа „размножавайте се смело“, за да останем здрави, трябва постоянно да пребиваваме в състояние на тежка криза. Трябва да строим нашите лодки с дупка на дъното, а после да изпомпваме водата.

63

Дори ако можехме да изхраним население два пъти по-многобройно от сегашното, при това по-добре, отколкото сега, няма гаранция, че толкова пренаселен свят ще бъде по-щастлив от един нормално населен свят. *Хората се нуждаят не само от храна, а всичко друго, от което те имат нужда, е най-качествено, когато населението е по-малобройно; това са мирът, образованието, пространството и индивидуалността.*

64

Бъдещето със сигурност ще покаже, че апатичното ни отношение към контрола на раждаемостта е най-голямото безразсъдство на нашето време. Ясно ще проличи, че една грамадна структура в нашите общества е била напълно ненужна, била е само естествен резултат от наличието на прекалено много гладни гърла, на прекалено много безработни, на които трябва да се осигури работа. Но най-вече ще стане ясно, че свръхнаселеността превръща прогреса в регрес. Колко модерни изобретения, колко икономически теории не са прогресивни по своята същност, а представляват отчаяни опити да запушат пробойните в потъващата лодка? Колко много изобретателност и енергия се изразходват само за да се задържим на повърхността, вместо да се придвижим напред?

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

65

Обсебените от парите общества създават неудовлетворени мъже и жени, защото възможността и стремежът да се купува водят до пристрастяване като хероина и в крайна сметка са не по-малко опасни. Човек винаги умира недоволен, че не е получил достатъчно. Такива общества създават хора с чувство за вина, защото прекалено малко притежават прекалено много, а прекалено много са жестоко наказани за своите невинна бедност и невежество. Зад всеки шилинг, всеки франк, всяка марка, рубли, долар стои изтощеното от глад дете, нашето бъдеще, изпълненият със завист и глад бъдещ свят.

66

Научно погледнато, ние знаем повече един за друг, но въпреки това ставаме все по-самотни и изолирани, подобно на отдалечаващи се галактики. В резултат повечето от нас се съсредоточават върху извличането на колкото е възможно повече удоволствие за себе си в тази очевидно безсмислена и явно изпълнена с опасности вселена. Държим се така, като че ли сме родени в килия на осъдени на смърт; осъдени на опасна епоха, на неизбежно изстребление; на съществуване, чиито единствени забележителни аспекти са, че е абсурдно кратко и че приключва с тотално изчезване на възможността за наслаждение. Това,

което ни опустошава, действа като шило — в две посоки едновременно. Присъща ни е не само дразнещата неспособност да получим всичко, което искаме, но и безпощадно завладелият ни страх, че от гледна точка на смъртно очертаващата се, но много по-богата човешка реалност стремежите ни са лишени от каквато и да било стойност. Никога досега не е имало толкова много „празни“ хора по света, напомнящи огромна купчина празни раковини, покрила морския бряг.

67

Навсякъде виждаме необходимостта от промяна и само тук-там — удовлетворяването ѝ. Така стигам до жизненоважния фактор — образованието.

---

[1] Олдъс Хъксли (1894–1963), английски писател. Смятал е, че науката унищожават хуманните и политическите ценности; тази идея е намерила отражение в романа му „Прекрасният нов свят“ (1932), описващ тоталитарно общество, чиито членове не се съобразяват с индивидуалното човешко достойнство и се прекланят пред науката и машините. — Бел.прев. ↑

[2] *Laissez-faire* (фр.) — теория, съгласно която държавата трябва да се намесва възможно най-малко в икономическия живот. — Бел.ред. ↑

[3] Университет (*universitas* — лат.) — съвкупност, общност; висше учебно заведение, в което се изучава съвкупност от дисциплини, съставляващи основата на научните знания. — Бел.прев. ↑

[4] Ъндършафт и Барбара — основни герои в пиесата на Шоу. — Бел.ред. ↑

9. НОВОТО ОБРАЗОВАНИЕ

1

Понастоящем почти цялото ни образование е насочено към постигането на две цели: да се обезпечи материалното благосъстояние на държавата като цяло и да се постигне висок жизнен стандарт за отделния човек. Затова съвсем не е чудно, че обществото е обсебено от парите, след като цялостната насока на образованието предполага, че подобно обсебване е не само нормално, но и желано.

2

Независимо от факта, че сега получаваме почти универсално образование, ние живеем в една от най-слабо образованите епохи от гледна точка на качеството, именно защото навсякъде образованието е отстъпило пред икономическите потребности. Малцината избрани щастливци през XVIII в., през епохата на Ренесанса, в древен Рим и древна Гърция са получавали далеч по-добро образование в сравнение с нашето. Целите на образованието през всички тези периоди са били далеч по-възвишени от днешните; по един забележителен начин то е съумявало да разкрие пред учениците уменията за вникване и получаване на удоволствие от живота, както и отговорностите им пред обществото. Естествено, днес повечето факти и предмети от старото класическо образование не са ни особено необходими; естествено, че това образование е било продукт на една до голяма степен несправедлива икономическа ситуация, но в най-добрия си вид то е постигало нещо, до което съвременните образователни системи дори не са приближавали — хармонично развита човешка личност.

3

Доброто образование трябва да преследва четири основни цели. Първата е в основата на всички съвременни системи: подготовката на ученика за неговата икономическа роля в обществото. Втората е изучаването на законите на обществото и на държавното устройство. Третата — стремежът към постигане на богатство и дълбочина на съществуването. Четвъртата цел е изграждането на онова чувство за относителна компенсация, което човекът за разлика от всички останали форми на живот отдавна е изгубил. С други думи, трябва да подготвим ученика първо за осигуряване на нужните му средства за живот и съществуване, след това за съвместен живот с другите хора, после да умее да се наслаждава на собствения си живот и най-накрая — да вниква в целите (а в крайна сметка — в справедливостта) на човешкото съществуване.

4

Между първата и останалите три цели има две важни различия. От гледна точка на държавата те дори се намират в известно противоречие. Икономиката не е заинтересована работниците да проявяват прекалено голямо внимание към целите на обществото, да откриват радостта в живота и да се интересуват от фундаменталните въпроси на съществуването; тя се нуждае не от интелигентни и независими личности, а от умни и послушни винтчета. И понеже позицията на държавата винаги е била от голямо значение при определянето на характера на образователната система, трудно можем да очакваме политиците и администраторите да проявят някакво желание за промяна.

5

Втората особеност е следната: докато първата цел на образованието, насочена към правилното икономическо обучение, съвсем естествено ще зависи от икономическите условия на съответната държава и следователно ще е различна за всяка отделна държава, останалите три цели почти не се различават, тъй като всички се намират в една и съща човешка ситуация и сме надарени с едни и същи човешки чувства. На практика обучението в тези три области

може и трябва да бъде еднакво навсякъде по света. Но това също е заплаха за идентичността на държавата; то е още едно основание за „защитниците“ ѝ да се противопоставят на въвеждането на универсално образование за всички.

6

Твърдението, че най-добрите университети или поне тези в по-богатите и в по-напредналите в културно отношение страни, вече предлагат такова обучение, може да бъде оспорено. Оксфорд и Кеймбридж, Харвард и Йейл, големите нови университети в Калифорния, Сорбоната, Екол Нормал и други престижни образователни центрове без съмнение осигуряват културна среда, в която студентите *могат* да постигнат тези три останали цели, ако имат нужната нагласа и разполагат с нужното време. Но и тук съществува един неутрализиращ фактор — изпитната система. В недалечното минало оценяването на студентите при полагането на изпити бе основна функция на университета (а и на училището от всякакъв вид). Даваме си сметка, че именно така най-добрите студенти ще заемат свободните места. Но това веднага разкрива същността на изпитната система — отчаяно средство в отчаяна ситуация, аналог на купонната система през военно време.

7

Всички злини в историята могат да бъдат обяснени с недостига на училища. А недостигът на училища в нашето съвремие е най-осезаемият в цялата история на човечеството. Колкото по-голяма нужда от равенство изпитваме, толкова повече образование ни е необходимо; с колкото повече средства за общуване разполагаме, толкова по-осезаема нужда от него изпитваме; с колкото повече свободно време разполагаме, толкова по-силно е желанието да се научим да го използваме; колкото повече нараства населението, толкова по-голяма е необходимостта от училища.

8

Всяка епоха крие специфичен риск. За нашата рискът е в това, че допускаме половината от световното население да умира от глад, а девет десети от него да изпитва глад за образование. Нито един биологичен вид не може да си позволи да остане невеж. Такъв лукс е възможен само в свят, в който видът няма никакви врагове и не е зависим от случайността и от законите на еволюцията.

УНИВЕРСАЛНИЯТ ЕЗИК

9

Преди да преминем към концепцията за универсалното образование, трябва да разгледаме концепцията за универсалния език. Преподаването е преди всичко комуникация, а комуникацията е невъзможна без общоразбираемо средство за общуване. Следователно нуждаем се от език, който да бъде преподаван като универсален втори език.

10

Вече е абсолютно ясно, че опитите да се създаде такъв език по изкуствен начин (есперанто, идо и други), са претърпели провал. Вероятно благородното желание на техните създатели да задоволят националната си гордост, като обединят напълно несъпоставими елементи от различни езици, е довело до абсурдна непрактичност, тъй като е била унищожена всякаква надежда да се намерят учители, за които езикът да е роден; не съществува изпитан модел, който да бъде използван като база за развитие; а вероятно най-лошото е, че тези псевдоезици не дават възможност за създаване на литературни произведения.

11

Четири са необходимите условия, на които трябва да отговаря един универсален език:

1. Да бъде изграден върху вече съществуващ световен език.
2. Да бъде аналитичен, а не синтетичен. (Синтетичните езици включват смислови и синтактични признаци в състава на думата — тоест имат признаци за род, падеж, извънредно разнообразен словоред;

аналитичните езици имат значително по-малко подобни особености и много повече зависят от строго спазвания словоред.)

3. Да има фонетична система за правопис, базирана на ограничен брой символи.

4. Да предлага както ефективен и елементарен начин на общуване, така и продуктивен, приспособим и по-сложен вариант.

12

Веднага можем да изключим един език, който се говори от най-голям брой хора — китайският. Неговите писмени знаци са обезкуражаващо многобройни; произношението му е тонално (значението може да зависи от мелодиката); има извънредно развита система от диалекти; и както всеки преводач на китайска поезия добре знае, този език е отчайващо неточен в семантично отношение.

13

С едно-единствено изключение всички основни европейски езици — романски, германски или славянски по произход, са запазили прекалено много синтетични черти в синтаксиса, склоненията и спреженията. Същото се отнася и за арабския. Колкото интересни и развити да са формите за род, колкото и богати да са глаголните и именните системи в литературен смисъл, от филологична гледна точка те са излишно претрупани. Всеки, решил да създаде нов език, който да е лесен за изучаване и да има практическо приложение, би ги отхвърлил веднага.

14

От всичко казано дотук стигаме до неизбежното заключение, че най-подходящ кандидат е английският език. *De facto* това вече е вторият световен език; всеки преподавател по чужди езици знае, че измежду всички основни езици английският е в най-малка степен синтетичен, следователно и най-лесен за изучаване. Ако ние, британците и американците, си въобразяваме, че той е придобил такова повсеместно разпространение само заради нашето минало и сегашно политическо влияние, дълбоко се заблуждаваме. Все повече

чужденци говорят английски не защото ни обичат и ни се възхищават, а защото този език е най-доброто средство, с което разполагат.

15

Предимствата на английския са големи. Според броя на хората, говорещи този език (като майчин), той е вторият по разпространение в света, а като чужд език е най-широко разпространен. Неговите диалекти за разлика от тези на китайския език са до голяма степен взаимно разбираеми. Това е езикът на една богата литература, както стара, така и съвременна; той притежава богати ресурси и възможности за развитие. Азбуката му е проста и е идеално пригоден както за прости, така и за сложни начини за изразяване.

16

Разбира се, английският има и недостатъци. Правописът му (сравнен с този в италиански език) е далеч от фонетичния. В него са се запазили някои характеристики на синтетичен език, в това число досадни изключения при спреженията. В някои разговорни форми (например в британския английски) той се е превърнал в почти тонален език, изобилстващ с едва доловими нюанси в значението, зависещи от незначителни (за един чужденец) промени на ударението. Неговото лексикално богатство — два или три пъти повече думи, отколкото в повечето европейски езици — също създава проблеми при употребата му.

17

Необходимите промени не са толкова невъзможни (освен за онези от нас, за които английският е роден). Най-наложителни промени са необходими във фонетичната система за правопис (това не само ще улесни правописа, но ще спомогне и за правилното произношение). Още никой не е дал изчерпателен отговор на аргументите на Бърнард Шоу в полза на тази стъпка. Евентуалните подобрения в сегашната азбука са много малка цена за огромната им полза за езика.

18

Втората област, в която са необходими подобрения, е тази на изключенията в спреженията, именните форми и синтаксиса. Проблемът е далеч по-труден, най-вече поради това, че много изключения са свързани с най-разпространените думи. Достатъчно е някой да се опита да приложи тези идеи за премахване на изключенията при изречение като: „*I saw the men working hard*“ като го превърне в „*I seed the mans working hardly*“^[1], за да осъзнае колко много са клопките. И въпреки това множество „болни“ проблеми от този род могат да се отстранят без опасност от двусмислие.

19

Езикът е инструмент, при това най-важният, с който разполага човек. Не трябва да допускаме нито едно препятствие по пътя към едноезичния свят — нито предразсъдъците на лингвистичните шовинисти, нито (ако сме англичани) нашето отвращение към варварски звучащите нововъведения в нашия език. В известен смисъл това е отговорност на говорещите английски език. Наше задължение е да усъвършенстваме инструмента за неговата специфична задача. Всички данни сочат, че останалата част от света с радост ще се научи да го използва.

СЛЕДВАЩИТЕ ТРИ ЦЕЛИ НА ОБРАЗОВАНИЕТО

20

Образованието е онази дейност, която е от най-съществено значение за обществото, и именно поради това с него най-често злоупотребява всяка властова система — била тя религиозна като през Средновековието или политико-икономическа като през последните стотина години. На практика то е било подлагано на силен натиск още от времето на възхода на великите религии през първото хилядолетие. В много отношения образователните теории на древните са по-модерни (в по-малка степен покварени от политически и икономически интереси), отколкото появилите се по-късно, а и останалите три цели на образованието, които разкривам тук, не са моя

идея. Те са били формулирани през трети век след Христа от големия философ неоплатонист Плотин^[2]. Той настоявал за образование, насочено навън — гражданско и обществено, както и за образование, насочено навътре — към личността, даващо възможност за себеизява; и накрая, синоптично образование, което би позволило на учащия да вникне или поне да се опита да разбере сложната същност на човешкото битие. Тук не е мястото за детайлно разработване на схемата за трипосочно образование, но е необходимо да се занимаем с някои от основните нужди и проблеми. Най-голямата пречка за създаването и установяването на единна програма за всеобщо хуманно образование несъмнено е национализмът.

НАЦИОНАЛИЗЪМ

21

Национализмът е низък инстинкт и опасно оръжие. Отнемете от която и да било страна онова, което тя дължи на други страни; а после, гордейте се с нея, ако можете.

22

В бедната страна патриотизмът означава да вярваш, че ако тя беше богатата и силна, щеше да е най-прекрасната. В богатата страна патриотизмът означава да си убеден, че тя е най-прекрасната, защото е богатата и силна. По този начин патриотизмът се превръща в желание да получиш онова, което другите притежават, или да не дадеш на другите възможност да получат това, което ти имаш. Накратко, това е един аспект на консерватизма, животинската завист и животинския егоизъм.

23

Най-важното не е, че сте имали късмета да се родите в една от най-преуспелите — най-богатите и най-силните страни, а че други не са имали това щастие. Вие не сте гладуващ индийски селянин, но бихте могли да бъдете. А това че не сте, не е повод за самодоволство, а импулс за благотворителност и загриженост. Истинското поле за изява на патриотизма са изкуството и културата, а не политиката.

24

Някога хората са били единни в племето, в града, в черквата, в политическата партия. Сега те се превръщат в свят от изолирани индивиди. Старите обединяващи връзки се разпадат; връзките на езика, на обичаите, на общата история. Явлението е положително. Ние се разединяваме, за да се обединим в единствената стойностна общност: единното човечество.

25

Образованието трябва да разкрие на човечеството единството на ситуацията в съзнанието на всеки човек и на всяка територия: общи затруднения и общо съществуване, общо право на компенсация и общо оправдание и справедливост. Затова то трябва да учи децата да виждат недостатъците на обществото, а като ги учим, водени от националистични подбуди, да представят лошото за добро, ние ги учим да постъпват като нас. Лошият пример има дълъг живот.

26

Това, което държавата и системата смятат за добър учител, и това, което в действителност е добрият учител, са две различни понятия. Добрият учител никога не преподава само своя предмет.

27

Днес повече от всякога имаме нужда от такива учители, защото вече няма съмнение, че след петдесетина години преобладаваща роля в преподаването ще играят машините. За всички, които гледат на образованието само като на запаметяване на факти и на методи, допринасящи за развитието на икономическите системи, това е една чудесна перспектива. Нито един учител не може да се сравни с добре програмиран компютър по отношение на степента на владение на научните факти в своя предмет или на ефективността при предоставянето на информация.

28

За тази механистична ерес вече споменах при разсъжденията си върху християнството. *Най-добрият метод не е този, който е най-ефективен на теория, а този, който е най-ефективен при определена ситуация.* Опасността, която ни застрашава в недалечно бъдеще, е сами да се механизираме до такава степен, че да започнем да приемаме за най-добър учител този, който най-добре владее фактите в своята дисциплина. Ако повярваме в това, ще попаднем под тиранията на компютрите — с други думи, под тиранията на най-лошата поради своята универсалност форма на национализъм в човешката история.

29

Но не всичко в тази перспектива е толкова мрачно. Има много области, в които компютърът-учител е добре дошъл и навлизането му ще даде повече свобода на учителите да преподават предмети (може би и да прилагат по-правилен *метод на преподаване*), в които те са незаменими. Една от най-първостепенните цели на трипосочното образование за човечеството, което аз отстоявам, ще бъде да се неутрализира или да се отложи във времето налагането на компютъра в определени области.

ИЗКУСТВО И НАУКА

30

Специфичният проблем за компютъра-учител ни отвежда до следващия голям проблем: за истинската роля на науката и изкуството в живота на човека.

31

Всеки от нас трябва да притежава солидна подготовка по всички фундаментални науки и да познава тайната, опората на разума, а именно, научния метод. Обширни области от науката обаче са отдалечени от всекидневния живот; според мен най-важни за образованието са онези, които унищожават предразсъдъците, суеверието и невежеството — фактори, несъмнено пагубни за

обществото. През март 1963 г. стотици жители на Бали станали жертва на вулканично изригване, понеже отказали да напуснат домовете си. Те смятали, че всеки, който се опита да избяга, ще бъде наказан от боговете^[3]. Нашият свят изразходва милиони за изследване на планети, за които се знае, че са непригодни за живот, същевременно позволява тук, на Земята, да процъфтява такава смъртоносна глупост.

32

Науката оказва две основни въздействия върху онези, които се занимават с нея. Едното, изцяло благотворно, е евристичното^[4], тоест подтиква учения да разсъждава и да прави открития за самия себе си. Ясно е, че в този аспект на науката са ни необходими колкото е възможно повече знания. Но другото характерно въздействие на науката е нож с две остриета. Това е тенденцията да се анализира, да се разделя цялото на съставните му части. Очевидно е, че анализът е много съществена част от евристичния процес, но както при някои лекарства неговите странични ефекти могат да бъдат извънредно опасни.

33

„Чистият“ аналитик дотолкова свиква да разглежда материята като проява на определени принципи, подлежащи на проверка и доказване, че се дистанцира от тях. Между него и реалния свят се изпречат законът, обяснението, необходимостта да се категоризира. Всичко, до което Мидас се докоснал, се превръщало в злато; всичко, до което този тип учен се докосне, се превръща (в резултат на неговия анализ) в своя функция.

34

Оттук произтича още една опасност. Сложността на съвременната наука е толкова голяма, че специализацията е жизненоважна не само заради научната и икономическата ефективност, но и заради спецификата и характера на човешките умствени способности. Ученият-енциклопедист вече не съществува не

защото е изчезнало желанието да бъде такъв учен, а защото *областите на знанието* са прекалено многобройни и прекалено сложни.

35

„Чистата“ наука и „нечистата“ икономика задължават учения да прекара по-голямата част от живота си на мислител, отдалечен донякъде от реалния живот на своето общество; встрани от истинския дух на своето време. Резултатът е характерното и напълно очаквано двуличие на съвременния учен: морален образ от гледна точка на науката и неморален — от гледна точка на обществото. Учените притежават вродена склонност да се превръщат в роби на държавата.

36

Научната мисъл в качеството си на абсолютно научна мисъл се превръща в ненаучна. Ние се намираме на такъв исторически етап, в който научният полюс е доминиращ; но на всеки полюс съответства контраполюс. Ако ученият анализира, стигайки до най-малките частици, някой трябва да ги синтезира; ако ученият разделя, някой трябва да събира. Ако ученият вниква в най-малките подробности, някой трябва да ги обобщава. Ако ученият дехуманизира, някой трябва да хуманизира. Ако ученият загърбва онова, което засега (а може би и завинаги) е недостъпно за научно доказване, някой трябва да се обърне с лице към недоказаното.

37

Изкуството, дори и в най-елементарните си форми, изразява истини, които са прекалено сложни, за да бъдат изразени от науката, или поне убедително изразени. Това съвсем не означава, че в известен смисъл науката стои по-ниско от изкуството, а само, че те имат различни цели и различно приложение. Изкуството е човешка стенография на знанието, върховен израз, алгебра, колосална концентрация (когато става дума за велико изкуство) на галактики от мисли, факти, спомени, емоции, събития, преживявания, сведени до

десет реда от „Макбет“, шест такта от Бах, квадратен сантиметър от платно на Рембранд.

38

Някои научни закони може би изглеждат аналогични на великото изкуство; те съсредоточават безброй трилиони феномени в едно-единствено твърдение. Това твърдение обаче е абстракция, а не концентрация на реалността.

39

У всяко изкуство е заложена тенденция то да се превърне в наука или в занаят, но основната му тайна е, че творецът постоянно надминава всичко, което биха предвидили науката или занаята в изкуството и винаги излиза от рамките на научното описание и научната преценка на това що е изкуство и какво е добро или лошо изкуство.

40

Изкуството винаги е комплексно и надхвърля пределите на науката. То подчинява всички компютри. Бихте могли да въведете в компютър данните за вкусовете на хиляда музикално надарени хора, а машината да композира „тяхна“ музика, но така ще пренебрегнете великия принцип, че произведение на изкуството е преди всичко онова, което би могло да бъде сътворено само от един човек. Това е ситуация от типа „един пред лицето на всички“, а не „един в полза на всички“.

41

Науката е това, което машината може или би могла да направи; изкуството е онова, което тя никога не би могла да направи. Ето определение на това, което изкуството би трябвало и трябва да представлява за човечеството; а не отхвърляне на вече доказания факт,

че науката е способна да възпроизведе по великолепен начин подобие на изкуство.

42

Добрият учен прерязва пъпната връв между собствената си личност, своите емоции, своето „аз“, от една страна, и своето творение, открития от него нов закон, феномен или свойство. Доброто произведение на изкуството винаги е неделима част, второ „аз“. Науката разделя идеята от възплъщението, докато изкуството я възплъщава.

43

Съблазнително е да се разглеждат художествените произведения като феномени, които могат да бъдат най-добре разбрани, ако бъдат научно анализирани и класифицирани; оттук произлизат науки като история на изкуството и критика. Оттук произтича и заблуждението, че цялото изкуство се съдържа в науката, която може да го опише, оцени и категоризира; така възниква смехотворното убеждение, че в края на краищата изкуството е „по-нисше“ от науката, което е равносилно на това природата да е подчинена на естествознанието.

44

Придаването на научен характер на изкуството, така типично за нашето време, е абсурдно. Именно науката е освободила изкуството от оковите му, а сега го оковава. Преди всичко тя се опитва да даде рационално обяснение на онова, което е най-съкровено за изкуството — мистерията. Та нали истинската наука се опитва да изключи, а истинското изкуство съзнателно търси мистерията, фатално опасна за първото и жизненоважна за второто.

45

Разбира се, не възнамерявам да отричам ползата от научната критика на изкуството, иначе казано, неговата естествена история. Но

бих искал да рухне представата за това, че изкуството е псевдонаука; че е достатъчно да *познаваш* изкуството; че изкуството е познаваемо, както са познаваеми електрическата верига или заешкият ембрион.

46

Науката и изкуството боравят с различни инструменти и езици; различни на пръв поглед са представите им за жизненоважните стойности в съществуването, следователно имат и привидно различни цели; различни са начините им на мислене, макар че всички велики учени са в известен смисъл творци, а всички велики творци, са в определен смисъл учени, тъй като имат една и съща човешка цел: да намерят правилния подход към реалността, да я разкрият и да я изобразят със символи, да я обобщят и да убедят [останалите] в нея. Всички сериозни учени и творци се стремят към едно — истина, която никой няма да пожелае да промени.

47

Всяко символизиране — а науката и изкуството като цяло представляват символизиране — е опит за издигане над времето. Всички символи обобщават и насочват вниманието към отсъстващото, изпълняват ролята на инструмент, позволяват ни да контролираме движението си по реката на времето, и поради това са опит да контролираме времето. Науката се стреми да бъде точна и да съответства на всяко събитие във всяко време, докато изкуството се стреми да бъде събитие във всяко време.

48

Нито една от двете — научно отразената или художествено отразената реалност, не е „най-истинската“ реалност. „Истинска“ или „реална“ реалност е равносилно на безсмислена педантичност, абсолютна несвързаност, пълна изолация и всеобхватно разединение. Тя е празен лист хартия; ние не наричаме хартия нашите рисунки или нашите чертежи. Нашите интерпретации на реалността не са „самата“ реалност, както празният лист хартия не е рисунка или чертеж. Нашите

рисулки, чертежи и изчисления са във висша степен псевдореалност, но те са единствената реалност, която ни интересува, защото само тя ни засяга.

49

Заниманието с изкуство или изкуства е също толкова необходимо за хармоничното развитие на човека, колкото и придобиването на научни познания. Тази необходимост не произтича от същността на изкуството, а от това, което изкуството прави с твореца.

50

Всички произведения на изкуството са източник на удоволствие и на знание преди всичко за самия творец, а чак след това за останалите хора. Получаването на удоволствие и знание произтича от обясняването на самия себе си чрез себеизразяването; чрез откриването на своето „аз“ и на всяко отделно „аз“ в общото цяло, отразено в огледалото на сътвореното от отделната личност.

51

При всяко добро образование изкуството и науката трябва да са равнопоставени. Днес обаче те не са равнопоставени, тъй като повечето учени не са истински учени, тоест евристично настроени търсачи на знание, а технолози, които само го прилагат аналитично. Характерно за технологичния възглед за живота е, че поради особеностите на своята природа той налага във висша степен механичен и емпиричен подход в областта си; истинската опасност обаче е, че сега този подход се прилага и във всички други области. За човек с технологична нагласа изкуството сигурно изглежда едно напълно ненужно занимание, понеже нито то, нито неговото въздействие може да бъде преценено посредством какъвто и да било достоверен метод.

52

Истинският учен никога няма да отхвърли изкуството, никога няма да го подцени или да се отнесе към него с пренебрежение; именно това аз смятам за почти фундаментално определение за истинския учен. По същия начин и истинският творец се отнася към науката.

53

Днес (особено в Америка) ставаме свидетели на опит да се превърне изкуството в разновидност на псевдотехнологиите. На курсове, известни с ужасяващо нелепото название „творческо писане“, се разпространява идеята, че е напълно достатъчно да се овладеят техниките, за да се постигне добър резултат; затова сега съществува цяла армия от писатели и художници, отличаващи се с поразителна псевдотехнологична празнота.

54

Техните произведения са остроумно изградени, модно изкусни и изкусно модни, но крайният резултат е само [механичен] сбор от детайли. Когато се възхвалява техниката, се възхвалява всичко. Налице е една съвършена отвън, но празна отвътре яйчена черупка.

55

Съвсем естествено, повечето от добрите и всички велики творци демонстрират умение във владенето на техниките. Но псевдотехнологичният творец прилича на риболовец, който смята, че най-важно е да знаеш как да боравиш с въдицата и да подбиращ правилно стръвта; докато най-важното всъщност е да знаеш в коя река да ловиш риба. На първо място е предметът и едва след това — неговото изразяване; днес обаче сме свидетели как цяла армия от автори, добре усвоили уменията да се изразяват, търсят нещо, което да изразят; една тълпа майстори-въдичари напразно мятат въдици на сред разорано поле.

56

Контрааргументът е следният: ако допуснем, че способността да изразяваш не е равнозначна на изразяването на нещо стойностно, то човекът, обучен да изразява, все пак е по-добре подготвен да долови достойното за изразяване от този, който не е подготвен. Аз съм убеден в обратното: обучението във владене на специални техники по-скоро ограничава погледа, отколкото го разширява. Ако обучавате някого да лови риба, като използва специални техники за риболов, той ще възприема света, изхождайки от позициите на владенето на тези специални риболовни техники.

57

Ако млад, начинаещ художник бъде обучен да „твори“ в стила на един или друг успял съвременен художник, наред с техниката на онзи, от когото се учи, той ще започне да придобива и неговия усет; тази възможност за безкрайно имитиране и безкрайно натрапване на нечий вкус, усет и възгледи за живота върху впечатлителните, млади, „подготвяни“ умове, е съществувала винаги, но никога не е била толкова реална и очевидно е една от най-неприятните перспективи пред действително сериозния и надарен художник.

58

Да бъдеш творец означава първо да откриеш себе си, а след това да изразиш себе си чрез избрани от теб средства. Сериозното обучение по което и да било изкуство трябвало да се състои от два курса: музееен и занаятчийски. Музейният курс само запознава с историята на изкуството и неговите паметници (всички стари майстори); занаятчийският курс обучава на основни практически умения — синтаксис, граматика, прозодия^[5], смесване на цветовете, академична рисунка, хармония, инструментален диапазон и така нататък.

Всяко обучение или защитаване на някакъв стил, специфичен усет или философия са пагубни; те са псевдотехнология, а не изкуство.

59

Покажете на младия моряк как да плава, но без да нагаждате компаса и да фалшифицирате картата така, че да плава само в една посока.

60

Да си творец не означава да си член на тайно общество; това не е занимание, незнайно защо забранено за по-голямата част от човечеството. Дори и най-непохватните, най-грозните, най-неопитните любовници правят любов; важна е самообитността на твореца, а не онази бездна, която според някои разделя Леонардо от посредствения човек. Не всекиму е дадено да бъде Леонардо; но и той, и ние сме от един и същи вид — геният е само единият край на стълбицата. Веднъж се изкачих на Парнас^[6], но между малкото селце Арахова в подножието и прекрасния връх (точно толкова прекрасен, както поетите винаги са го представяли) няма нищо друго освен склон; няма бездна, няма пропаст, няма място, за преминаването на което да са нужни криле.

61

Не освобождаваме едно дете от игрите и физическите упражнения само защото не е блестящ спортист. Само едно от десет деца не може да бъде образовано музикално. Поезията няма нищо общо с декламирането, с ученето наизуст или с четенето на текстове преди изпити. Поезията е откровение за теб самия, изразено с думи в ритмична стихотворна стъпка. Изобразителното изкуство постига същото, само че с форми и цветове вместо с думи.

62

Творецът в съвременния смисъл на думата е човек, постигнал благодарение на природния си талант онова, което ние би трябвало да постигнем чрез образование. Но всички съвременни образователни системи, повлияни от общия технологичен уклон, са прекалено ориентирани към науката за изкуството, с други думи — към история, класификация и критика на изкуството, и много по-малко към лично

творчество и създаване на индивидуални художествени произведения; все едно диаграмите, дискусиите, снимките и филмите за игри и физически упражнения са адекватен заместител на реалността. *Безполезно е да се създават условия за безкрайно наслаждение от изкуство, създадено от други автори, ако същевременно не се създават и съответни условия за лично творчество.*

63

Свободата е онова, което отличава най-доброто изкуство и най-добрата наука. И изкуството, и науката са най-големите врагове на тиранията и на догмата; те разтопяват всяка вкаменелост и разбиват всяко мракобесничество. Първо, творецът може да се съпротивлява просто защото има възможност да изразява съпротива; по-късно настъпва момент, в който изразената от него съпротива изразява самия него. Той става част от собственото си изкуство. Поетичната творба, която създавам днес, утре създава мен. Аз откривам научния закон; после законът открива мен.

ИГРИ

64

През изминалия век спортовете и развлеченията, които изискват спазване на правила и поддържане на социални контакти, придобиха особено важна роля. Според едно проучване приблизително сто и петдесет милиона души са гледали по телевизията финала на Световното първенство по футбол през 1966 г. Както при изкуството, и тук има вероятност да погледнем на игрите като на някакъв вид маловажна дейност за прекарването на свободното време. Но едновременно с увеличаването на времето за такива дейности, нараства и тяхното влияние в живота ни.

65

Игрите са много по-значими за нас и влиянието им е далеч по-силно, отколкото ни се иска да признаем. Някои психолози изхождат от фройдизма, за да обяснят символичните значения, които придаваме на игрите, на загубите и на победите в тях. Футболът представлява

двайсет и два пениса в преследване на една вагина; стикът за голф е стоманен фалос; царят и царицата в шахмата са Лай и Йокаста^[7]; всяка победа е своеобразна форма или на отделяне на изпражнения, или на еякулация, и така нататък. Подобни обяснения могат или пък не могат да имат значение при обсъждането на произхода на играта. За повечето играчи и зрители обаче много по-приемливо би изглеждало обяснението на Адлер^[8], че играта е система за постигане на превъзходство. Освен това тази система (подобно на печеленето на пари) до известна степен е човешкият отговор на нечовешката случайност в космическата лотария; възможността да спечелиш в играта е компенсация за невъзможността да побеждаваш извън нейния контекст. Този *raison d'être*^[9] на играта най-ясно проличава при игрите, основани на чистия късмет; докато много други игри пък се базират на изчисления риск, а онези, при които на практика няма риск, съдържат елемент на измама и некоректност. Бедата е в това, че от тази система на уравнивяване на случайността човекът преминава към възприемане на победителя не просто като късметлия, а като възплъщение на съвършенството, както днес възприемат богатия човек — синоним на съвършенство и успех.

66

Хората, които жадуват за престиж, открай време се стремят да обсебят спорта като поле за себеизява. Този стремеж е най-силно изразен в мирно време. За доказателство може да ни послужи дори историята на изпълнените с благородство древногръцки олимпийски игри през шести и седми век преди Христа и как по-късно те били покварени от римляните. По това време маслиновата клонка вече се била превърнала в твърде съблазнителна награда. Човекът вече бил завладян от състезателен дух, от желание да не отстъпи на съперника, както и от стремеж за усъвършенстване. Разбира се, в живота има предостатъчно полета за съревнование, без да е необходимо да се търсят изкуствено създадени ситуации.

67

Спортът е възможност за постигане на лично удоволствие, ситуация, в която може да се открие красивото. Но целта на едно състезание никога не е да се спечели престиж. То е просто игра. Победителят може да притежава повече умения или повече късмет, но фактът, че е победил, в никакъв случай не означава превъзходство като човек над съперника му.

68

Почти всички най-популярни видове спорт в света са произлезли от Британия. Но това, което Британия не е успяла да предаде на света, е аматьорският дух на играта. Повечето чужденци, а сега вече и много от самите британци се стремят към победа на всяка цена в рамките на правилата на играта; те се придържат към тях само защото една игра без правила вече е война.

69

За обществата, ориентирани към средствата, играта е просто игра; за онези, ориентирани към целите, играта означава само победа. При първите, ако човек е щастлив, значи е постигнал успех; при вторите никой не е щастлив, освен ако не е постигнал успех. Цялостната тенденция на еволюцията и на историята показва, че ако човек иска да оцелее, трябва да е ориентиран към средствата.

70

Главната цел на всяка от основните човешки дейности — изкуство, наука, философия, религия — е човекът да доближи истината. Не да спечели, не да победи противниковия отбор и не да стане непобедим. Съвременната полемика относно аматьорите и професионалистите в спорта е напълно безсмислена. Всеки спортист, който участва само с цел да спечели, а не главно заради удоволствието от играта, е професионалист. Той може и да не се стреми към спечелването на пари, но непременно търси престиж, а престижът от този вид е също толкова нечист, колкото и златото.

ПРЕСТЪПНОСТ

71

Една стара поговорка гласи, че престъпността зависи от обществото; и без съмнение също толкова стар е и циничният отговор, че и обществото зависи от престъпността. Един от най-зловещите съвременни статистически факти гласи, че престъпността не само нараства, но нараства пропорционално с увеличаването на световното население. Ето защо проблемът за престъпността не е само от академично значение и за обществото, и за образованието на човечеството.

72

Съществуват два крайни възгледа. Единият гласи, че престъпниците имат напълно свободна воля; а другият, че изобщо са лишени от нея. Като членове на обществото ние споделяме първото убеждение; от друга страна, повечето от нас, от позицията на отделния човек, са склонни да приемат второто.

73

Съдията казва на престъпника: *„Престъплението, което си извършил, е низко.“* Всъщност би трябвало да каже: *„Извършеното от теб деяние е навредило на обществото и е знак, че имаш болен ум или че си малоумен; от името на обществото ти поднасям извинения, ако причина за престъплението ти е лошото и недостатъчно образование, а ако причината е в наследствените фактори, то аз като човек ти съчувствам най-дълбоко; а сега мога да те уверя, че ще получиш възможно най-доброто лечение и грижи.“*

В реалния свят нито един съдия не би дръзнал да бъде така абсурдно хуманен, защото прекрасно знае, че съдията е представител и защитник на закона, а не на справедливостта. Твърдим, че животът ни е ужасен заради ядрената заплаха. Но още от времето на институирането на закона ние живеем в условия на заплаха, на политика на възпиране, а не в условията на истинска човешка справедливост.

Предложението да се опита лечение не е достатъчно за действителното възпиране на престъпността; но и отказът от опит за

помощ не е задоволителен отговор от страна на обществото. Съществува средство, но в момента то е недостъпно за нас.

74

Болният човек с пълно основание може да мрази обществото, че го изпраща в затвора, вместо в болница.

75

В истински справедливия свят престъпността несъмнено ще е предмет на научна, а не на нравствена преценка. Всяко общество носи вина за престъпленията, извършвани в него; много добре знаем, че само за удобство наричаме виновен пред закона биологично невинния. Старият аргумент гласи: ако хората започнат да вярват, че не могат да не извършват престъпления, те ще започнат да извършват дори и онези, от които биха могли и да се въздържат.

76

Но ако приемем, че преобладаващото мнозинство престъпници не са отговорни за деянията си и че те действително са били извършени под въздействието на фактори, над които те нямат власт (гени, среда, липса на образование), нищо няма да ни попречи да се отнасяме към тях като към тежко болни хора.

По отношение на генетиката още сме безсилни, но можем да контролираме средата и образованието. Образованието, което трябва да смекчава основната причина за всяко престъпление — чувството за неравенство, което превръща социалната безотговорност в едва ли не смел революционен жест, — е несъмнено най-подходящото средство за установяване на подобен контрол.

77

Сериозно препятствие за предотвратяване на престъпленията и за подобаващото отношение към престъпниците е емоционалното ни отношение към „греха“ и „престъплението“. Първото естествено е

наследство от християнството; второто — от гръко-римското право. И двете понятия са напълно остарели и изключително вредни.

78

Те поддържат широко разпространения мит, че за злодеянието може да бъде заплатено. За греха — с покаяние или разкаяние; а за престъплението — с изтърпяване на наказание. Разкаянието създава приятната мазохистична илюзия, че човек е лош само на пръв поглед, а дълбоко в себе си е добър. В завършен вид покаянието и наказанието (които имат един и същ етимологичен корен^[10]) само посочват фактическия извършител на престъплението, а много често и облагите от него. В смисъла на изказванията „Платил съм за къщата си“ и „Платил съм си за престъплението“ има печално сходство.

79

Грехът обгръща много от удоволствията с ореола на забранения плод. Иначе казано, той им придава очарование и особен смисъл, понеже забраната или отказването от което и да било удоволствие значително подсилва неговата сладост както във физически, така и в психологически смисъл. Най-изявените проповедници срещу „греха“ в историята могат да бъдат причислени към групата на неговите главни поддръжници от противоположната позиция. „Престъплението“ като акт на свободната воля, в смисъла на закона, е просто юридическият еквивалент на религиозния термин.

80

От полза е да разтълкуваме понятието „престъпност“ от гледна точка на екзистенциализма. Екзистенциалистът казва: „Аз съм не само моите добри постъпки, но и моите минали лоши постъпки. Тях аз не мога да отрека; ако се престоря, че ги няма, постъпвам като страхливец, като малко дете. Единственият ми избор е да ги приема.“ Някои съвременни автори използват тази позиция като доказателство, че когато човек напълно съзнателно извършва престъпление и също така съзнателно, без никакво разкаяние, признава извършеното, той по

най-добрия възможен начин утвърждава своето съществуване като уникален индивид и демонстрира, че отхвърля света на другите, тоест — лицемерно организираното общество. Това обаче е романтично извращение на екзистенциализма. Човек доказва своето съществуване не чрез вземането на безсмислени решения или чрез извършването на умишлени престъпления, които по-късно ще бъдат „признати“ и ще послужат като доказателство за „автентичност“ и уникалност на съществуването му. По този начин човек доказва само собственото си чувство за непълноценност пред заобикалящата го обществена реалност; доказва, че съществува, използвайки своето признаване на миналите си лоши постъпки като източник на енергия за подобряване на бъдещите си действия, или на начина си на мислене в рамките на тази реалност.

81

Казано накратко, екзистенциализмът твърди, че ако човек извърши едно зло, той трябва да живее с него до края на живота си; а единственият начин да живее така, е да приеме, че извършеното зло завинаги ще остане в него. И нищо — никакво разкаяние, никакво наказание — няма да може да го заличи, а това означава, че всяко ново зло, което се извършва, не е рецидив или замяна, а добавяне. Плочата за писане не може да бъде изчистена, тя може само повече да се замърси от използване.

82

Подобно схващане за престъплението е безценно, защото насърчава свободата на волята. То позволява на престъпника да повярва, че може да избира, да контролира и да направлява живота си, че може да се опита да бъде господар на самия себе си. А когато е придружено от помощта на психиатрите, то предоставя на престъпника възможно най-добрия шанс никога повече да не прекрачи прага на затвора, след като вече е бил освободен. Трябва да унищожим ужасяващите страшилища на наказателното право и на религиозното разкаяние в нашите затвори; трябва да променим отношението към периода непосредствено след освобождаването от затвора и да

започнем да го приемаме като времето след престой в болница. Този период е като възстановяване след боледуване; от никой току-що освободен затворник не може да се очаква незабавно да се включи в нормалния живот на обществото. Той няма да се справи без икономическа и психологическа подкрепа.

83

Всеки съществуващ закон е по своята същност военен закон; а справедливостта винаги е по-велика от закона.

ЗРЕЛОСТ

84

Друг печален резултат от натиска на икономическите потребности върху нашите образователни системи е внезапното прекратяване на образованието в съвсем ранна възраст. В много страни преобладаващото мнозинство от хората завинаги напуска училище още при настъпването на пубертета. Когато в света най-накрая настъпи епохата на свободното време, ние основателно ще се надяваме, че на този абсурд ще бъде сложен край.

85

Основният фактор на еволюционното оцеляване е самопознанието. Най-истинската и най-ценната компенсация, която човекът може да открие в индивидуалното битие (съществуването), е именно тази — самопознанието.

86

Трудно е да се постигне каквото и да било истинско самопознание преди трийсетгодишна възраст. Радостта на младостта отчасти се дължи на факта, че човек е на пътя към самопознанието, че още не го е постигнал. Въпреки това ние смятаме, че дори и най-доброто общо образование трябва да приключва преди двайсет и една годишна възраст.

87

Съществуват три етапа, през които човек може да се наслаждава на живота си: детство, юношество и предзрелост (периодът между осемнайсет и трийсет). Ние отучваме детето от неговите митове и от досадния му егоцентризъм; все по-малко са онези, които дръзват да коригират подрастващия, и абсолютно никой не се осмелява да поправи навлезлия в следващия етап от живота си.

88

Нашето прекалено зачитане на хората в предзрелост донякъде е отживелица от времената, когато физическата сила и енергията, присъщи на тази възраст, са били от особено значение за оцеляването, когато е било важно да се убива и да се бяга бързо; но то е и доказателство за нашия силен копнеж по вечната младост.

89

За всяка епоха зрелостта настъпва на различна възраст. Едно дете може да бъде приемано като възрастен в своя свят. Но днес по-развитите общества учат своите млади да се държат като възрастни още докато са подрастващи. Тийнейджърите се усъвършенстват в подражаване на възрастните; затова не е чудно, че мнозина, пораснали на години, вечно си остават незрели, които продължават да имитират възрастните. Общественият натиск ги спира на етапа на псевдозрелостта, натрапвайки им маска, която отначало те приемат, за да изглеждат възрастни, а после завинаги остават с нея.

90

Зрелостта не е определена възраст, а състояние на себепознаване.

АДАМ И ЕВА

91

Мъжът и жената са двата най-мощни биологически принципа; тяхното безпроблемно взаимодействие в обществото е сред основните признаци за обществено здраве. В това отношение нашият свят проявява (независимо от настоящата всеобща политическа еманципация на жените), признаци на сериозно заболяване, което до голяма степен се дължи на егоистичната тирания на мъжете.

92

Моята интерпретация на мита за Адам и Ева е следната. Адам е ненавистта към промените и безплодната носталгия по невинността на животните. Змията е въображението, способността за сравняване, самосъзнанието. Ева е възплъщението на човешката отговорност, стремежа към прогрес и необходимостта той да бъде управляван. Райската градина е непостижимата мечта. Грехопадението е самият *processus* на еволюцията. Богът от Битие е възплъщение на негодуванието на Адам.

93

Адам олицетворява застоя или консерватизма; Ева е движението или прогресът. Адамови общества са тези, в които мъжът и бащата, мъжките божества, налагат безпрекословно подчинение пред установените институции и норми на поведение, както е било през повечето периоди в историята на нашата ера. Викторианската епоха^[11] е типичен пример за такъв вид общество. Евини общества са онези, в които жената, майката и женските божества насърчават нововъведенията и експеримента, новите формулировки, цели, начини на усещане. Ренесансът и нашата епоха са типични общества от този тип.

94

Разбира се, че има и жени Адамовци, и мъже Еви; съвсем малобройна е групата на представителите на световната прогресивна мисъл и на великите художници, които не са принадлежали към втората категория.

95

Дребнавият, жесток и все още преобладаващ антифеминизъм на доминираното от Адам човечество (самата дума *mankind*^[12] е достатъчно красноречива) е далечен отзвук от някогашното важно физическо превъзходство на мъжа и по-голямата му приспособеност в борбата за оцеляване. За мъжкото съзнание на Адам жената е само съсъд, подлежащ на изнасилване. Тази мъжка асоциация на женствеността с идеята за изнасилване далеч не е свързана само с женското тяло. Прогресът и нововъведенията също са обект на изнасилване; всичко, което не се основава на грубата сила, подлежи на изнасилване. Всички прогресивни философии са феминистични. Адам е дребен владетел, укрив се в планински замък, зает с набези и издигане на защитни валове, обсебен от своите власт и престиж.

96

Но ако Ева е била достатъчно умна да изтръгне Адам с измама от прегръдките на неговата нелепа илюзия в Райската градина, тя е проявила и добрината да остане редом с него и впоследствие. Именно този аспект на женското начало — толерантността и цялостният скептицизъм към адамовото убеждение, че правото е на страната на силния — е най-ценен за обществото. Всяка майка е еволюционна система в един микрокосмос; тя няма никакъв друг избор, освен да обича своето дете, такова, каквото е — грозно или арогантно, престъпно или егоистично, глупаво или уродливо. Майчинството е най-фундаменталният начин за възпитаване в толерантност; а толерантността, както предстои да научим, е най-фундаменталното от всички човешки проникновения.

СЕКСУАЛНА СВОБОДА

97

Каквото и да казват професионалните блюстителите на обществения морал, стремглавата поява на секса иззад завесите и кринолините на викторианската скромност и благоприличие означава много повече от обикновена загуба на морал и „благоприличие“. Това

може да е бягство от целомъдрието — ако съпоставим безпристрастно сегашното поколение с предишните, ще се окаже точно така. Но то е и бягство към нещо.

98

В повечето съвременни общества неофициалното отношение към сексуалния морал е, че при сексуалните връзки между необвързаните пълнолетни няма нищо греховно или престъпно, независимо дали са съчетани с любов, която бих определил като желание да се поддържат отношения, независими от сексуалните, а в крайна сметка и от всяко удоволствие, което доставят.

99

Изневярата е по-скоро опровержение на брака, отколкото предателство; разводът е пречистваща терапия или прекратяване на нездрава ситуация. При нормални условия той вече не носи никакъв нравствен привкус, а прилича на посещение на операционната. Вината за това е по-скоро на природата, отколкото на човека.

100

Но официалната позиция, изразявана от църквата, вестниците, правителствата, а в много случаи и от закона, е, че сексуалните отношения преди или извън брака в известен смисъл винаги са греховни или имат антиобществен характер.

101

Общественото значение, което придаваме на секса, до голяма степен произтича от напрежението между забранено и разрешено, заслужено и незаслужено, законно и незаконно, частно и публично, в това дръзко-смирено, бунтарско-конформистко преживяване.

Както при много други подобни ситуации и тук има премного доказателства за равновесие, поддържано от две противоположни позиции. „Моралът“ атакува „аморалността“, извличайки удоволствие

и енергия; „аморалността“ се опитва да се отбранява или да се изплъзне от „морала“, извличайки удоволствие и енергия от отбраната и изплъзването.

102

Официалната позиция обаче по същество е нереалистична; тя е приложима само при някои периферни области (като проституцията и аборта); защото, ако децата знаят, че фермерът никога няма да може да ги прогони от градината със съблазнителните ябълки, те съвсем естествено ще придобият допълнителен стимул да продължават да ги крадат.

Така или иначе става въпрос за деца, които първо биха оспорили собствеността на овощната градина. От което следва, че противниците на сексуалната свобода в действителност са сред най-изявените ѝ защитници.

103

Резултатът от тази двусмислена ситуация е апотеоз на незаконните сексуални връзки — незаконни според стандартите на официалния обществен морал. Утвърденото с времето название на този тип взаимоотношения е *affair*^[13], макар че оригиналният френски израз (*affaire de coeur*)^[14] внушава точно онова, което съвременните пуритани се оплакват, че липсва. Сегашните връзки са в много по-голяма степен *de corp*, отколкото *de coeur*^[15].

104

Опасностите от незаконните връзки са добре известни. Свободната любов не окуражава истинската любов. Малко вероятно е емоционалната нестабилност, която ни вкарва в нечие легло, да се трансформира в емоционалната стабилност, необходима, за да се измъкнем от него. Разпространяват се венерически заболявания. Разпространяват се неврози. Увеличава се броят на разбитите бракове, а невинните деца на разведени родители страдат и на свой ред причиняват страдания. Някъде далеч отвъд страшните чудовища,

непроходимите гори, тресавищата и тъмните дебри на душата блести Светият Граал — напълно щастливата изневяра. От друга страна, в много от обвиненията срещу незаконните връзки се долавя патологична неприязън към сексуалните наслади; безпристрастният наблюдател лесно ще открие в този „морал“ същата предубеденост, колкото и в мнимата „скотщина“ на опонента му.

105

Сексуалното привличане и сексуалният акт сами по себе си са невинни и по своята същност не са нито морални, нито аморални. Сексът е като всички велики сили; той е просто сила. Можем да оценяваме като морална или аморална една или друга проява или ситуация на сила, но не и самата сила.

106

Половият акт дори и в най-животинската си проява е най-висшият ритуален израз на природата на цялото, на природата на реалността. Донякъде неговата мистерия се състои в това, че той трябва (с изключение на онова, което според съвременните стандарти се смята за перверзия) да бъде упражняван насаме и насладата от него, и усъвършенстването му да са скрити от чужди очи. Удоволствието от него частично се дължи на факта, че позволява неограничено разнообразие, както физическо, така и емоционално: партньор, място, настроение, начин и време. Така че проблемът може да се сведе до следното: как обществото най-добре да позволи на отделния човек да изпита тази дълбока мистерия и това разнообразие от удоволствия, без да нанесе никаква вреда.

107

Основният социологически аргумент против *affaire de corps* е, че те насаждат естествен вкус към безразборност в сексуалните контакти, от което следва насърчаване на изневерите.

Тази гледна точка изглежда по-правдоподобна от противоположния аргумент, че те спомагат за окончателния избор на

съпруг или съпруга и благодарение на тях вероятността един брак да бъде по-здрав е по-голяма. Твърде е възможно твърдението да е вярно при условие, че младите хора разполагат с достатъчно време и възможности, както и с емоционалната безпристрастност да осъществят множество любовни връзки преди брака, но истината е, че ги имат само малцина. Много подобни взаимоотношения, в които встъпват психологически незрели млади хора, склонни към подражание на модните тенденции, водят до катастрофални бракове и перманентна неприспособеност.

108

Това, което е вредно поне колкото самата любовна афера, е обстоятелството, че с примамващата аура на модерна аморалност тя играе ролята на шикозно убежище, на бягство от обществените тегоби, на своеобразна компенсация за неизбежността на смъртта, на всичко онова, което тя отчасти е, но не е задължително да бъде. В една епоха, в която подобни взаимоотношения все още официално се смятат за незаконни, колкото и да са невинни те или насладите, произтичащи от тях, тези връзки винаги ще бъдат в конфликт с всички издаващи нетърпимост начини на мислене и съзнание, с колективното суперего, което обществото е възпитало у нас.

109

Повечето подрастващи и младежи остават объркани от двете естествени влечения, които взаимно си подражават: влечението към сексуалните преживявания (по своята същност — част от по-дълбокия импулс за търсене на опасности и приключения) и влечението към узаконената от брака любов (по своята същност — част от стремежа към сигурност и безопасност). За тях е трудно да отделят едното от другото; онова, което в началото изглежда като едно влечение, може за съвсем кратко време да премине в друго. Желанието да целунеш преминава в желание за съвместен живот до края на дните си, решението за сключване на брак внезапно се променя в копнеж по друго тяло.

110

При сексуалното възпитание на подрастващите трябва да се отделя много повече внимание на етиологията на любовта; това е също толкова важно, колкото и физиологията на половия акт.

111

Широко разпространено е убеждението, че любовта и сексът са несъвместими. С други думи, ако притежавате значителен сексуален опит, не сте способни на истинска любов (Дон Жуан); а пък ако обичате (поддържате постоянни отношения от рода на брак), то рано или късно сексът ще престане да бъде източник на удоволствие. Това убеждение се подсилва от възгледа, че бракът представлява просто едно узаконяване на секса, а не потвърждение на любовта. Ако любовните връзки бъдат строго забранени за необвързаните с брак, то тогава не бива да очаквате от тях да възприемат брака в истинската му светлина — като намерение да обичаш, а не като желание законно да се наслаждаваш на половия акт.

112

Очарованието на непозволените сексуални преживявания понякога се дължи почти в еднаква степен на обстоятелството, че са непозволен и сексуални. Какво е направил Мон, когато най-накрая си възвръща своята *domaine perdu, domaine sans nome*^[16], когато най-накрая отново се среща със своята загадъчна Ивон дьо Гале^[17]? Избягал още след първата им брачна нощ.

113

Когато човекът е атакуван от всички страни от враждебните на индивидуалността сили, от *немо*, от усещането, че смъртта е абсолютна, от дехуманизиращите процеси като тези на масовото производство и произвеждането на маси, извънбрачната връзка се превръща не само в бягство към омагьосаната градина на егото, но и в псевдогероичен жест на човешко неподчинение.

114

За човека изкуството е отдушник за неговото негодувание срещу несправедливостите на обществото, същото може да се каже и за извънбрачната връзка. Тя може да се сравни с бягство за един ден от ужасно отегчително и мрачно училище. Цялото съвременно популярно изкуство се базира на тази представа. Вслушайте се в текстовете на поп песните. Съпоставете сексуалността на персонажи като Джеймс Бонд, Мегре и Шерлок Холмс.

115

Същото важи и за рекламата. Цигарите не се препоръчват заради техните качества като цигари, а като подходящо допълнение към любовната афера; според авторите на рекламата, публиката може да бъде „спечелена“, „съблазнена“, „омаяна“ (думи, отнасящи се за любовния еликсир) от всевъзможни невинни неща — шоколадови бонбони, химикалки, бижута, пътешествия и така нататък.

Подобни тенденции могат да се забележат и в много от рекламите за коли и дрехи, макар че тук акцентът е по-скоро върху ефекта на афродизиак, отколкото на любовния еликсир. Тази кола прави мъжа по-мъжествен; тази рокля навява асоциация с Месалина. Дори материите са натоварени с нравствени асоциации, втъкани в тях от специалистите по реклама. И вие вече не си купувате просто дрехи от черна кожа, а свързаните с нея внушения за садистична перверзия.

116

Извънбрачните връзки придобиват особена привлекателност след няколко години брак. При съпрузите се появява нещо като *nostalgie de la vierge*^[18], а при жените — копнеж по живота извън стените на домашния затвор, тези потискащи четири стени — съпруг, деца, домашни задължения и кухня. При мъжете желанието има подчертано сексуален характер. При жените то може да е доста по-сложна потребност. Но и в двата случая това е бягство от реалността, а ако съпрузите имат и деца, то е и бягство от отговорност.

117

Силата, която тласка потенциално неверния съпруг или съпруга към изневяра може да е по-малка, а наказанието — по-голямо, отколкото за необвързаните с брак. Моралният извод от подобна ситуация е напълно ясен, но други фактори като по-изостреното чувство за провал или за неудовлетвореност, които идват с възрастта, спомените за предбрачните връзки (или пък за тяхната липса), монотонността на семейния живот и цялостната атмосфера на обществото, отровена от всепозволеност, могат да усложнят със субективни подробности възприемането на обективно ясната картина повече от когато и да било в историята на човечеството.

118

Удоволствието може да заприлича на отговорност; докато отговорността много рядко може да заприлича на това, в което е в състояние да се превърне — удоволствие. Колко брака са се разпаднали само защото много [други] бракове се разпадат?

119

Цялата философия на капиталистическото общество може да бъде сведена до следното: вие дължите на себе си точно толкова, колкото можете да получите, било то пари, обществено положение, имущество, удоволствия или преживявания. Нима удоволствието не може да се превърне в дълг?

120

Цялостната тенденция на капиталистическото общество е да превръща всички преживявания и взаимоотношения в предмети; предмети, които могат да бъдат остойностени, като перални машини или централното отопление, с други думи, според сравнително невисоката стойност на ползата и удоволствието, които могат да бъдат извлечени от тях. Нещо повече, тенденцията в едно страдащо от

пренаселеност и инфлация общество е да се произвеждат предмети за еднократна употреба и тази еднократност да се превръща в достойнство и удоволствие. Изхвърли старото и си купи ново. Търсенето на новото ни обсебва също като извънбрачните връзки, а тези два призрака са братя.

121

Бащите и майките вече не гледат на децата си като на деца; в процеса на тяхното съзряване родителите все повече ги възприемат като съперници в надпреварата за получаване на удоволствия. Нещо повече — като съперници, които непременно ще победят. Колкото и незначителна да е една промяна в обществените привички, когато тя донася повече удоволствия в живота, винаги някои по-възрастни хора се опълчват срещу нея само защото през младостта си са били лишавани от подобни удоволствия; други пък безразсъдно и презглава се втурват да наваксват пропуснатото. Не само целомъдрието, моралът и бракът са подложени на атака, но и цялата традиционна представа за това кои сме ние и защо живеем.

122

Някои са на мнение, че приближава времето, когато ще се приема за съвсем нормално човек да има сексуални отношения, когато си пожелае и с когото си пожелае без оглед на другите си социални контакти. Казват, че това ще бъде възможно, защото сексуалният акт ще започне да се възприема като нещо не по-значително от един танц или разговор, както и с когото си пожелаеш. За такова общество половото сношение на публично място ще е съвсем обичайно, а хората, които днес се редят на опашка, за да гледат Фонтейн и Нуреев^[19], ще се редят да видят опитни майстори в още по-древно изкуство. Накратко, ще се върнем към предхристиянските разбирания за секса като за занимание, което не изисква нито особено уединение, нито води до по-специални забрани. Съществува някаква смътна вероятност подобна депуританизация на секса да стане факт някой ден, но не и докато сегашните сексуални взаимоотношения, законни и незаконни,

задоволяват някои по-дълбоки потребности на човека в едно незадоволително общество.

123

Хуманитарното образование в тази деликатна област трябва да се основава на следните съображения:

(А) Особено важен аргумент в полза на по-задълбоченото обучение по самоанализ, както и на анализа на „аз“ като цяло е, че половината страдания, причинени от любовната афера и от разбития брак, както и възникването им, се дължат на факта, че двамата съпрузи не се познават един друг, а и всеки от тях не познава себе си.

(Б) Прекомерната комерсиализация на секса и по-специално на извънбрачната връзка, не е най-яркият скъпоценен камък в короната на капитализма.

(В) От всички видове дейности сексът е най-малко податлив на обобщения. Той винаги е относителен и зависим от ситуацията. Еднакво глупаво е както да бъде забраняван, така и да бъде препоръчван. Единственият изход е осигуряване на сексуално образование.

(Г) Обучението във физиологията на секса без да се изучава психологията на любовта, е все едно да се преподава всичко за кораба, без да се преподават умения за управлението му.

(Д) Защитниците на „морала“ нямат право да осъждат или да се опитват да попречат на каквито и да било сексуални отношения, освен ако не са в състояние да докажат, че тези отношения носят на обществото повече нещастие, отколкото щастие. Не е проблем да се изготвят статистики за незаконородени деца, разводи и венерически болести, но доста по-трудно е да се съберат данни за сексуалното щастие.

(Е) Истинският закон срещу изневярата е детето; макар този, който изневерява, вече да не нарушава закона, той е в състояние да разбие психиката на детето. В процеса на съзряване на детето обаче разводът все по-малко наподобява престъпление, понеже разногласията, на които то става свидетел, могат да нанесат също толкова вреда, колкото и разтрогването на един брак.

(Ж) С развода може да се злоупотребява както например с хирургията. Но фактът, че с едно нещо може да се злоупотреби, не може да послужи като аргумент против него.

(З) Бракът е израз на най-благородните взаимоотношения, с други думи, това е любовта. Благородството му се изразява в алтруизма, в желанието да служиш на другия независимо и над всякакви удоволствия, които могат да бъдат извлечени от брачната връзка, в отказа да се гледа на другия като на вещь, като на предмет, който по някакъв начин може да се окаже полезен.

(И) Сексът е размяна на удоволствия и потребности; любовта е отдаване без очакване да получиш нещо в замяна.

(Й) Това безвъзмездно отдаване, тази помощ без възнаграждение, това щедро раздавано чисто добро придават уникалност на човека и са истинската природа на истинския брак. Ето я квинтесенцията на това, заради което съществува великата алхимия на секса; с всяка изневяра изневеряваме на нея, с всяко предателство я предаваме, всяка жестокост хвърля мрачна сянка върху нея.

ВЪТРЕШНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

124

Преди всичко човек трябва да е необходим на самия себе си, а не на обществото. Той си остава необразован, докато неговото „аз“ не бъде анализирано от самия него и докато той не вникне в общите психологически механизми. Понастоящем образованието ни е насочено към повърхността, а не към същността на човешката личност. На повърхността човекът е изграден от всевъзможни наслоявания, образувани под най-различни въздействия, които прикриват неговите истински чувства и мисли. Съвсем ясно и неоспоримо е, че ние трябва да имаме някакъв изграден външен образ; но не и да прикриваме истинската си същност до такава степен, както сега изискват от нас нашите общества и техните образователни системи. Сега за нас е необходимо да учим човека не как да се приспособява (обществото прави това автоматично), а как и кога да не се приспособява.

ВАЖНОСТТА НА НАСТОЯЩЕТО

125

В тази вселена на огледала и метафори човекът отразява и прави паралели между всички реалности. Всички те са във всяко съзнание, но са скрити много дълбоко. Безкрайният процес се превръща в краен; конкретният обект е напречно сечение на вечността.

126

Крайната цел на еволюцията е изчезването. И това не е абсурд. Абсурдно би било, ако крайната цел на еволюцията беше постигането на съвършеното състояние. Би било абсурдно, ако еволюцията имаше друга крайна цел освен изчезването. В противен случай [тоест ако се стреми към нещо друго] тя би била лишена от смисъл. Тя е сега или нищо. По-добро положение, по-добро изпълнение, по-съвършена личност, по-добър свят; но всичко това започва сега.

127

Цялото не е верига, а въртящ се пумпал. Пумпалът се върти, но си остава на едно място. Можете да посочите звено във веригата или определено място по пътя и да кажете: „Ето къде е най-доброто място за нас“, но пумпалът винаги е на едно и също място. Неговата тежест трябва да бъде разпределена равномерно по протежението на централната ос, в противен случай той ще се наклони и дебалансира. Всички онези тенденции, присъщи на толкова много религии и политически философии и внушаващи убеждения и мисли, отдалечени от настоящия живот и от настоящия момент; всички онези опити да ни принудят да насочим силата и енергията на нашата вяра и на нашите надежди към някакъв друг свят (небесен или утопичен), са равносилни на погрешното разпределение на тежестта по оста на пумпала. Ние разпределяме енергията си, подчинявайки се на центробежните сили. Истинският смисъл на живота се намира близо до оста на всяко конкретно настояще.

128

Неслучайно осъзнаването и откриването на собственото „аз“ не се поощрява от държавата. Държавната образователна система има за цел да увековечи самата държава; понеже вникването в същността на „аза“ много често е и вникване в истинската същност на държавата.

129

Нашите съвременни образователни системи са парамилитаристични. Тяхната цел е да възпитават служещи или войници, които да се подчиняват безпрекословно и да възприемат своето обучение и подготовка като най-добрите възможни. Постигналите най-голям успех в държавата са именно онези, които имат най-голям интерес да я увековечат в настоящия ѝ вид; именно те имат думата при определянето на образователната система и полагат усилия желаният от тях образователен продукт да бъде най-щедро възнаграден.

130

Държавата и правителството са модели на мислене от миналото; те са системи, принадлежащи на миналото. Често казваме: „*Той живее в миналото*“, като влагаме в тази фраза съжаление или презрение; а в същото време мнозина от нас *живеят в бъдещето*.

131

Държавата не се стреми към съществуване; тя се стреми към оцеляване.

132

Истина е, че мнозина от нас живеят в бъдещето, защото настоящето е необитаемо. Но държавата няма интерес да го направи обитаемо. Именно тази неадекватност на държавата кара човек да живее в бъдещето; основната причина за това несъответствие е, че държавите по света отказват да действат солидарно в посока на

постигането на две цели — ограничаване на прираста на населението и осигуряване на образование.

ВЪТРЕШНОТО ПОЗНАНИЕ

133

Повечето от нас продължават да носят в съзнанието си мита за ясно очертаната граница между здравите и болните; вероятно това разделение е най-абсурдно в областта на психическото здраве. Безкрайните шеги по адрес на психиатрията и особено на психоанализата са сигурен знак за наличието на страх. „Здравите“ измежду нас обикновено грижливо крият своите фобии и неврози; ние не желаем да ги излагаме на показ.

134

Най-големият недостатък на съвременните образователни системи е отношението им към психологията. Идеята, че училищните психолози трябва да посвещават цялото си време на „болните“ (невротичните и изоставащи ученици), е абсурдна. „Здравите“ се нуждаят от тяхната помощ не по-малко от другите. Общата психология задължително трябва да заема основно място сред предметите, които всеки модел на образование за човечеството трябва да предвиди; а основната ѝ задача да бъде персоналният анализ на всеки учащ се.

135

Не е тук мястото, където да подложим на обсъждане относителните достойнства на различните школи на теоретичната психология. Но доколкото психологическият аспект на образоването трябва да притежава подчертано социален уклон, ние би трябвало да обърнем далеч по-голямо внимание на биологичната теория за отношенията на господство и подчинение.

136

Тази теория е възникнала в резултат от проведени наблюдения над човекоподобни примати като горили и шимпанзета. Относителното

доминиране над другите или подчиненото положение спрямо другите до голяма степен зависи от телесните размери и от други несексуални фактори (с изключение на периодите, когато женските са разгонени), напомнящи човешката самоувереност. Така например една едра самка и един дребен самец, затворени в една и съща клетка, се намират в отношения на доминиращ и подчинен; в знак на подчинение мъжкият застава в позиция, каквато заема женската при копулация. Трябва да осъзнаем, че всички хора възприемат една от тези две роли (или пък се лутат между тях), *без значение от кой пол са*. Едно разпространено организационно поведение, известно като „целуване на задник“, е красноречив пример за роля на подчинение. Този, който я приема, метафорично заема позицията на женската при копулация; и ненапразно във всеки език битуват нецензурни изрази, от рода на *Fuck you* и *Bigger you*. И двата изрази недвусмислено свидетелстват за доминиране, а също така и за природата на подчинението.

137

Разбира се, хората не са затворени в клетки и живеят в далеч по-сложни ситуации, но именно този характер на верижна реакция на необходимостта от изграждане на взаимоотношения е най-опасното явление за обществото. Осъзналият подчиненото си положение спрямо някого в по-голяма или в по-малка степен ще се превърне в лош господар за другия. По принцип хората осъзнават подчиненото си положение и тайното недоволство, което го съпътства, и безпогрешно намират пътя към получаване на компенсиращи удоволствия във всички области от живота, където това е възможно. Цялостното усещане за „историческа обида“ или чувството за непълноценност, изпитано от германския народ в периода между двете световни войни, е довело до преследването на евреите. Порочният садомазохистичен кръг в едно общество се установява прекалено лесно и естествено.

138

Птиците ни предоставят най-яркия пример за естествените природни механизми за преодоляване на този порочен кръг, а именно „територията“. При някои видове биологичното значение на

гнезденето в големи колонии е толкова голямо, че е довело до отслабване на чувството им за територия; при тях обаче се наблюдават високоразвити системи на обществен ред. Такива видове имат двойно печеливша стратегия. От една страна, те са защитени благодарение на своята многобройност, а най-слабите биват изкължавани до смърт. При други видове в периода на мътене се установяват територии, които не могат да бъдат нарушавани безнаказано от никоя друга двойка. При такава система те са по-малко изложени на инфекциозни заболявания, глад и така нататък.

Функционирането на тези две системи ясно може да се види при семейството на враните („най-интелигентното“ птиче семейство), където близкородствени видове са възприели различни системи. Така например чавките и полските врани живеят предимно в организирани групи; докато гарваните и свраките — на двойки или в малки семейства.

139

Човекът прилага и двете системи. Ние се защитаваме и удовлетворяваме основните си нужди организирано и колективно. Именно при тези колективни ситуации, които безспорно изискват йерархия в управлението и в общественото положение, най-ясно се вижда функционирането в човешкото общество на йерархия, аналогична на тази при птиците. Но и ние подобно на отделни видове се стремим към поддържане на територии, в които да бъдем доминираща сила. И макар за нас да е много по-естествено да смятаме за своя територия неща като дома, градината, собствеността и вещите, които притежаваме, ние всички носим в себе си една много по-важна психологическа система от емоции, идеи и убеждения. Тази *умствена територия* ръководи цялото ни социално поведение, ето защо е безкрайно важно да ѝ се отдели повече внимание в нашето образование — почти сигурно е, че този аспект на собствената ни същност ни е най-малко познат.

140

Често срещан разграничител на тази умствена територия е комплексът на Юнг. Комплексът е една идея или група от взаимосвързани идеи, за които не сме в състояние да мислим рационално и обективно, а само емоционално и субективно. Теорията на Юнг обяснява комплекса като съзнателен израз на неосъзнати страхове и желания; но комплексите служат и като предупреждение за останалите членове на същия вид да не се нарушават границите на тази територия. Чудак, който твърди, че Земята е плоска, може да се разгневи, ако му бъдат представени неоспорими доказателства за обратното. Гневът със сигурност няма да му помогне да докаже правотата си, но вероятно занапред ще помогне да предпази гледната му точка от други нападки.

141

Разбира се, основната цел на тази мисловна територия, с която се обграждаме, е да се противопоставим на нашето чувство за *немо*, на усещането ни за небитие. Това мигновено ни предупреждава, че не е достатъчно да унищожим суетата, заблудите и комплексите, с които се обграждаме (или от които се разграничаваме), защото така рискуваме да унищожим идентичността си. Необходимо е да разберем кое е най-същественото в този демаркационно-фортификационен материал, а след това да покажем на уплашения човек, скрит в укреплението, кое е маловажното.

142

Разбирането за ролята, която подчинението и господството играят в нашия живот; анализът на това кое е най-необходимо за възприетата роля (или за начина, по който индивидът разпределя различните роли за себе си), установяването на действителната значимост на умствената територия, която се опитваме да определим — всичко това е основата на образователния персонален анализ на всеки ученик. Това, разбира се, не изключва анализа, базиран на други, по-добре познати психологически теории; системите на Адлер и Карен Хорни^[20] например са особено подходящи за прилагане. Но подобен учебен анализ дава на нашия свят най-голяма надежда за достигане на

по-задълбочено самопознание, на по-голяма толерантност и равенство в съществуването ни.

143

Най-добрият начин да опиша тази фаза на образованието, насочено към вътрешния свят на личността, е като поставя въпросите, на които завършилите това образование би трябвало да могат да отговорят.

Кой съм аз?

По какво приличам и по какво се различавам от повечето други човешки същества?

Какви са моите задължения към самия себе си?

Какви са моите задължения към другите?

Какви са задълженията на работодателя, на служителя, на гражданина на държавата, на отделния човек?

До каква степен аз със своите способности удовлетворявам и уравновесявам тези враждуващи крайности?

Какво разбирам под любов?

Какво разбирам под вина?

Какво разбирам под справедливост?

Какво означава за мен науката?

Какво означава за мен изкуството?

СИНОПТИЧНОТО^[21] ОБРАЗОВАНИЕ

144

Това образование се занимава само с един въпрос: защо всичко е това, което е? Поради факта, че ние като човешки същества се намираме в една и съща ситуация, то трябва да е еднакво навсякъде по света.

145

Този тип образование трябва да включва изучаване на всички велики религии и философии от миналото, а и от съвременното, но тъй като неговите цели са всеобхватност и нагледност, тези философии и религии трябва да се разглеждат като интерпретация и метафора на действителността. Знаем, че в тази област истината винаги е по-сложна от нашето определение за нея.

146

Струва ми се, че всеки истински синоптичен поглед върху човешкото съществуване довежда до неизбежното заключение, че главната цел на еволюцията е запазването на материята. Във всяка форма на жива материя е вложен смисъл за съществуването ѝ; смисълът на нашето човешко съществуване е да установим равенство и компенсация в живота. Тъй като в нашия реален свят ненужното неравенство е повсеместно, истински синоптичното образование би трябвало да доведе до пораждането на чувство за недоволство, равносилно на чувство за нравствена целеустременост.

147

Според мен синоптичното образование трябва да постави под съмнение и схващането, че Бог (според традиционната представа) може да притежава човешки качества или способности с изключение на отрицателните, за които вече писах; накратко, по-добре е да приемем, че такъв Бог не съществува.

148

И накрая, това образование ще унищожи нашата последна и по детински наивна вяра в задгробния живот, през която (като през дупка във ведро) изтича реалният живот. Ако смъртта е абсолютна, то и животът е абсолютен; животът е свещен; добронамереността към живота на другите е безкрайно важна; настоящето е по-важно от бъдещето; денят побеждава нощта. Действието е сега, то е животът, смъртта не е способна на действие.

149

В крайна сметка целта е нищо, но пътят към нея е всичко. Всичко, което наричаме безсмъртно, е смъртно. Онова, което може да се причини от една ядрена катастрофа, времето непременно ще стори. Затова живеете сега и учете другите на същото.

150

Мистерията не е в началото или в края, а в настоящето. Не е имало никакво начало; няма да има никакъв край.

---

[1] При превръщането на *saw* в *seed* се демонстрира трудността да се приложи едно и също правило за образуване на формата за минало просто време при правилните и неправилните глаголи. Глаголът *see*, който е неправилен, и неговата форма за минало просто време е *saw*, тук е заменена със *seed*, при което е показано как с прибавянето на окончанието *-(e)d*, с което завършват всички правилни глаголи в минало просто време, той се променя не само формално, но и смислово — така получената форма вече съвпада с друг глагол, за който тази форма е основна: *seed* — сея, засявам и др. При промяната на *men* — *mans* (втората форма реално не съществува, но показва друга трудност, ако се направи опит за премахване на изключенията при образуване на формата за множествено число) се следва правилото да се прибавя окончанието *s* към формата за ед.ч. на съществителните имена. Промяната на наречията *hard* — *hardly* (*hard* — усърдно, енергично и др.; *hardly* — едва, с усилие и др.) демонстрира още една трудност: промяната на формата с прибавяне на *-ly* (следвайки правилото) променя и смисъла. В резултат първото изречение напълно изгубва смисъла си. — Бел.прев. ↑

[2] Плотин (ок. 204/205 — 269/270 г. сл.н.е.) — гръцки философ, основател на неоплатонизма. — Бел.прев. ↑

[3] Коренните жители на Бали обожествяват горите, езерата, планините. — Бел.ред. ↑

[4] Евристика (от гр. βρίσκω — намирам) — 1. Сбор от начини за изследване. 2. Метод, начин на преподаване, при който новото се

разкрива чрез насочващи въпроси, като се създават находчивост и активност. — Бел.прев. ↑

[5] Прозодия — учение за ударението и дължината на сричките; сбор от езиковите елементи, свързани с мелодиката на речта (интонация, ударения, ритъм и др.) — Бел.прев. ↑

[6] Парнас — планински масив в Гърция северно от Коринтския залив. В подножието на върха е разположен античният Делфи. В древногръцката митология Парнас е мястото, където живеят Аполон и музите-покровителки на науката, поезията и изкуствата — Евтерпа, Клио, Талия, Мелпомена, Терпсихора, Ерато, Полихимния, Урания и Калиопа. — Бел.прев. ↑

[7] Лай и Йокаста — в древногръцката митология — родителите на Едип. Едип убил своя баща — Лай, царя на Тива, без да го познае, а после се оженил за своята майка Йокаста, без да знае, че тя му е майка. След като боговете открили това, Едип се ослепил, а майка му се обесила. — Бел.прев. ↑

[8] Алфред Адлер (1870 — 1937) — австрийски психиатър и психолог, ученик на Фройд, основател на индивидуалната психология; за основен източник на мотивация смятал стремежа към самоутвърждаване като компенсация за появилото се в ранното детство чувство за непълноценност, определящо специфичния за човека „стил на живот“. — Бел.прев. ↑

[9] Raison d'être (фр.) — смисъл на съществуването. — Бел.прев. ↑

[10] Repance (англ.) — покаяние; punishment (англ.) — наказание. — Бел.прев. ↑

[11] Викторианската епоха — управлението на кралица Виктория между 1837 и 1901 г., най-дългото управление в историята на британската монархия. — Бел.прев. ↑

[12] Man (англ.) — човек, мъж; mankind (англ.) — 1. човечеството, човешкият род; 2. мъжете, мъжкия пол. — Бел.прев. ↑

[13] Affair (англ.) — 1. дело, работа, въпрос 2. история, афера 3. любовна история. — Бел.прев. ↑

[14] Affaire de coeur (фр.) — сърдечно дело. — Бел.прев. ↑

[15] De corp (фр.) — телесен, плътски; de coeur (фр.) — сърдечен. — Бел.прев. ↑

[16] *Domaine perdu, domaine sans nome* (фр.) — изгубено, безименно владение. — Бел.прев. ↑

[17] Мон и Ивон дьо Гале са герои от романа „Големият Мон“ на френския писател Ален-Фурни (1886–1914). — Бел.прев. ↑

[18] *Nostalgie de la vierge* (фр.) — носталгия по девицата. — Бел.прев. ↑

[19] Марго Фонтейн (1919–1991) — една от най-известните английски балерини; Рудолф Нуреев (1938–1993) — съветски балетмайстор и диригент, емигрирал във Великобритания през 1961 г. — Бел.прев. ↑

[20] Карен Хорни (1885–1952) е сред основоположниците на неофройдизма. Разглежда неврозите като неадекватни защитни форми на поведение във враждебна социална среда. — Бел.прев. ↑

[21] Синоптичен (от гр. — *συνολτικός*) — кратък, сбит, прегледен, който позволява с един поглед да се видят частите на цялото. — Бел.ред. ↑

10. ЗНАЧЕНИЕТО НА ИЗКУСТВОТО

1

Под изкуство разбирам всички изкуства; под творци — творците във всички изкуства; под произведения на изкуството — всичко, на което можем да се наслаждаваме в отсъствието на твореца. След откриването на звукозаписа и кинематографа вече е спорно дали грандиозните изпълнения, като например музикалните или драматичните, все още са произведения на изкуството. Въпреки това под произведение на изкуството тук аз имам предвид традиционната представа. Творчеството на композитора, а не на интерпретатора; творчеството на драматурга, а не на актьора.

2

Занимаването с изкуство и преживяването на изкуството са толкова важни за човека, колкото научните познания и тяхното приложение. Тези два велики способа за вникване в съществуването и за извличане на наслада от него не си противоречат, а взаимно се допълват. За нас специфичната ценност на изкуството се състои в това, че то е по-близо до реалността, отколкото е науката, че то не е напълно подчинено на логиката и на здравия разум, което е задължително за науката, следователно по своята същност то е един вид освобождаваща дейност, докато науката по напълно разбираеми причини и уважителни основания е една ограничаваща дейност. И накрая, най-важното — то е най-доброто, понеже е най-богатото, най-сложното и най-разбираемото средство за общуване между човешките същества.

ВРЕМЕ И ИЗКУСТВО

3

Изкуството е най-добрият начин да се преборим с времето, следователно и с *немо*. То утвърждава онзи свят на безвремието, на абсолютния интелект (ноосферата на Тейяр дьо Шарден^[1]), където всяко произведение на изкуството е съвременно и почти безсмъртно, доколкото може да е безсмъртно нещо в един космос, в който няма безсмъртие.

4

Навлизаме в областта на ноосферата по пътя на творчеството, с което я утвърждаваме, или по пътя на преживяването му, с което съществуваме в нея. Но и двете функции са взаимосвързани; „актьори“ и „публика“, „свещеници“ и „паство“. Нали преживяването на изкуството освен всичко друго е и усещането, че и други са съществували, както съществуваме и ние, и продължават да живеят в това творение, свидетелстващо за тяхното съществуване.

5

Разбира се, ноосферата дължи съществуването си и на великите научни открития. Но съществената разлика между произведението на изкуството и това, което можем да наречем произведение на науката или научен факт е, че първото за разлика от второто никога не може да бъде подложено на опровержение. Едно произведение на изкуството, колкото и спорни да са неговите художествени качества, е обект, намиращ се в контекст, в който понятия като доказателство и опровержение не съществуват. Именно затова художественото произведение е много по-устойчиво на времето; космогоните на древна Месопотамия днес не ни впечатляват и почти не ни интересуват. Те са отдавна опровергани научни факти. От друга страна обаче, произведенията на изкуството от древна Месопотамия продължават да привличат нашия интерес и са запазили своята непосредствена стойност. Най-важното доказателство за стойността на един научен факт е неговата полезност *сега*; естествено „полезността сега“ има извънредно голямо значение за нас и обяснява приоритета, който понастоящем даваме на науката в нашия свят. А отхвърлените научни факти — онези, които вече нямат такава полезност — се

превръщат в най-обикновени интересни факти от историята на науката и етап от развитието на човешката мисъл, които все повече ще оценяваме от естетическа гледна точка, а именно стройност на изложението, стил, форма и така нататък. На практика те се превръщат в умело завоалирани художествени произведения, макар и по-независими от фактора време, а от там и в много по-малка степен непосредствени и значими за нас, отколкото са истинските художествени произведения.

6

Това качество на неподвластност на времето, присъщо на произведенията на изкуството, има и един количествен аспект; от гледна точка на логиката и граматиката е неправилно да се твърди за един обект, че е „по-вечен“ от друг. Но нашето силно желание да победим времето — или да го видим победено — ни тласка към тази нелогичност. Трябва да сме напълно безпощадни, да потиснем изцяло интуицията си, за да съзрем безстойността грозота в едно произведение на изкуството, създадено преди повече от няколкостотин години. Вярно е, че отминаващото време често се превръща в своеобразен художествен съвет и че красивите неща имат по-голям шанс да бъдат съхранени в сравнение с грозните. Но ние знаем, че в много други случаи — като например при археологическите находки — такъв художествен съвет просто няма. Грозните неща оцеляват наравно с красивите от същата епоха; и въпреки всичко ние виждаме прекрасното и в едните, и в другите.

7

Времето или продължителността на живота на едно произведение на изкуството се превръща във фактор за неговата красота. Естетическата стойност на даден предмет започва да се обвърква с ценността му като свидетел или носител на информация за далечни светове. Неговата красота остава на заден план в сравнение с полезността му като средство за човешко общуване, която — съвсем естествено — се променя според нашата потребност от (липсваща преди) информация именно от този източник.

8

Колкото по-старо е едно произведение на изкуството, толкова по-близо е до „вечността“; колкото е по-ново — толкова по-далеч е от това качество. Ако е ново, то не притежава красотата или полезността, придадени му от оцеляването през годините, но е напълно вероятно да придобие красотата или полезността на тези, които биха победили времето. Някои художествени произведения вероятно ще оцелеят поради факта, че бъдещето ще ги използва като свидетелства против епохата, която ги е родила; а други ще са свидетелства в нейна полза. Официалното изкуство има нужда само от произведения от втория тип. Необходими са му паметници, а не завещания.

9

Въпреки че нашето пристрастие към старинното или онова, което има шансове да премине в тази категория, влияе върху преценката ни за произведенията на изкуството и дори на отношението ни към вкаменелостите например, обикновено то не влияе на отношението ни към други предмети. В камъка се крие истинската дълговечност на материята; в художественото произведение — дълговечността на човек, на име или на безименното човешко съществуване; отпечатъкът от палец, скрит под дръжката на гърне от минойската епоха.

10

Старинното произведение на изкуството е едновременно нещо, което не може да бъде създадено в наше време и нещо, което все още съществува; възхищаваме се на различните видове настояще, събрани в него. То присъства по два начина: и като оцеляло свидетелство, и като факт от настоящето. Това е и обяснението защо антиките винаги ще бъдат на мода. Като живи същества, осъзнаващи неизбежността на своя край, в определен смисъл ние сме по-близо до античните произведения на изкуството, отколкото до най-новите природни обекти.

11

Доколкото нормалният ни критерий, според който преценяваме произведенията на изкуството, е способността им да преодоляват времето, то съвсем не е чудно, че понякога ни привличат и произведения на изкуството от противоположния вид: а именно ефимерните.

12

Една голяма група второстепенни изкуства — сами по себе си и поради своята природа, нямат достъп до ноосферата. Това са например градинарството, фризьорството, *haute cuisine*^[2] и пиротехниката. Ако все пак попаднат в ноосферата, това става съвсем случайно поради включването им като елементи на друго по-голямо изкуство. Вярно е, че фотоапаратът и кинокамерата, магнетофонът и консервената кутия се противопоставят на вътрешната ефимерност на тези „нисши“ изкуства, пък и понякога е възможно те да бъдат пресъздадени по рецепта. Но удоволствието, което тези изкуства ни доставят, в известна степен се дължи именно на тяхната мимолетност и на факта, че не са споделени с други хора.

13

Аналогията с човека: и нашият живот е мимолетен като фойерверките, като цветята, като хубавата храна и хубавото вино. Усещаме своето сходство с тези ефимерни изкуства, тези прояви на човешки умения, които са родени след нас и умират преди нас, които могат да се появят и да изчезнат само след няколко секунди. Към тази категория спадат и незаписаните музикални и актьорски изпълнения, както и спортните състезания.

14

И така, съществуват два вида произведения на изкуството: онези, от които се възхищаваме и на които може би завиждаме, защото ни

надживяват, и други, които харесваме, но може би и съжаляваме, защото не ни надживяват. И двата вида са аспекти на нашето усещане за времето.

15

Всяко изкуство едновременно обобщава и индивидуализира, с други думи, то се опитва да цъфти във всяко време, но корените му са пуснати само в едно. Една антична статуя, една абстрактна картина, една додекафония^[3] най-вече обобщават (всяко време); един портрет на Холбайн, едно хайку, едно изпълнение на фламенко най-вече индивидуализират (конкретно време). В портрета на Ан Крезакр, нарисуван от Холбайн^[4], аз виждам една жена от шестнайсети век, но също така и всяка млада жена от определен тип; в строгата и безподобна нотна каскада от Веберн^[5] все пак долавям израз на мислене, типично за началото на двайсети век.

16

Балансът между индивидуализирането и обобщението, към който се стреми творецът, природата постига без никакви усилия. Пеперудата е единствена и неповторима и същевременно универсална; тя е едновременно самата себе си и всички други пеперуди от своя вид. Славейт пее за мен по същия начин, по който е пял и за моя дядо, и за неговия дядо, и за дядото на Омир; той е и същият славей, и е различен. Той съществува сега и винаги. Чрез гласа, който чувам през тази изминаваща нощ (същият, който е чувал и Кийтс^[6]), навлизам в реалността по два начина; а в центъра срещам своето по-богато „аз“.

17

От нас самите нас зависи как ще бъде видян един природен обект — вертикално, сега, в този момент, хоризонтално, в цялата му минала история, или и по двата начина. Така е и с изкуството — опитваме се с едно изказване да изразим и двете едновременно. Тези сложни фактори на времето неизменно съпътстват начина, по който виждаме света и го пресъздаваме.

18

Моето възприемане на дадено произведение на изкуството може да зависи от начина, по който художникът желае да го възприема: вертикално — сега или хоризонтално — във вечността, но дори и тук аз имам право на избор. Мога да разглеждам картината на Караваджо „Свети Йероним“ вертикално — сега, сама за себе си или пък хоризонтално — на фона на вечността и контекста на цялата история на живописата. Мога да я разглеждам като портрет на старец или като поглед върху живота на един отшелник; или пък като квазиакадемичен етюд по използването на светлосенките, като документален източник на информация за самия Караваджо и неговата епоха и така нататък.

19

Сред другите начини за възприемане и преживяване на изкуството са „целенасоченият“ и „непредвиденият“ (вж. глава 5:49), както и „обективният“ и „действителният“ (вж. глава 6:23). Те също са аспекти на времето.

20

И за твореца, и за зрителя изкуството е опит да се преодолее времето. Каквото и друго да представлява или да се стреми да бъде, всяко произведение на изкуството винаги е израз на човешкото усещане за времето; неслучайно сегашният ни интерес към изкуството съвпада по време с нашето ново осъзнаване на краткостта на земните ни дни на фона на вечността.

ТВОРЕЦЪТ И НЕГОВОТО ИЗКУСТВО

21

В рамките на тези важни и основни взаимоотношения с времето творецът насочва своето изкуство и своите творчески умения в преследването на три основни цели; освен това той разполага с два основни критерия за успех.

22

Неговата най-проста цел е да опише външния свят; следващата — да изрази своето усещане за външния свят, а последната — да изрази усещането за самия себе си. Която и цел да преследва, критерият за успех може да бъде или собствената му удовлетвореност от направеното, или че удовлетворява вкусовете на другите и им доставя наслада. Много вероятно е при всяко отделно произведение на изкуството в различна степен да присъстват и трите цели и да са спазени и двата критерия. Дори най-елементарният и най-неемоционалният реализъм, дори най-обикновеното описание изискват най-малкото подбор на обекта на изобразяване; всяко изобразяване на усещането за външния свят несъмнено е и авторовият израз на вътрешния му свят; едва ли ще се намерят много дотолкова самоуверени художници, че одобрението на околните да не означава нищо за тях. През последните двеста години обаче по отношение на акцентите в изкуството са настъпили съществени промени.

23

Когато на практика други средства за описание почти не са съществували, изобразителното изкуство е имало важната роля да описва и да представя. Благодарение на него отсъстващото е станало видимо; по стените на пещерите се появили изображения на бизони. Онова, което в нашите очи е очарователна стилизация от каменната ера, не е израз на липса на желание да се изобразява колкото е възможно по-реалистично, а резултат от несъвършенство на техниките. Но още тогава пещерните хора сигурно са осъзнали двойния чар на стилизацията: тя не само се запазва в паметта и увековечава миналото или липсващото, но спомага отклонението от строгото придържане към реалността да неутрализира реалното минало и реално отсъстващото. Ето защо вероятно първата функция на изкуството и стилизацията е била магическа: да извиква в паметта реалността и едновременно да я дистанцира.

24

В използването на стилизацията се съдържа и подчертано ритуален мотив. Само една малка крачка разделя изобразяването на животните с въглен с цел предаване на информация и подчертаването на определени характеристики, което сякаш гарантирало постигането на желания резултат — убиването на животното за храна и така нататък. Някои учени смятат, че този ритуално-традиционен елемент в изкуството е и сериозен недостатък в неговата полезност, един вид полусвлечена кожа, която горкият художник трябва да влачи след себе си. Те изтъкват всички онези емпирични методи и критерии, които науката е разработила, за да се освободи от ритуално-традиционните елементи.

Това обаче много наподобява абсурдното твърдение, че велико изкуство може да бъде творено по пътя на чистата логика и разсъжденията. Изкуството е резултат от реалния живот на човечеството, от историята, от времето, а проявлението му винаги е по-сложно от науката, ако не като метод, то като начин на изразяване. То е предназначено за други човешки същества; то може да утешава или заплашва, но винаги оказва повече или по-малко терапевтично въздействие, насочено към нещо, което е прекалено сложно (и действително ритуализирано), за да бъде контролирано или излекувано от науката, а именно — човешкия разум.

25

Второто голямо предимство на стилизацията сигурно също е било повече или по-малко очевидно за първобитния творец. Стилът изопачава реалността. Но в действителност именно това изопачаване е и най-ефикасният инструмент на изкуството, защото тъкмо чрез него творецът има възможност да изрази и своите чувства и настроения, и тези на обществото. Няма съмнение, че богинята на плодородието, която има петдесет гърди, не е неуспешен опит за реалистичен портрет, а визуален израз на определени чувства. В езика това съответства на появата на метафората и на всичко, излизащо от рамките на комуникативните потребности. В музиката се появяват всички онези елементи, които не са задължителни като акомпанимент към танца; всичко освен барабания ритъм и пляскането с ръце.

26

Първите две цели на твореца — пресъздаване на света и изразяване на чувствата към него, били най-важните поне до началото на епохата на Ренесанса; а третата цел — изразяването на вътрешните чувства на твореца, възтържествувала едва през миналия век или малко преди това. Основните причини са две. Първо, развитието на по-съвършени средства за по-точно пресъздаване на реалността от изкуството, води до изгубване на значимостта на описателното реалистично изкуство. Фотоапаратът, магнетофонният запис, техническите речници и научните методи за лингвистично наблюдение — всички тези неща спомагат предметно-изобразителното изкуство да започне да изглежда неубедително и наивно. И ако ние вече не обръщаме внимание на това, вероятно причината е, че в исторически план изобразителното изкуство има много голяма стойност за нас и че ние все още не сме се освободили от навика да го използваме, макар да разполагаме с далеч по-съвършени средства.

27

Така например, ако действително искаме да отдадем почит на някой прочут човек, със сигурност ще предпочетем да му направим хубави фотографии, да заснемем филм за него или да публикуваме статии за неговата личност и постижения; всичко е за предпочитане в сравнение с негов портрет, поръчан на някой сръчен занаятчия, следващ каноните на академизма^[7]. Защото едва ли някой смята, че подобни портрети притежават каквато и да било действителна биографична или художествена стойност; те само отговарят на традиционната обществена представа за награда за особени заслуги.

28

Втората причина за триумфа на изкуството, насочено към изразяване на вътрешните чувства на твореца, се дължи на възхода на значимостта на собствената личност в живота на всеки човек като резултат от онези благоприятни за съществуването на немо условия, за които вече споменах. Неслучайно движението на романтизма^[8], чието

влияние все още силно се усеща, е възникнало като резултат от появата на ориентираната към машините индустриална революция; а и много от проблемите на съвременното творчество произтичат от подобна враждебна полярност.

29

Неизбежният резултат от тези процеси е появата на стила като основно мерило за художествена стойност. Съдържанието никога не е изглеждало по-маловажно; ето защо с основание разглеждаме историята на изкуството от Ренесанса насам (последният период, в който съдържанието най-малкото е било равнопоставено) като една постепенна, но почти пълна победа на изразните средства над предмета на изразяване.

30

Сигурен признак за този триумф е склонността на творците да подписват своите произведения. Тази практика възникнала при древните гърци и както би трябвало да се очаква, намерила най-широко приложение в онова изкуство, в което самосъзнанието на твореца е най-изразено — литературата. Но още през Ренесанса мнозина творци вече не изпитвали особена потребност да се подписват под своите произведения; дори и днес има традиция да не се подписват работите в онези занаятчийски изкуства (например грънчарството и производството на мебели), които са най-малко податливи на експлоатация от авторското „аз“.

31

Днес творецът сякаш изпитва потребност да даде „подписан“ израз на своите чувства по отношение на самия себе си и на света. И тъй като интересът към реалистичното изкуство намалява, възникват всички онези методи и стилове (например абстракционизмът, атоналната музика и дадаизмът^[9]), които почти не придават значение на точността на изобразяване на външния свят (типично занаятчийски качества) и на остарелите разбирания за дълга на твореца пред този

свят. От друга страна, те дават възможно най-широко поле за изява на безспорно уникалното „аз“. Това неимоверно „освобождаване“ на стила, техниките и инструментариума (използването на материали), на което ставаме свидетели през нашия век, е предизвикано най-вече от стремежа на творците към творческо Lebensraum^[10]; иначе казано, от тяхното усещане за затвор, за обезличаване сред общата маса от другите творци. Затворът унищожавя личностната идентичност, а точно от това творецът се бои най-много.

32

Но ако основна цел на изкуството става изразяването на индивидуалността, публиката като че ли започва да губи своето значение за твореца; а игнорираната публика на свой ред отхвърля това двойно егоистично изкуство, особено когато всички останали художествени цели са дотолкова пренебрегнати, че художествените произведения започват да изглеждат херметизирани за всеки, който не притежава по-богата информация за художествения замисъл на твореца.

33

Очакваното появяване на двата характерни лагера вече е факт: единият лагер е на творците, чиято основна цел е да дават израз на своите собствени чувства и да се стремят към своето собствено удовлетворение и които очакват тяхната публика сама да дойде при тях, водена от чувството за дълг към „чистото“ или „искреното“ изкуство; а другият — на творците, които се подчиняват на желанието на публиката да бъде ухажвана, забавлявана и заинтригувана. В тази ситуация няма нищо ново. Но никога досега тези два лагера не са били така ясно обособени и така антагонистично настроени.

34

Така всяко изкуство, отразяващо вътрешните преживявания на твореца, се превръща в завоалирана форма на автопортрет. Творецът навсякъде вижда — като в огледало — самия себе си. От това страда

майсторството на художественото изпълнение; то става „неискрено“ и „комерсиално“. Нещо повече, с цел да прикрие тривиалността, баналността или нелогичността на своята вътрешна същност, творецът може съвсем преднамерено да вложи в своето изкуство херметични и двусмислени елементи. Това се осъществява по-лесно в изобразителното изкуство и в музиката, отколкото в литературата, защото думата е по-прецизен символ и по принцип всяко фалшиво двусмислие и херметизъм са по-лесно откриваеми тук, отколкото в което и да било друго изкуство.

ИЗКУСТВО И ОБЩЕСТВО

35

Тиранията на самоизразяването не е единственият фактор, с който съвременният творец трябва да се бори.

Сред най-поразяващите характеристики на нашето време е повсеместното присъствие и използване на полюсите на насилието, жестокостта, злото, опасността, извращението, объркването, двусмислието, потъпкването на общоприетите норми и анархията във всички популярни и интелектуални развлечения и в изкуството. Щастливата развързка се възприема като „сентименталност“, отвореният или трагичен край — като „реален“. Често може да се чуе мнението, че теченията в изкуството не са нищо друго освен отражение на историческите процеси. А нашето столетие очевидно е изпълнено с насилие, жестокост и всичко останало: тоест изкуството може да бъде само мрачно.

36

Това обаче предполага, че художникът е неспособен на какъвто и да било по-възвишен стремеж, освен огледално да отразява заобикалящия го свят. Не може да отречем, че „мрачното“ изкуство, характерно за нашето време, донякъде е, уви, исторически оправдано; но то много често е и резултат от несправедливия натиск, който обществото оказва върху него.

Творецът създава мрачни произведения, защото обществото очаква от него именно това, а не защото той сам търси този ефект.

37

„Мрачното“ изкуство може да ни доставя определен вид удоволствие не само защото самите ние сме по душа жестоки, склонни към насилие и nihilистично хаотични, не само защото емоциите, които подобно изкуство поражда, са в ярък контраст с ежедневието ни в едно безопасно общество, но и понеже то придава на сивия живот реални очертания, цвят и яркост, каквито иначе не би притежавал без този леснодостъпен контраст. Тази насилствена смърт е моят безопасен живот; тези изкривени очертания са моята симетрия; тази безсмислена поема е моят ясен смисъл.

38

Едно от най-големите удоволствия, които трагедията доставя, се дължи именно на факта, че сме я избегнали; трагедията би могла да се случи с нас, но това не е станало. Ние не просто съпреживяваме трагедията; но се радваме, че сме оцелели.

39

Изводът, който можем да направим, е, че съществува много дълбок смисъл в обстоятелството, че публиката не приема „мрачното“ изкуство за чиста монета. Сред най-честите аргументи в защита на порнографията е следният — независимо какви са нейните явни цели, в крайна сметка тя често постига морален ефект. Зрелището на „порока“ и перверзията напомня на хората за техните добродетели и за тяхната нормалност. Много по-вероятното въздействие от садизма е да предизвика повишено уважение към другите, отколкото още садизъм; и така нататък. Но която и гледна точка да бъде възприета — че подобно изкуство руши обществото или че тайно го облагодетелства — ефектът върху твореца със сигурност ще бъде неблагоприятен.

40

Днес изкуството трябва да запълни празнотата, оставена от онова, което в миналото се е проявявало благодарение на

невежеството, социалните и физическите условия: несигурност, насилие и случайност. Това е извращение на истинската му функция.

41

Именно тази неестествена роля предизвиква често срещания комплекс на гузната съвест, разпространен сред мнозина така наречени „авангардни“ художници; това е опит да се подчини творецът на творението, да се сведе художествената творба до идеята за игра с колкото е възможно по-малко правила. Картини, в които цветовете, формите и структурата са резултат единствено от играта на случайността; музикални изпълнения, при които множеството импровизации, изисквани от изпълнителите, свеждат до нула ролята на композитора; романи и стихотворения, в които подреждането на думи или страници е напълно произволно. Научно обяснение на това „случайно“ изкуство може би е известният (и заради неправилното му интерпретиране) принцип на неопределеността; а той от своя страна произтича от напълно погрешното схващане, че отсъствието на намесващия се Бог според нашето всекидневно разбиране за намеса прави съществуването безсмислено. Подобно изкуство е абсурдно арогантно, макар и на пръв поглед да изглежда скромно.

42

Творецът може да избере да не е творец; но той не може да е творец, който е избрал да не е творец.

ТВОРЦИ И НЕ-ТВОРЦИ

43

От края на осемнайсети век насам художественото преживяване узурпира религиозното преживяване. Както средновековната църква е била пълна със свещеници, които би трябвало да са творци, така и нашата епоха е пълна с творци, на които би подходдала ролята на свещеници [или проповедници] в онези времена.

44

Несъмнено мнозина съвременни творци биха оспорили, че са свещеници *manques*^[11]. Причината е, че са подменили преследването на художествената „истина“ с търсенето на доброто. Някога имало толкова много несправедливост, че човек се сблъсквал с нея накъдето и да се обърнел, и никак не било трудно да се разбере какво означава добрата постъпка. Докато сега дори и в дидактичното изкуство ударението пада предимно върху правилния естетически или художествен израз на поуката, отколкото върху самата поука.

45

Действително най-доброто изразяване на нравствените изводи служи по най-добрия начин на нравствеността; стилът, това е самата мисъл. Но прекаленото значение, което се отдава на стила на мисълта, води до обезценяване на самата мисъл: както мнозина свещеници дотолкова са погълнати от ритуала и от представянето на доктрината, че забравят истинската природа на духовенството, така и мнозина творци започват да виждат само изискванията на стила, изгубват от поглед всякакво човешко нравствено съдържание или го отбелязват само формално. Нравствеността се превръща в нещо равносилно на способността да се изразяваш.

46

Развитието на индустриалната цивилизация, стереотипните трудови процеси, демографският ръст и осъзнаването в една епоха на близки международни отношения и общуване, че хората в психологически аспект са по-скоро сходни, отколкото различни — всички тези фактори подтикват човека към индивидуализиращи го дела, какъвто е актът на художественото творчество, и най-вече към такова творчество, което изразява самата същност на твореца. Алкохолизмът, наркотиците, промискуитетът, занемареността, прословутите условности на антиусловността са обясними както статистически, така и емоционално.

47

Зловещата пренаселеност на нашия свят и безкрайното повторение на тривиалността са тези, които пораждаат *немо*. Нашите съвременни светии са прокълнатите, такива като Сутин^[12] и Албан Берг, Рилке и Рембо, Дилън Томас и Скот Фицджералд, Джийн Харлоу и Мерилин Монро. За нас те са това, което са били мъчениците за ранната християнска църква; защото и едните, и другите са се пожертвали за най-великата кауза — безсмъртието на името.

48

Как иначе да си обясним популярността на романизираните биографии на художници и на евтините биографични филми? Подобно на предишните и тези нови агиографии^[13] се интересуват не толкова от сериозните постижения и мотиви на своите герои, колкото от повърхностни и сензационни факти от техния личен живот. [Те показват] Ван Гог с бръснач в ръка, вместо с четка за рисуване.

49

Всичко това довежда до лицемерно подражание при мнозина от съвременните творци. Великите творци, достигнали тъмните полюси, са били тласнати и доведени дотам. Техният поглед винаги е бил обърнат към светлината. Те са паднали, а подражателите им сами са скочили долу.

50

Животът на творците-бохеми, *les grand maudits*^[14], интересува публиката много повече, отколкото техните произведения. Тя знае, че никога не би могла да създаде такива творби, но би могла да изживее такъв живот.

51

На изкуството все повече се налага да изразява онова, което ненаучният интелектуален световен *élite* мисли и чувства; то е предназначено за върха на пирамидата, за малцината

високообразовани. Във времената, когато основното поле за интелектуална изява и главните пътища за заявяване на лични възгледи за живота са били теологията и философията, творецът е бил в състояние да поддържа по-тесен контакт с публиката. Но сега, когато изкуството се е превърнало в основен начин за самоутвърждаване, а теологът-философ — в творец, явно се е появила огромна празнина.

52

Единствено критиците са в състояние да сложат край на тази схизма между творците и не-творците. Но колкото по-неразбираемо и по-двусмислено е дадено произведение на изкуството, толкова повече то се нуждае от интерпретация и интерпретатори. Налице е прекрасно професионално основание за критиците да поощряват тази схизма. Ясно се очертава и тенденция за появата на ликантропизъм: да си творец през деня, а през нощта — критик.

53

Нашето общество изисква от твореца да живее като такъв и да поддържа подобаващ имидж, също както следвайки еднообразието и конформизма, то му налага да създава „мрачно“ изкуство и „мрачни“ развлечения. От позицията на обществото ръководеният и подчинен на този диктат творец всъщност изпълнява една полезна функция. Но аз съм убеден, че подобна функция не е истинската функция на изкуството.

54

Истинската първична функция на изкуството съвсем не е да поправя грешките и недостатъците на обществото, а да придава цвят на сивото ежедневие и заедно с науката да заема централно място в човешкото битие.

55

Тъй като по принцип подходдаме към изкуството и развлеченията *отвън* [като зрители], понеже *отиваме* да *гледаме* изкуството, ние го възприемаме като нещо външно спрямо основната част на нашия живот. Ние ходим на театър, на кино, на опера, на балет; в музеи, на спортни изяви (в известен смисъл всички популярни спортове също са изкуство като театъра и балета). Дори времето за четене е извън основните ни ежедневни задължения; изкуството, което достига до нашите домове, също възприемаме като нещо външно. Дистанцирането на изкуството, вечното заемане на позицията на зрител са изключително вредни.

56

Понастоящем ситуацията допълнително се усложнява от още един фактор — повсеместната достъпност до репродукциите на художествените произведения; все по-малко и по-малко са възможностите на обикновените хора за *директен* контакт с творците или с техните произведения. Звукозаписът и радиото изцяло изместват усещането от контакта с живото музикално изпълнение, евтините копия и статиите в списанията — контакта с оригиналното художествено произведение. Може да ни се струва, че поне за литературата такова преживяване от разстояние е невъзможно, но хората все повече предпочитат да „гледат“ романи под формата на телевизионни постановки или филми; същото се отнася и за театралното изкуство. Като че ли само поезията поради своята същност изглежда неприкосновена; оттук и въпросът дали именно поради тази причина днес поезията се възприема като повторостепенно изкуство.

57

Ако поставим изкуството сред второстепенните занимания в нашия живот и ако дори и в това му качество се срецваме с него в някаква индиректна форма, то се превръща в обикновена добавка към добрия стил на живот, тоест вече не става въпрос за чувство; изкуството се превръща в [знак за] социален статус, в демонстрация на културни познания; в отъждествяване и колекциониране. Накратко,

това довежда до пълна неспособност да виждаме нещата в истинската им светлина и до появата на обсебваща потребност да им придадем обществен, снобски или моден контекст. Модата (тоест новият стил) се превръща в аспект на всеобщата социално-икономическа необходимост от бързо пласиране.

58

Това също така (а може би и още по-силно) оказва пагубно въздействие върху твореца и е довело до възникването на атмосфера в стил „рококо“, в която линее съвременното изкуство. Великите произведения на изкуството в този стил от осемнайсети век били визуални и акустични; стилът се характеризирал с изящна лекота, с желание да очарова и да развлича преситените, да забавлява по-скоро с орнаменти и украса, отколкото със съдържание — [тогавашните творци] действително се стараели да избягват сериозното съдържание. Свидетели сме как тези стари трикове отново се използват в нашето съвременно изкуство: в блестящите безсмислени диалози, в ярките описания на неща, които не заслужават да бъдат описвани, в елегантното празнословие, в преклонението пред изкуственото и пренебрежението към естественото.

59

Съвременният свят и съвременните възприятия стават все по-сложни; но задачата на твореца не е да усложнява и без друго сложното; ако той има някаква задача, тя е да разгадава и обяснява. Днес мнозина приемат като основен критерий не самия смисъл, а умението да се намекне за него. Само че всеки добър компютър би се справил с това по-добре от човека.

ГЕНИЯТ И ЗАНАЯТЧИЯТА

60

Понятието *гений* се е появило, както може да се очаква, през епохата на романтизма; а доколкото това движение е преди всичко израз на бунта на личността срещу машината във всичките ѝ форми (в

това число и разума), възвеличаването на изключителни личности като Наполеон, Бетовен и Гьоте било неизбежно.

61

Произведенията на гения се отличават с дълбоко човешко съдържание, което той постига, откривайки нови образи и технически похвати, създавайки нови стилове. Той вижда себе си като уникално изригване в пустинята на баналността. Усеща себе си обхванат от мистериозно вдъхновение или обсебване. Занаятчията, от друга страна, се задоволява да използва традиционни материали и техники. И колкото е по-овладян и шлифован, толкова по-умел занаятчия ще бъде. Удовлетворение му носи майсторството на изпълнението. За него най-важни са моментният успех, пазарната стойност на произведението. Ако нещо е модерно от обществена или от политическа гледна точка, той ще го следва, но не поради убежденията си, а заради модата. Геният, разбира се, е напълно безразличен към успеха сега и веднага, а неговата отдаденост на идеалите му — и творчески, и политически — е дълбоко, по байроновски равнодушна към популярността им в неговото съвремие.

62

Всички можем да се убедим, че да бъдеш гений означава да притежаваш много добро средство за преодоляване на чувството за *немо*; именно поради това огромното мнозинство от съвременните творци тайно копнеят да бъдат гении, а не занаятчии. Това, че не са гении, може би е напълно ясно на проникателните критици и дори на самите творци, но публиката по принцип има нагласата да възприема творците според тяхната собствена оценка. Така стигаме до ситуацията всеки експеримент да бъде смятан за достоен за възхищение (откриването на нови техники и материали сам по себе си е гениален акт, въпреки че всички истински гении са стигали до подобни открития, водени от потребността да изразят някакво ново *съдържание*), а всяко занаятчийско изпълнение да бъде смятано за „академично“ и (в по-голяма или в по-малка степен) достойно за презрение.

63

Естествено, че нашите истински гении са незаменими за нас и за нашето изкуство; но имаме основание да се усъмним дали обсебващата цел да бъдеш гений има каквато и да било стойност за посредствения творец. Ако единствената надпревара, в която той би взел участие, е за влизане на Лигата на гениите, то ще трябва да признаем за справедливо непрестанното еснафско оплакване, че съвременното изкуство е егоистично непонятно и бедно на технически похвати. Появата на един съвършено нов фактор е на път още повече да усложни този проблем.

64

Кибернетичната революция ще ни предостави много повече свободно време; а един от начините за запълването му е именно заниманието с изкуства. Съвсем очевидно е, че всички не можем да претендираме за гениалност; не по-малко очевидно е, че ще трябва да престанем да се отнасяме с презрение към занаятчийството в изкуството.

65

Бездните и океаните от свободно време в света на бъдещето ще бъдат запълвани в еднаква степен както от занаятчийство, така и от „гениалност“; това ще ни възпитава и ще анализира нашето „аз“, това ще ни утешава. На моменти занаятчийството ще се доближава и дори ще преминава в гениалност. Защото тук не съществуват граници; преди пътешествието никой не може да каже къде свършва едното и къде започва другото; тях може да ги разделя и цяла вечност, и само миг — оня миг, в който истинският поет записва стих, в който художникът получава вътрешно прозрение, а композиторът чува звука; онази неведома спонтанна сила, която кара вълшебният цвят да разцъфне от зелената пъпка.

СТИЛЪТ НЕ Е САМИЯТ ЧОВЕК^[15]

66

Нашата обсебеност от идеята за гениалността е довела до още едно заблуждение: а именно, че стилът, това е самият човек. Но както във физиката започваме да осъзнаваме докъде се простира нашето знание (какво можем да узнаем и какво никога няма да узнаем), така и в изкуството сме достигнали предела на техническите похвати. Използвали сме вече думите по всички възможни начини, звука — до границите на възможното, формите и цветовете — също до възможния предел; единственото, което ни остава, е да ги използваме в рамките на вече достигнатите граници. Стигнали сме до граничните очертания на своето поле. Сега трябва да се върнем обратно и да си намерим други занимания, различни от достигането на границите на възможното.

67

В крайна сметка значими ще бъдат идеята, замисълът, а не инструментариумът. Важно ще бъде умението да се използват множество *стилове* при изразяването на авторската позиция, а не само един внимателно подбран и овладян стил, който по-скоро да свидетелства за индивидуалността на автора, отколкото да служи за изразяването на идейния замисъл. Това съвсем не означава да се отнеме индивидуалното от изкуството или да се вкара художественото творчество в тресавището на подражателството; ако творецът притежава истинска оригиналност, тя ще се прояви независимо от всички маски. Цялостният мироглед и авторската позиция на истинския творец ще проникнат дълбоко в неговите произведения, колкото и разнообразни да са те по своята външна форма.

68

Това използване на множество стилове вече може да се наблюдава при двама от най-великите, а безспорно и най-характерните гении на нашата епоха — Пикасо и Стравински. А щом двама велики творци са открили нови простори за свободна изява, жертвайки подбужданата от *немо* „безопасност“ на единствения стил, то

творците-занаятчии от новите общества на нарасналото свободно време биха могли благоразумно да последват този пример.

69

Ние отделяме прекалено голямо внимание на разпознаваемостта, на способността на твореца да придаде на всичките си произведения типичен свой стил. Това доставя удоволствие на нереализирания познавач на изкуството у всеки от нас.

Няма съмнение, че всеки стил и техника трябва да бъдат проучвани; всеки студент, изучаващ изкуство, знае, че бързото преминаване от стил към стил не е най-добрият начин за постигане на задоволителен резултат в едно творчество. Напълно възможно е обаче да се установи баланс.

ПОЕЗИЯТА И ЧОВЕЧЕСТВОТО

70

Не споделям разпространеното в нашия демократичен век модно мнение, че великите изкуства са равни, въпреки че подобно на хората изкуствата също имат всички основания за равни права в обществото. Най-значима и най-ценна е литературата и в частност поезията. Понататък под „поезия“ аз имам предвид всичко, което е изразено с думи в запомняща се форма. Най-вече онова, което обикновено възприемаме като поезия, но не само него.

71

„Езиците“ на другите изкуства до един са езици на мисълта, но без думите. Музиката е езикът на слуховите усещания; живописиста — на визуалните; скулптурата — на пластично-визуалните. Те са заместители на езика от един или друг вид, макар в определени области и при определени ситуации да са значително по-ефективни при общуването, отколкото самия вербален език. Визуалното изкуство може да опише видимата външност по-добре, отколкото думите, но ако се опита да предаде онова, което се крие зад нея, става ясно, че думите са най-доброто и ценно средство. По подобен начин музиката може да предаде звук, а много често и цялостна емоция, по-добре, отколкото с

думи; но и тук се проявява същият недостатък, когато се опитаме да проникнем отвъд звука или породените емоции.

72

Езикът на музиката е способен да предава природни звуци и да създава звук, който да е приятен сам по себе си; но ние го възприемаме главно като източник на емоции. Музиката възпроизвежда естествените звуци далеч по-успешно от думите, които разполагат единствено с тремавата техника на звукоподражанието; тя създава чист звук, докато думите биха постигнали това само ако почти напълно се лишат от смисъл, и то само в рамките на тесен диапазон на човешкия глас. Музиката винаги поражда емоции по един специфично неясен начин, освен в случаите, когато с помощта на описание с думи (например в името на постановката или в либретото) или на историческата традиция не свързва вербално тези емоции с някаква конкретна ситуация.

73

На визуалното изкуство се налага да борави с маската; художникът може и да знае какво се крие зад онова, което изобразява на платното, скицира или извайва в скулптура; за някои произведения на визуалните изкуства като например добрите портрети, ние казваме, че те ни „говорят“ за обекта на изобразяване. Причината може би се крие в обяснението на Лафатер^[16], а именно че външният облик е в състояние да покаже скритото зад него, по-вероятно е обаче картините да ни „разказват“, защото художникът пресъздава вербалното си знание за същността на обекта чрез отклонение от пропорциите или чрез акцентирание върху определени черти на маската на външността, което разкрива скритата зад нея „тайна“ — процес, чийто краен резултат е карикатурата.

74

Този процес на изкривяване има своето предимство, защото позволява само с един поглед да бъде обхваната част от или почти

цялата скрита зад изображението „тайна“ на истинския характер. Ако реша адекватно и с думи да обясня тъгата в даден автопортрет на Рембранд, ще се наложи да проуча цялото му творчество, както и неговата биография. Иконографският поглед към неговия живот ще отнеме (ако не става въпрос за професионално критическо проучване) само броени минути, а вербално-биографичният — минимум няколко часа, ако не и много повече.

75

В музиката се наблюдава същата сравнителна непосредственост на въздействие на комуникацията — например в кулминаращата тъга в адажиото от квинтета в сол минор на Моцарт. Недостатък на тази непосредственост обаче е, че без вербалното познание за обстоятелствата от живота на Рембранд или Моцарт аз имам само бегла представа за истинската природа на тяхната тъга. Разбирам дълбочината ѝ, но не и причината за нея. Отново съм изправен пред маска, която може би е много красива и затрогваща, но зад която мога да проникна само с помощта на думите. Накратко, както визуалните, така и акустичните изкуства жертват прецизността на информацията пред бързината и удобството на общуването.

76

Това едновременно ги оправдава и им придава стойност. Да бъдеш човек означава да искаш да направиш, да узнаеш, да почувстваш и да разбереш много неща за кратко време; всеки възможен, достъпен за повечето хора начин да узнаеш, да почувстваш и да разбереш, има своето оправдание. Но качеството на познание и на разбиране, а в крайна сметка и на усещане, при визуалните и акустичните изкуства, със сигурност е по-лошо отколкото при поезията. Всички достижения на визуалните изкуства, надхвърлящи непосредственото представяне на външното изображение, в определен смисъл са триумф на глухоням над неговата неспособност да чува и да говори; при музиката това е равносилно на триумфа на сляп и ням човек над физическата му слепота и немота.

77

Стандартният отговор на тази често използвана аналогия е, че литературата е и сляпа, и глуха; фактът, че не е няма, е проява на своего рода милосърдие. Безспорно няма произведение на другите изкуства, което да не може да се обясни с думи (разбира се, с различна степен на прецизност), докато в литературата има безброй произведения и ситуации, които не могат да бъдат предадени дори приблизително чрез „езиците“ на другите изкуства. Ние нямаме нито времето, нито речника, нито желанието да опишем повечето акустични и визуални произведения на изкуството, но те поне се поддават на описание, докато обратното не е вярно.

78

Словото е неделима част от всяка художествена ситуация най-малкото защото именно с думи можем да анализираме чувствата си по отношение на другите изкуства. И това е така, понеже словото е най-прецизният и всеобхватен инструмент, даден на човека; а поезията е използването на този най-прецизен и всеобхватен инструмент за получаване на незабравими резултати.

79

Според някои учени най-прецизният инструмент, с който човекът разполага, е математическият символ. От гледна точка на семантиката някои уравнения и теореми притежават характерна, строга и неподправена поетичност. Но тяхната прецизност по съвсем обясними практически причини е валидна в една специфична и отвлечена по отношение на сложната действителност област. Поезията не прибегва до обособяване в такава специфична област именно за да постига по-голяма прецизност. Съвсем закономерно науката е точност на всяка цена; а поезията — също напълно закономерно е всеобхватност на всяка цена.

80

Науката винаги е в скоби; поезията — никога.

81

Някои технологични философи и учени отхвърлят забележителни поетични откровения, определяйки ги като блестящи обобщения или изрази на емоционално отношение, чиято единствена стойност е като историческо свидетелство или като щрих от биографията на поета. За такива тесногръди критици всяко твърдение, което не е статистически или логически достоверно или доказуемо, представлява само бляскава украса, цветни карнавални ленти, които нямат нищо общо с уравновесената трезвост на реалната действителност — тоест тяхната представа за науката.

82

Ако Шекспир е бил подобен учен, той би започнал знаменития монолог на Хамлет с внимателно подбрани фрази, като например тези: „Ситуацията, в която се намирам налага внимателно да преценя аргументите за и против самоубийството, без да забравям, че изявленията, които ще направя, са само емоционални вербални изказвания, засягащи мен самия и ситуацията, в която се намирам, и не бива да се възприемат като отнасящи се до друго лице или ситуация, нито като нещо друго, освен биографични факти.“

83

Nobis cum semel occidit brevis lux, nox est perpetua una dormienda.
„Когато нашият кратък живот догори, смъртта ще е вечният сън.“ Това е едно съвършено недоказуемо твърдение, но то е и потвърждение, че освен нещата, които подлежат на доказване, има и други стандарти. Защо иначе то би останало запомнено и повтаряно многократно през изминалите две хилядолетия?

84

„Блестящите обобщения“ на великата поезия не са псевдоуравнения или псевдодефиниции, защото нещата и чувствата, които те синтезират и дефинират, действително съществуват, но не могат да бъдат синтезирани и дефинирани по друг начин. Ситуацията, вдъхновила повечето поетически изказвания, е толкова сложна, че единствено такова изказване може да я охарактеризира. Също както едно уравнение може да се окаже безполезно заради евентуални фактически грешки, на които се базират неговите символи, така и едно поетическо изказване може да бъде „отхвърлено“, ако не е достатъчно запомнящо се — ако не упражнява семантични внушения или (извън семантиката) не е достатъчно добре изразено. По-талантливият поет опровергава по-слабия.

85

Мисля си за двама поети, към чиито творби проявявам особена слабост: Катул и Емили Дикинсън. Ако тяхната поезия не съществуваше, никакви исторически и биографични сведения за тях, никаква музика или картини, които те евентуално биха сътворили, дори никакви интервюта и срещи с тях (дори това да бе възможно) нямаше да компенсират моята загуба на точни познания за тяхната най-дълбока реалност и най-истинска реалност, която намирам в поезията им. Бих искал да се беше запазил бюст на Катул, бих искал да се бяха запазили не само един жалък дагеротип на Емили Дикинсън и запис на нейния глас; тези загуби са незначителни в сравнение с непоправимата загуба, ако творбите им не съществуваха.

86

Поезията е подложена на нападки от всички страни; тя е атакувана от науката повече, отколкото всяко друго изкуство, понеже подобно на науката тя се занимава със смисъла, макар този смисъл да не се отнася за същите ситуации и да няма същите цели като технологичната наука. Поезията е подложена на нападки и от другите изкуства, макар те да са по-скоро индиректни, отколкото директни; освен това тя е атакувана и от историческата ситуация.

87

Поезията често е презирана, защото тя е изкуство с „интернационален език“ като музиката и живописата. Така тя плаща дан за това, че притежава най-прецизния инструмент. Но именно този инструмент я превръща в най-откритото изкуство, най-неподатливо на експлоатация и тиранизиране.

88

Мнозина смятат, че поетите сами са си виновни за незавидното състояние, в което се намира тяхното изкуство. Те, разбира се, имат вина — носят я още от времето на символизма^[17] — заради опасното смесване на езика на музиката с говоримия език. Сама по себе си нотата е лишена от смисъл, но го получава, когато се намира сред редица други ноти. Дори когато е в хармонична група или в мелодичен ред, смисълът ѝ се променя в зависимост от темперамента, расата и музикалния опит на слушателя. Музиката е „език“, чиято красота се дължи най-вече на възможността за внушаване на различен смисъл, при това става въпрос за нелингвистично разнообразие на смисъла; с други думи, музиката не е същински език, така че тази метафора е неточна. Поезията обаче използва език, който задължително трябва да има смисъл; повечето от така наречените „музикални“ похвати в поезията — алитерация, еуфония, асонанс^[18], рима — в действителност са ритмични похвати, помощни метрични средства. Истинската сестра на поезията е танцът, който е предшественик на музиката в човешката история. Именно вследствие на историческото смесване между музика и поезия възниква неуправляемото разпространение на сложна образност и двусмислие в постсимволистичните изкуства. Маларме^[19] и неговите последователи се опитват да осъществят брак по принуда между музиката и поезията. Те правят опит да придадат на словесния поток непостоянството, променливия ритъм и ефекта на проблясване, характерни за музиката на Вагнер и Дебюси, но думите не могат да понесат този товар. И тъй като звуците, произведени от думите, не проблясвали достатъчно ярко, възникнала необходимостта смисълът на думите да компенсира това. Аз ни най-малко не подценявам смелостта и красотата в творбите на

Маларме; но практическият съвременен резултат от подобно смесване във всички изкуства е следният: хитроумно използване на символите, умение за свободното им разместване, изграждане и унищожаване на образци, уклончивост и прикритост, извършване на смислово диференциално изчисление там, където едно просто събиране би свършило работа; и всичко е придружено от твърдението, че това е специфично „модерно“ и най-оправдано в творчески план. Разбира се, това може да е модерно и оправдано; само че добавянето на *специфично* и *най* не бива да се приема на доверие.

89

Въпреки че поезията, подобно на всички други изкуства, концентрира, подбира, изкривява и подсилва с цел да предаде своето виждане на реалността, именно тази прецизност и неимоверно усложняващият фактор на езиковия смисъл намаляват нейната непосредственост; а в епоха на невротично отношение към *brevis lux* и приближаващата нощ публиката очаква именно непосредственост. Въпреки това дори и днес поезията си остава душата на нацията, нейната лична мистерия и нейната светиня, надминавайки друго изкуство.

90

И ако днес това твърдение изглежда донякъде неуместно, то е само защото внезапно нахлуване на механизирани техники за представяне на визуалните и акустичните изкуства причинява обща езикова анемия и омаломощаване на езика навсякъде по света. Мнозинството, почти напълно състоящо се (на този етап от еволюцията) от наскоро еманципирания пролетариат, за който изкуството все още е инцидентен източник на удоволствие вместо основен източник на истина, по-охотно чува и вижда красотата, отколкото я намира в мислите, въображението и вникването в езиковия смисъл.

91

Тази нагласа може да бъде коригирана от нашите образователни системи. В повечето големи училища има преподаватели по изобразително изкуство и музика. Учителят по поезия най-малкото е също толкова необходим; а умениято да се преподава съчиняване на поезия не е равнозначно на умениято да се преподава граматика и литература на съответния език.

92

Но още по-пагубен за поезията е фактът, че след Втората световна война навсякъде се появили интелектуалци от един нов тип. Те се интересуват главно от изкуство, кино, фотография, висша мода, тенденции в интериора и така нататък. Техният свят е подчинен на цвета, формата, материята, десена, обстановката, движението; а истински интелектуалната (етичната и социополитическата) значимост на събитията и нещата представлява съвсем малък интерес за тях. Такива хора не са истински интелектуалци, а просто визуалисти.

93

Визуалистът се интересува повече от стила, отколкото от съдържанието; за него е по-важно да вижда, отколкото да разбира. Визуалистът не *чувства* разбунтувалата се тълпа, която полицията разстрелва; той вижда само една превъзходна документална снимка.

94

По принцип поетите са защитници на реда и смисъла. И ако в миналото те често са атакували установения ред и смисъл, то е било само за да бъдат установени по-добър ред и смисъл. От нашата относителна човешка гледна точка абсолютната реалност е хаос и анархия; а нашите поети са последната ни отбранителна линия. И ако продължаваме да смятаме поезията за най-незначителното изкуство, то ще приличаме на генерали, които разпускат своите най-елитни бойни части.

Отнасяйте се с грижа и любов към поета; [помнете, че] преди да изчезне и последната птица от вида голяма безкрила гагарка, всички мислели, че те са прекалено многобройни.

[1] Ноосфера (от гр. νόος — разум и σφαῖρα — сфера, област на действие) — ново еволюционно състояние на биосферата, при което разумната дейност на човека става решаващ фактор за нейното развитие; понятието е въведено от френски учени, един от които е Тейяр дьо Шарден. — Бел.прев. ↑

[2] *Haute cuisine* (фр.) — кулинарното изкуство. — Бел.прев. ↑

[3] Додекафония (от гр. δώδεκα — дванайсет и φωνή) — глас, звук) — дванайсеттонова музика — система на композиция, изградена върху основата на атоналността, разработена от австрийския композитор А. Шьонберг през първата половина на XX век. — Бел.прев. ↑

[4] Ханс Холбайн Младши (1497/98 — 1543) — немски живописец и график от епохата на Ренесанса. — Бел.прев. ↑

[5] Антон фон Веберн (1883–1945) — австрийски композитор и диригент, представител на новата виенска школа, чийто пределен лаконизъм на изразните средства извиква усещане за нереалност на образите. — Бел.прев. ↑

[6] Джон Кийтс (1795–1821) — английски поет романтик, автор на проникновени стихове, изразяващи преклонението пред красотата и хармонията в природата. — Бел.прев. ↑

[7] Академизъм — направление в изобразителното изкуство през XVII и XVIII в., което догматизира външните особености на античното и ренесансовото изкуство. — Бел.прев. ↑

[8] Романтизъм — идейно и художествено течение в европейската и американската духовна култура и философия от края на XVIII — началото на XIX век, което издига в култ личността и стремежа към безгранична свобода, жаждата за съвършенство, лична и гражданска независимост. — Бел.прев. ↑

[9] Дадаизъм (фр. dadaïsme, от dada — детско дървено конче) авангардистко литературнохудожествено течение, появило се по време на Първата световна война и просъществувало докъм 1924 г. Неговите привърженици обявяват, че се стремят към „детска“ простота, като в

поезията си служат с безсмислен набор от думи, а в живописиста — с безпредметно смесване на линии и цветове. През 20-те години френският дадаизъм се слива със сюрреализма, а немският — с експресионизма. — Бел.прев. ↑

[10] *Lebensraum* (нем.) — жизнено пространство. — Бел.прев. ↑

[11] *Manque* (фр.) — провален, несполучлив, набеден, лош; в случая — неосъществен. — Бел.прев. ↑

[12] Хаим Сутин (1894–1943) — френски художник експресионист, чиито работи често излъчват болезнено отчаяние. — Бел.прев. ↑

[13] Агиография (от гр. ἀγιογραφία) — дял от църковната писменост за живота на светците; житие на светец. — Бел.прев. ↑

[14] *Les grand maudits* (фр) великите прокълнати. — Бел.прев. ↑

[15] Перифраза на едно изказване на френския естествоизпитател Ж. Буфон (1707–1788), който, говорейки, че фактите, откритията и знанията могат да съществуват извън човека, произнася следните, получили популярност, думи: „Стилът е самият човек. Стилът не може нито да се отчуждава, нито да се предава, нито да се изменя“. — Бел.ред. ↑

[16] Йохан Каспар Лафатер (1741–1801) — швейцарски философ, поет и теолог-протестант. Създател на физиономиката, учение за определяне на душевни качества според външния вид на тялото, движенията на лицето, ръцете и др. — Бел.прев. ↑

[17] Символизъм — течение в литературата и изкуството, възникнало в Западна Европа в края на XIX и началото на XX в. За символизма е характерно съсредоточаването главно върху художественото изразяване с помощта на символа и на идеи извън границите на човешкото възприятие; символистите смятали музиката за универсален език на изкуството. — Бел.прев. ↑

[18] Алитерация — стилно средство, при което няколко думи една след друга започват или съдържат еднакви или близки звуци.

Еуфония — благозвучие; подбор на звуци за постигане на известен художествен ефект в литературни произведения.

Асонанс — съзвучие, еднаквост в звуци; непълна рима, при която съвпадат само гласните; повторение в стих или в поетическа реч на еднакви или сходни гласни за постигане на по-големи звучност и ритъм. — Бел.прев. ↑

[19] Стефан Маларме (1842–1898) — френски поет, символист и критик. За творчеството му са характерни усложнен синтаксис и стремеж към предаване на свръхчувственото в поезията. Според него поетът по-скоро намеква за реалността, отколкото да я описва. — Бел.прев. ↑

11.

АРИСТОС В ОТДЕЛНИЯ ЧОВЕК

1

Надявам се, че вече е ясно мнението ми за нещата, които трябва да приемем, да пожертваме и да променим, за да достигнем до *аристос*^[1], до най-доброто за нашата сегашна ситуация. Но думата *аристос* е и прилагателно и може да се прилага за отделния човек. Какво може да се каже за идеалния човек, постигнал тази най-добра ситуация?

2

На първо място, не можем да очакваме той винаги да бъде *аристос*. Всички ние понякога сме част от Масата. Но той ще избягва принадлежността. Невъзможно е да съществува някаква организация, към която той изцяло да принадлежи; нито страна, нито класа, нито църква, нито политическа партия. Той не се нуждае от униформа, нито от символи; неговите идеи са неговата униформа, неговите дела са неговите символи, защото преди всичко той се опитва да бъде свободна сила в един свят на ограничени сили.

3

Той осъзнава, че различията между него и Масата не се дължат на различен произход, благосъстояние, власт или ум и талант. Те могат да се дължат само на интелигентна и действена доброта.

4

Той знае, че всичко е относително, че нищо не е абсолютно. Той вижда един свят с много ситуации; а не една — единствена ситуация. За него нито едно отсъждане не е абсолютно справедливо и той никога

няма да се обвърже напълно, защото чрез едно постоянно обвързване с независимо колко интелигентни и добронамерени хора ще способства за утвърждаването на Малцината избрани. Той знае от историята, че рано или късно всяко обединение на избраните намира оправдание за прилагането на лоши средства в името на добри намерения; а след това престава да бъде обединение на избраните и се превръща в най-обикновена олигархия.

5

Той приема необходимостта от своето собствено страдание, от своята изолация и от своята абсолютна смърт. Но не приема, че еволюцията не може да бъде контролирана, а нейните опасности — ограничени.

6

Той е убеден, че единствената човешка цел е удовлетвореността; че това е най-добрата цел, понеже никога не може да бъде напълно осъществена. Защото прогресът променя, но не намалява враговете на човешкото удовлетворение.

7

Той знае, че Масата не е просто една армия под обсада; а страдаща от липсата на равенство, разбунтувала се обсадена армия.

Членовете на Масата са като затворници, които напразно, но упорито се опитват да изпият масивните железни решетки и да си проправят път към синьото небе, в което не биха могли да съществуват; а междувременно точно зад тях ги очаква тяхната килия, за да заживеят в нея истински.

8

Той знае, че всички ние живеем на кръстопътя на безброй антагонистични полюси или противоположни фактори. Нашата затворническа килия е техният непримирим антагонизъм, а в

откритието, че с него можем да живеем и да го използваме, се крие нашето спасение.

9

Той знае, че всички религиозни и политически убеждения са *faute de mieux*^[2]; необходимост за обществото.

10

Той знае, че Масата е като публиката, запленена от фокусник, която наглед е безучастна и може да служи само като материал за триковете на фокусника; но също така знае, че истинското предназначение на човека е сам да се превърне във вълшебник.

11

Всичко това му е известно, защото самият той е един от Масата.

12

Да приемеш ограничената си свобода, да приемеш своята изолация, да приемеш тази отговорност, да изучиш всичките си способности, а после чрез тях да направиш цялото по-хуманно: това е най-добрият вариант за тази ситуация.

---

[1] От гр. ἀρίστος — отличен, най-добър, превъзходен. — Бел.ред. ↑

[2] *Faute de mieux* (фр.) — поради липса на по-добро. — Бел.прев. ↑

ПРИЛОЖЕНИЕ

Първоначалният подтик за написването на тези бележки, както и много от идеите в тях, се дължат на въздействието на Хераклит. Той живял в Ефес, Мала Азия, петстотин години преди Христа. Това се знае със сигурност, всичко останало е повече или по-малко правдоподобна легенда. Говори се, че произхожда от семейство, близко до властта, но той самият се отказал от нея; че посещавал най-добрите училища, но твърдял, че се е самообразовал; че предпочитал да играе с децата и да се скита из планините, вместо да слуша превзетите баналности на своите видни съвременници; че Дарий го поканил в двора си, но той отказал да отиде; че обичал гатанките и бил наречен „Мрачният“; че ненавиждал тълпите от своето съвремие, Масата и че умрял в нищета. Всичко, което е останало от неговото учение, би могло да се побере на десетина печатни страници. Тук следват най-важните фрагменти от теориите му, някои от тях са оригинални, а други са достигнали до нас чрез съчиненията на Хипократ.

Този свят, който е еднакъв за всички, не е сътворен нито от Бог, нито от човек.

Противоположността е благотворна.

Ако не съществуваше несправедливост, хората не биха познали справедливостта.

Войната [всеки биологичен конфликт] е справедливост, защото всичко възниква в резултат на война.

Началото и краят са едно и също.

Дори спящите са труженици.

Керавнос [от гр. Κεραυνός, т.е. гръмотевицата и мълнията, в по-широк смисъл — хаосът, случайността] управлява всичко.

Промяната е покой.

Всичко, което виждаме, е смърт

Истинската и единствената мъдрост и желае, и не желае да бъде наричана Бог.

Човечеството не притежава разбиране; но Логос [от гр. Λόγος — разумът, в по-широк смисъл и божественият закон, еволюцията] го притежава.

Как можеш да се скриеш от онова, което постоянно присъства?

Нямаше да е по-добре, ако хората имаха всичко, което искат

Човека запалват и гасят подобно на светлината нощем.

За Бог всичко е добро, честно и справедливо. Хората са тези, за които някои неща са справедливи, а други — не.

Масата загърбва всичко, което я засяга най-много.

Радващият се на всеобща известност познава само онова, заради което е известен, и само толкова. Но справедливостта винаги настига лъжците и шарлатаните.

Многото знания не водят до разбиране.

Масата не умеє нито да слуша, нито да говори.

Масата се моли на идоли, което е равносилно да говори на къщите [т.е. на стените]. Тя не разбира нито боговете, нито философите.

Дионис [т.е. ритуалистичната религия] това е самият ад.

Масата разбира погрешно събитията от своя живот; тя узнава за нещата и започва да смята, че ги познава.

Дори магаретата знаят, че сламата е за предпочитане пред златото.

Макар че Логос е вездесъщ, Масата се държи така, все едно всеки човек поотделно притежава своя собствена мъдрост

Обичаят и природата не са в хармония, понеже Масата създава обичаите, без да разбира природата.

Човекът за Логос е това, което е детето за човека.

Аристос [добрият човек според определението на Хераклит за природата на доброто, това е независимост на преценката и следване на вътрешната мъдрост и вътрешното знание] струва колкото десет хиляди други.

Мъдростта се състои в едно — да знаеш какво управлява всичко посредством всичко.

Будните [т.е. всеки аристос] имат един общ свят, заспалите [т.е. Масата] живеят всеки в свой собствен свят.

Всички хора имат една обща грижа: да познаят себе си и да разсъждават трезво.

Най-голямата добродетел е да казваш истината и да постъпваш според истината в границите на природата.

Понякога се подчинявай само на един.

Златотърсачите копаят много и намират малко.

Доказването на твърдения и изказването на свои собствени твърдения изискват еднакъв интелект.

Лунатиците [т.е. любителите на мрачно-непонятното], маговете [т.е. професионалните мистификатори], жреците на Бакхус, жриците на винената бъчва и посветените в тайнствата [т.е. избраните, които се перчат, че са избрани] са злото.

Религиозните обреди и ритуали са нечестиви.

Любителите на мъдростта трябва да знаят много неща.

Простата душа е най-мъдра и най-добра.

Човекът израства от най-малкото до най-голямото, отстранявайки излишното и набавяйки нужното.

Делфийският оракул нито скрива, нито разкрива, но дава знаци.

Какъв разум притежават те [тъй наречените образовани]? Те следват известните и са под влиянието на Масата, без да забелязват, че сред имената на известните има мнозина лоши и малцина добри. Аристос избира и поставя едно нещо над всички други — безсмъртната слава сред смъртните, докато Масата преяжда като животно.

Човекът трябва да се придържа към онова, което е еднакво за всички [онова, което обединява всички], както градът се придържа към своите закони.

Времето прилича на дете, което играе на дама.

И кучетата лаят срещу човека, когото не познават [Масата и аристос].

Ако не очаквате нещо, няма да откриете неочакваното.

Пътят нагоре и пътят надолу е един и същ.

Грънчарите използват колело, което не се движи нито напред, нито назад; то се движи в двете посоки едновременно. Затова то прилича на космоса. На това колело се правят съдове с различна големина и няма два абсолютно еднакви, макар че всички са изработени от един и същ материал и с едни и същи инструменти.

Кое не съществува, не може да възникне. Откъде да се появи? Но всичко се смалва и увеличава до възможния предел. „Превръщане“ и „изчезване“ са много разпространени изрази; в действителност те означават „смесване“ и „разделяне“. Превръщането и изчезването са едно и също, смесването и разделянето са едно и също; увеличаването и смалването са едно и също; всички те са едно и също като връзката на човека с всички неща и на всички неща с човека; но независимо от външния вид нищо не е еднакво.

Хора режат дърво с трион, единият бута, другият дърпа. Но правейки това, те извършват едно и също действие. Едновременно намаляват и увеличават. Такава е човешката природа.

Огънят и водата са достатъчни един за друг и за всичко останало. Но всеки поотделно не е достатъчен нито за себе си, нито за нещо друго и не може да стане пълновластен господар. Когато огънят изчерпи всичката вода, той се лишава от храна, същото се отнася и за водата. Движението замира и спира, а това, което е останало от другото, преминава в нападение. Ако можехме да подчиним едно от двете, нищо нямаше да е такова, каквото е.

Огънят и водата са достатъчни за всичко съществуващо както в неговата максимална, така и в неговата минимална степен.

БЕЛЕЖКИ НА АВТОРА

Числата се отнасят към номера на страницата и параграфа.

1. Мнозина съвременни философи. Класическото определение на тяхната позиция е направено от Виенския кръг във *Wissenschaftliche Weltauffassung* от 1929 година.

„Метафизиците и теолозите, погрешно интерпретирайки своите собствени изказвания, са убедени, че те изразяват нещо и представят някакво състояние на нещата. Въпреки всичко анализът показва, че тези твърдения не казват нищо, а са само израз на някакво емоционално отношение. Със сигурност изразяването на тези твърдения е важна задача. Но адекватното средство за изразяването им е изкуството, като например лирическата поезия или музиката.“

2. Панглос. Старият педантичен възпитател на героя в „Кандид“ на Волтер (1759). Неговият непоправим и заблуждаващ оптимизъм му донесъл само нещастия.

3. Supernovae. Супернова е звезда, която избухва в резултат на мощни вътрешни промени в налягането, което довежда до също толкова мощна ядрена реакция. В първата секунда на подобна експлозия може да се отдели толкова енергия, колкото при нормална ядрена реакция на звезда за един милиард години. Интензивната ѝ фаза може да продължи две седмици или повече, а животът на суперновата и на съседните ѝ планетарни системи бива напълно унищожен. Професор Фред Хойл е изчислил, че само в нашата галактика има поне 100 000 милиона звезди, способни да развият човешки живот в своите планетарни системи.

4. Емили Дикинсън (1830–1886). Велика и самотна американска поетеса, чието брилянтно владение на парадокса е в тясна връзка със

задълбоченото вникване в човешкото страдание. Цитираният стих е централна тема в голяма част от нейните произведения: ако животът ни беше едно дълго щастливо лято, ние щяхме да се лишим от тайнствените истини, които узнаваме от нашите „зими“ на страданието.

5. *Безсмъртието на феникса*. За митичната птица феникс се смята, че е единствена по рода си, че живее петстотин-шестстотин години, че запалва собствената си погребална клада, а после се възражда от собствената си пепел.

6. *Свети Августин*. Епископ на Хипо, автор на „Изповеди“.

7. *Даодъдзин*. Извънредно трудно за превод, но в общ смисъл „Класиката, отнасяща се до Системата, която ръководи всичко, и Природата на нещата“. В миналото е била приписвана на Лаодзъ („Старецът“), предполагаем съвременник на Конфуций (551–479 пр.н.е.). Съвременните учени смятат, че Лаодзъ е име на книга, а не на автор, и че всъщност представлява антология на даоистката мисъл от IV — V в. пр.н.е., първоначално замислена като съвети към мъдрите как да живеят през смутните времена на граждански войни и междуособици в периода 480–222 пр.н.е. От политическа и социална гледна точка този сборник препоръчва смирение и подчинение — изкуството на оцеляване на всяка цена. Но това, което го нарежда сред най-великите паметници на човешката мисъл, е опитът да се опише неописуемото — Божествената природа и природата на човешкото съществуване. Дао (път, система или божествен принцип) често е описван като без-действие (в човешките дела) и без-име (невъзможно за описване с думи). Тук има някои странни паралели с предсократовата древногръцка мисъл.

7. *Ориген*. философ и теолог; (ок. 815–877).

8. *Облогова ситуация*. От известната мисъл на Паскал. *Il faut parier. Cela n'est pas volontaire: vous êtes embarqué*. (Трябва да се обзаложите. Нямаме друг избор: вие сте в играта.)

9. *Amour courtois*. Кодексът на „рицарската любов“ доминирал в образована Европа през ранното Средновековие; негов основен принцип е, че истинската благородна любов никога не е консумирана. Тя била, така да се каже, игра без награда — нейната единствена цел следователно била продължаването на играта.

10. *Ернст Мах* — австрийски физик и психолог (1836–1916).

11. *Стъпката на Киркегор в тъмнината*. Аргументът на датския философ е, че в определен момент при вземането на важни житейски решения (за Киркегор, разбира се, най-важното било да реши да бъде или да не бъде християнин), нито здравият разум, нито интелектът, нито учеността са в състояние да помогнат; така че или се налага да живееш в постоянно съмнение и терзание, или да направиш стъпка в тъмнината.

12. *Тертулиан* (ок. 155–222) произхожда (както и Свети Августин) от околностите на Картаген. И той имал порочен начин на живот в своята младост, по-късно се посветил на християнството и станал най-големият теолог и апологет на своето време. Неговата най-знаменита фраза е *Credo quia absurdum* — Вярвам, защото е абсурдно.

13. *Odi profanum...* „Презирам и отбягвам невежата тълпа“ — Хораций. Фермата Сабине, която представлявала прекрасно уединено място в провинцията само на трийсетина километра от Рим му била дадена от богаташа Меценат.

14. *Древните милетци*. философите от предсократовия период. Милет трябва да заеме своето място до Атина, Рим и Париж заради своята значимост в утвърждаването на европейския дух.

15. *Орфически мистицизъм*. Сродните култове на Орфей и Дионис — и двамата са богове на сетивата — са свързани с музиката, алкохола и обредите, за да печелят и задържат последователи. Тези култове имат много сходства с по-близки до нашето време тайни африкански „религии“. Аполон символизира разума, закона и сдържаността.

16. *Лай и Йокаста*. Родителите на Едип.

17. *Meaulnes/Мон*. От *Le Grand Meaulnes* от Ален Фурние. Една от великите притчи за оня аспект от европейския дух, който предпочита мечтата пред реалността. *Domaine perdu, domaine sans nom*: изгубено място, безименно място.

18. *Nostalgie de la vierge*. Носталгия по девицата. Набоковата Лолита е симптоматична за основната тенденция на ХХ в. и за една друга, която е нейната противоположност — носталгията по бащата при момичетата. Макар че за мъжете физическата девственост е изгубила своята привлекателност, основният двигател на тези взаимоотношения между момиче и баща като че ли е взаимното привличане на неопитност и опит; а това е подсилено от типичното за консуматорското общество убеждение, че най-новият модел е и най-добрият. Това, което се смята за важно, е консуматорското удоволствие; но в този случай за нещастие отхвърленият модел е едно друго човешко същество.

19. *Алфред Адлер* (1870–1937). Австрийски психолог, изразил убеждение, че Фройд е придавал прекалено голямо значение на сексуалните мотиви в човешкото поведение. Адлер смятал, че далеч по-голямо внимание би трябвало да се придава на стремежа на човека за превъзходство и установяване на власт над останалите.

20. *Карен Хорни* (1885–1952). Германска психоложка, силно повлияна от Адлер и от своите лични впечатления от Съединените щати, където прекарала последните двайсет години на своя живот. Тя придавала особена важност на нуждата от сигурност като фундаментален психологически мотив и смятала, че много от неврозите се дължат по-скоро на средата, отколкото на проблеми от периода на детството.

21. *Noosphere*. Термин, въведен от Тейяр дьо Шарден, френски философ и антрополог. В ноосферата не съществува време, а само необвързани с място и епоха мисли и творения на човешкия дух в

областта на изкуството и науката, които обкръжават нашия живот така, както атмосферата обгражда земята.

22. *Ликантропизъм*. Буквално — желанието да си вълк. Терминът е използван за онези форми на шизофренична лудост, когато пациентът се мисли за някакъв звяр и демонстрира извратени апетити — личност от типа Джекил-Хайд.

23. *Маларме*. Стефан Маларме (1842–1898). Най-великият поет на символизма; най-известната му творба е „Следобедът на един фавън“, по която Дебюси създава свое произведение. Символистите обявяват метонимията за свое основно поетично изразно средство, литературен похват, който внушава, вместо директно да назовава. Преднамерената двусмисленост на значението, влагана в техните произведения, доминира в модерното изкуство от Маларме насам.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.